MONDROS'TAN MÜDANYA'YA KADAR

BAŞBAKANLIK KÜLTÜR MÜSTEŞARLIĞI
CUMHURİYETİN 50. YILDÖNÜMÜ YAYINLARI : 6/4

MONDROS'TAN MUDANYA'YA KADAR IV

Dr. Selâhattin Tansel

Başbakanlık Basımevi, 1974 — Ankara

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

I — 1921 Yılı Başlarındaki Sıkıntılı Durum: Çerkes Ethem Olayı ve İnönü Savaşı 5 - 26

II — İ'tilâf Devletleri Arasındaki Anlaşmazlıkların Artması ve Türkiye'ye Karşı İzledikleri Politikayı değiştirmeleri. Londra Konferansı. Fransa, İtalya ve İngiltere ile Yapılan Anlaşmalar. Türk - Gürcü ve Rus İlişkileri ..... 27 - 77

III — İkinci İnönü ve Dumlupınar Savaşları. Pontusçuların Ezilmesi. Koçkiri Ayaklanması ve Bastırılması ..... 78 - 96

IV — Yunan Kralı Constantine Anadolu'da. Kütahya - Eskişehir ve Sakarya Savaşları 97 - 120

İKİNCİ BÖLÜM

I — Sakarya Zaferinden Sonra Ankara, İ'tilâf Devletleri ve Yunanistan; Türkiye'de Savaş Hazırlıkları ve Taarruz Planı 121 - 160

II — Büyük Taarruz ve Sonuçları ..... 161 - 219

İndeks ..... 220 - 239

Faydalanılan Eserler ..... 240 - 246

BİRİNCİ BÖLÜM

I

1921 Yılı Başındaki Sıkıntılı Durum :

Çerkes Ethem Olayı ve Birinci İnönü Savaşı

1921 yılı başlarında Ankara Hükûmeti, bir yandan Çerkes Ethem'in ihâneti, bir yandan da Yunanlıların taarruzları ile karşılaştı. Bu olayları aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür :

Çerkes Ethem olayı ve sonucu.

A — Kuvâ-yi Milliyye'nin, düzenli bir orduya çevrilmesi işi ele alındığı sıralarda, Türk İstiklâl Savaşı'nın ünlü kişilerinden Çerkes Ethem Bey'in davranışları, çok düşündürücü bir hal almış bulunuyordu. Çünkü, Anadolu'da çıkan ayaklanmalardan bir ikisinde ve Anzavur harekâtında gösterdiği başarılar Ethem'in, her yanda değerini yükseltirken, gururunu da artırmış (1), hatta bir defasında Mustafa Kemal Paşa dahil, Fevzi (Çakmak) Paşayı ve İsmet (İnönü) Beyi tenbellikle itham edecek kadar küstahlaşmasına sebep olmuştu (2). Ankara Valisi Yahya Galip Bey'e karşı takındığı tavır ise bu küstahlığın

---

(1) Çerkes Ethem Bey'in dediğine göre kendisinin gururu artmış değildi, tersine olarak gördüğü iltifatlardan utanıyordu. Bak, Ş. Süreyya Aydemir, 2, S. 343.

(2) Yozgat ayaklanmasının tehlikeli bir hal alması üzerine Çerkes Ethem Bey Ankara'ya çağrılmış, Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa (Çakmak) ve İsmet (İnönü) Bey'in, bulunduğu bir toplantıda durum tartışılarak bu ayaklanmanın da bastırılması kendisinden istenmişti. Bunun üzerine Ethem Bey, «Hayret ediyorum ki, Sivas'da Heyet-i Temsiliyye ve Ankara'da Millet Meclisi sıfatı ile içtimâ' ve teşekkül olunalı bir seneyi geçtiği halde, bu müddet zarfında koca Anadolu'da harekât-ı milliyyemiz nâmına neden esaslıca bir hareket görülemedi ve niçin merkezinizi takviye eylemediniz? ve sonra en mühim ve esas olan cephelere ait şimdiye kadar bir eser-i himmet ve muâvenetinize dahi şâhit olmadık desem i'tiraf buyrulur zannederim. Nihâyet bizleri düşman cephesinden gerilere ayrılmaya ve sırf gerilerde size düşen vazifelerle bizi işgal ve işkâle mecbur bıraktınız. Şimdi görüyor ve i'tiraf buyuruyorsunuz

en tipik örneklerinden biri idi. Gerçekten Yozgat Ayaklanmasını bastırdıktan sonra Ethem Bey, orada kardeşi Tevfik Bey'in başkanlığında bir Harb Divânı kurmuş ve ayaklanma ile ilgili gördüğü kişileri burada yargılamağa başlamıştı. Suçlu görülenler hakkında çok şiddetli hareket eden bu mahkeme, Ankara Valisi Yahya Galip Beyi de ayaklanma ile ilgili görmüş ve durum Çerkes Ethem Bey tarafından Ankara'ya bildirilmişti. Bu yüzdendir ki Yahya Galip Beyin üzerinden valilik görevi alındı. Fakat Çerkes Ethem Bey, bu kadarını yeter saymadığı için, İçişleri Bakanlığına bir yazı yollayarak, muhakeme edilmek üzere, Yahya Galip Bey'in Yozgat'a gönderilmesini istemiş (3), ayrıca Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği bir telgrafla da bu isteği tekrarlamıştı. Çerkes Ethem Bey'in dediğine göre Mustafa Kemal Paşa buna olumlu cevap vermişti (4). Fakat «Teşebbüsât-ı milliyede fevkalâde hizmet ve feda-

---

ki, Orta Anadolu'da ve bir köşede hiç bir ecnebi ile ve İstanbul hükûmeti ile irtibâtı kalmayan Yozgat isyanını söndürmekten âcizsiniz. Anladığım şudur ki, bidâyetten beri hâlâ vaziyyeti kavrayamadınız ve yahud şahsî ve daha ehemmiyyetsiz şeylerle meşgul oluyorsunuz. Ve belki de Hey'et-i Temsîliyye ve Ankara hükûmeti nâmına yaptığınız ta'mimlerle, tebliğlerle, konferanslarla her şey olup bitiverecek sandınız ve aldandınız. Af buyurunuz bu serzenişten muradım, bu gafletiniz tekerrür etmesin temenniyâtına mebnidir. Ben bu isyan meselesini de emriniz üzerine uhdeme alıyorum ve sizleri bu gaileden kurtaracağımı ümit ediyorum. Lâkin ben bu vazifeyi ifâ edip dönünceye kadar Yunan cephesinin mes'uliyyetini, üçünüzden biriniz kabul buyurmalısınız. Şu şartla ki, nefs-i Salihli'de bulunmak, cephe kumandanı Ali Fuat Paşa'ya tâbi' olmak üzere. Zira bir hiss-i kabl el vuku' diyeceğim, şu günlerde Yunan ordusu tarafından bir taarruz hareketi baş gösterse gerektir ve sâvân-ı hayrettir ki, şimdiye kadar şu dâhili vaziyyetlerimizden sitifâde edemediler» demişti. Bak, Çerkes Ethem, S. 56.

(3) Cerkes Ethem'in İçişleri Bakanlığına çektiği telgraf aşağıdadır: «Ankara'da Dâhiliyye Vekâlet-i Celilesine. Kuvâ-yi Te'dibiyye Kumandanlığı Divân-ı Harb Hey'eti'nin verdiği karar üzerine Ankara valisi Yahya Galip Bey'in, Yozgatta Divân-ı Harbce isticvâbı lâzım gelmiş olmağla derhal sevkı arz ve beyan olunur efendim». Kuvâ-yi Te'dibiyye Umum Kumandanı Ethem». Bak, Çerkes Ethem, S. 74.

(4) Mustafa Kemal Paşa'nın bu hususta ki telgrafı aşağıdadır: «Kuvâ-yi Te'dibiyye Umum Kumandanlığına. Vali-i sâbık Yahya Galip hakkındaki emir ve iş'ârınız üzerine kendisinin derhal sevki lâzım geldiği hakkında Dâhiliyye Vekâletine emir verilmiştir. Mustafa Kemal». Bak, Çerkes Etehm, S. 74. Halbuki Nutuk'da bu meseleye dâir aşağıdaki bilgiler vardır: «Ethem Bey, Ankara ve Ankara'daki hükûmet üzerinde dahi îka'-i nüfûz tecrübesinde bulun-

kâfrlık göstermiş ve göstermekte olan» bu vali (5), sıhhî durumu ileri sürülerek Yozgat'a gönderilmedi (6). Esasen Ethem ve kardeşleri de mesele üzerinde fazla durmamışlardı. Bununla beraber Ethem, gün geçtikçe daha atılgan bir hal aldı, kendinden üstün rütbede bulunanlara saygı göstermemeğe (7), valilere emir vermeğe, kendi emrini yerine getirmiyenleri de ölümle cezalandıracağını söylemiye başladı (8). Ayrıca «B. M. Meclisi Reisini Meclis önünde asacağım» (9) diyecek kadar ileri giden Çerkes Ethem'in ve kardeşlerinin, solcu bir kuruluş olan ve Yeşilordu denen bir cemiyetle de ilişki kurdukları görüldü (10). Gerçekten, Yozgat ayaklanması sı-

---

muştur. Gûya Yozgat isyânı, Yozgat'ın tâbi' bulunduğu Ankara valisinin sû-i idaresinden neş'et etmiş, binâenaleyh, diğer isyân müsebbibleri hakkında tatbik ettiği cezayı ki, o ceza salben i'dam idi, Ankara valisi hakkında da bizzat mahall-i vak'ada tatbik etmeğe karar vermişti. Yozgat'a i'zâmını taleb ettiği Ankara valisi teşebbüsât-ı milliyede fevkalâde hizmet ve fedâkârlık göstermiş ve göstermekte bulunan Yahya Galip Bey idi. Yahya Galip Bey'in bilhassa bizce, hizmeti takdir olunmuş ve vücûdu pek lüzumlu ve nâfi' bir zat olduğu ma'lûm idi. İşte böyle bir zatı, kendi eline, i'dam sehpasına vermeğe bizi mecbur etmekle en büyük nüfûz ve te'siri ihraz edebileceğini düşünmüştü. Bittabi' Yahya Galip Beyi veremezdik ve vermedik». Bak, Nutuk, 2, S. 28.

(5) Nutuk, 2, S. 28.

(6) İçişleri Bakanlığı'nın bu hususdaki telgrafı aşağıdadır: «Yozgat'da Kuvâ-yi Te'dibiyye Umum Kumandanlığına. Kuvâ-yi Te'dibiyye Divân-ı Harbince Yozgat'a sevkı lüzûmu istenilen Ankara valisi Yahya Galip Beyin, ilk telgrafınız üzerine vazifesine son verilmiştir. Ancak kendisi yol meşakkatlerine dayanamayacak derecede hasta olduğu doktor raporu ile anlaşıldığından gönderilemiyecektir». Bak, Çerkes Ethem, S. 74.

(7) Ethem Beyden başka kardeşleri de aynı şeyi yapmakta idiler. Nitekim Ethem Beyin yüzbaşı rütbesinde bulunan kardeşi Tevfik Bey, Bursa merkez komutanı Binbaşı Eşref Bey'i, kendisini selâmlamadığı için hırpalamıştı. Bak, İçayaklanmalar, S. 60.

(8) Bir gün Ankara Belediyye Başkanı'nın odasına giren ve selâm vermek lüzumunu bile duymayan Ethem Bey, odada bir kaç defa gidip geldikten sonra Başkan'a, yarın kendisine elli atlı teslim edilmesini söylemiş ve «Yoksa başın alırım» demişti. Bak, Şeref Erdoğdu, Ankaram, S. 93. Ankara 1965.

(9) Nutuk, 2, S. 28.

(10) Nutuk. 2, S. 26, 27. Birinci devre Büyük Millet Meclisi önceleri, «Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyyeti'nin siyâsî bir grubu mâhiyyetinde idi. Onun için meseleleri Meclisten çıkarmak güç olmuyordu». Fakat zamanla iş değişti. Mecliste en basit meseleler üzerinde anlaşmazlıklar çıktı ve 1920 yılı ortalarından itibaren «Tesânüd Grubu, İstiklâl Grubu, Müdâfaa-i Hukuk Zümresi, Halk Züm-

rasında bu cemiyete girmiş olan Çerkes Ethem'le kardeşlerinin ve öteki üyelerin herkese telkin etmek istedikleri ön fikir, düzenli bir ordu ile iş görülemiyeceği, bunun yerine «Rusya'da olduğu gibi millî» birlikler meydana getirilmesi fikri idi (11). Bu surette «Millî hareket, sosyal ihtilâl hareketine dönecek ve idare edenlerin düşündükleri» (12) gerçekleşecekti. Öte yandan, Yeşilordu Cemiyeti de, Ethem ve kardeşlerini kendisine bağlamakla büyük bir güç kazanmıştı (13). Çünkü siyâsî tarihimizde önemli bir yeri olan bu kuruluşun silâhlı kuvvetlerinin çekirdeği bu suretle meydana gelmiş oluyordu (14). Bundan başka Yeşilordu'nun, Eskişehir'de yayımlanan ve sol fikirler yayan Yenidünya adlı bir de gazetesi vardı (15). Çerkes Ethem Bey, «Moskova yoldaşları, Türk ihtilâli ileri gelenleri arasında daha ziyade beni emin buluyorlardı ve bu kanaatlarını açıkça ortaya koymuştular» demekte idi (16). Bununla beraber Çıkarlarını her şeyin üstünde tutan ve Bolşeviklerin de tam olarak güvenini sağlayama-

---

resi, İslâhat Grubu gibi bir takım gruplar kuruldu. Bunlar, Meclis müzâkerelerinde disiplini sağlamak ve oyların dağılmasını önlemek için kurulmuşlardı. Fakat bunların kurulmasından sonra meselelerin halli daha da zorlaşmıştı. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Grubu unvânı ile» bir grup kurdu. Bu grubun programının esâslarını iki noktada toplamak mümkündür: I) «Grup, Misâk-ı Millî esâsâtı dâiresinde memleketin tamâmiyyetini ve milletin istiklâlini te'min edecek sulh'ü müsâlemeti istihsal için, milletin bilumum kuvâ-yi maddiye ve ma'neviyyesini icâbeden hedeflere tevcih ve isti'mal edecek ve memleketin resmî ve hususî bilumum teşkilât ve te'sîsâtını bu maksad-ı esâsiye hâdim kılmaya çalışacaktır. 2) Grup, devlet ve milletin teşkilâtını, teşkilât-ı esâsiyye kanunu dâiresinde şimdiden peyderpey tespit ve ihzara sa'y edecektir.»

Musstafa Kemal Paşa'nın harcadığı çabalar sonunda Meclis üyelerinin çoğu, bu fikirler etrafında toplandı ve onun başkanlığında kuvvetli bir grup kurulmuş oldu. Bak, Nutuk, 2, S. 96, 115.

(11) İ. İnönü, Millî Mücâdele, 5 mayıs 1968 tarihli Ulus Gazetesi.

(12) Aynı yer.

(13) Yön Dergisi, Sayı, 199.

(14) Ethem Bey kuvvetleri dağıtıldıktan sonra Yeşilordu, gizli bir cemiyyet olarak devam etti. Fakat Mustafa Kemal Paşa, her zaman onlarla mücadele halinde idi. Bak, İ. İnönü, Millî Mücâdele. 5 mayıs 1968 tarihli Ulus Gazetesi.

(15) Yön Dergisi, Sayı 199.

(16) Aynı yer.

mış bulunan (17) Ç. Ethem ve kardeşlerinin aşırı hareketlerine, o tarihlerde kendilerinden sağlanabileceği düşünülen faydalar gözönünde tutulduğu için, Ankara'ca ses çıkarılmıyordu. Onlara bu kadar tolerans gösterilmesi sebeplerinden birisi de her halde kendilerinden çekinilmesi idi. Çünkü, Çerkes Ethem'in idaresindeki adamların sayısı üç bin kişiyi geçiyordu, bunların dört top'u ve 12 makineli tüfeği vardı (18). Halbuki Ankara, 1920 yılı ortalarına kadar onların karşısında çok zayıf durumda bulunuyordu (19). Fakat bu tarihten sonra durum değişmeye ve Ankara ağır basmaya başlamıştı. Şimdi Çerkes Ethem ve kardeşleri, kanun dışı hareketlerle elde ettikleri üstün otoriteyi kaybetmek üzere olduklarını görüyor ve bağımlı duruma düşeceklerini anlayorlardı Nitekim Ankara, 8 Kasım 1920'de, «Gayr-i muntazam teşkilât fikrini ve siyâsetini yıkmak» kararını uygulamak için, Batı Cephesi'ni, Güney ve Batı olarak ikiye bölmüş, Güney Cephesi Komutanlığına Re'fet (Bele) Beyi, Batı Cephesi Komutanlığına da İsmet (İnönü) Beyi getirmişti (20). Onun için, 10 Kasım 1920'de görevine başlayan İsmet Beyle Çerkes Ethem'in ağabeyisi

(17) «Bizim için hayatımız, haysiyyetimiz, bizim menâfiimiz, bu milletin bu vatanın hayat ve menâfiinden yüksektir. Biz İran'da da, Turan'da da kendimize yaşayacak yer buluruz» diyen Ethem ve kardeşleri Bolşeviklerde, Türkiye'de bir inkılâb, bir ihtilâl yaratmanın mümkün olabileceği kanaatını yaratmak istediler ve bu sebeple de Eskişehir'deki işçileri ayaklandırma yoluna gittilerse de başarı kazanamadılar. Çünkü Bolşevikler onların, «Mesleksiz ve mezhepsiz olduklarını» anlamakta gecikmediler. Bak, B. M. M. Zabıt Cerîdesi, Cilt 7. S. 226 - 227.

(18) M. Aarif, S. 59.

(19) 17 Temmuz 1920'de Çerkes Ethem, 20 kadar muhafızı ile Ankara'ya gelerek Mustafa Kemal Paşa'dan, Afyon bölgesinde asker toplayabilme ve «Defterdardan istediği miktarda para çekebilme» yetkisini istemişti. O sıralarda kendini koruyacak hiç bir kuvvete sahip bulunmayan Mustafa Kemal Paşa'nın, bu ziyaretten büyük bir huzursuzluk duyduğu daha sonraki sözlerinden anlaşılmaktadır. Çünkü «Muhafız Kıt'ası» kurulup muhafız sayısı 750'ye yükseldiği vakit Mustafa Kemal Paşa, vaktiyle duyduğu huzursuzluğu bir münâsebetle açığa vurmuş ve «Şimdi gelsin bakalım edepsiz», «Şimdi kelsin de Ankara'yı görsün terbiyesiz» demişti. Bak, İsmail Hakkı Tekçe, 11 Kasım 1968 tarihli Milliyet Gazetesi.

(20) Nutuk, 2, S. 52.

Tevfik Bey arasında (21) hemen anlaşmazlıklar baş gösterdi. Çünkü İsmet Bey, «Diğer Seyyârelerden» ayırmış olmak için, Çerkes Ethem emrindeki kuvvetlerin «Birinci Kuvve-i Seyyâre» adı ile anılmasını istemşiti (22). Ethem Bey ve kardeşi, bu emri dinlemedikten başka «Umum Kuvâ-yi Seyyâre ve Kütahya Havâlisi Kumandanı suretinde bir kumanda vaziyyeti ihdas eyledi» (23). Çünkü, «Kuvâ-yi Milliyye halinde bir mıntaka ve bir cepheye mâlik bulunan Ethem Bey» (24), kendisini Batı Cephesi Komutanından aşağı yetki ve derecede kabul etmiyor (25), idaresindeki kuvvetlerin de «Efrâd-ı askeriyye'ye müreccah imtiyazlı» (26) kalmasını istiyordu. Bu sebeple Batı Cephesi Komutanlığının, ordusunun bütçesini düzenlemek için, 22/23 kasım 1920 de bütün birliklerden istediği bilgiye Tevfik Bey olumsuz bir cevap vermişti (27). Halbuki Batı Cephesi Komutanının, Ç. Ethem ve kardeşlerinin sahip oldukları otorite-

---

(21) İsmet Bey'in (İnönü), Batı Cephesinde işe başlamasından sonra Ethem Bey, hastalığını ileri sürerek Ankara'ya gelmiş ve yerine kardeşi Yüzbaşı Tevfik Beyi vekil bırakmıştır.

(22) Nutuk, 2, S. 58.

(23) Aynı yer.

(24) Aynı eser, S. 45.

(25) Bir gün Ethem Bey, «İhtilâflı meseleleri» halletmek üzere, İsmet Beyle (İnönü) görüşmek istedi. Fakat İsmet Bey bunun ancak ertesi gün mümkün olabileceğini bildirince Ethem, yanındaki silâhlı adamlarla, Eskişehirdeki «Garb Cephesi Karargâhı'na» gelmiş, nöbetçileri dinlemiyerek, zorla İsmet Bey'in odasına girmişti. Önce biraz şaşıran İsmet Bey, sonra gülümseyerek onun elini sıkmış, ne zaman geldiğini ve hastalığının ne halde olduğunu sormuştu. Fakat Ethem Bey sinirli görünüyordu. Oda'da bulunan «Levâzım Reisi» çıkınca konuşmaya başladı, samîmiyyetsizlikten bahsetti, «Kuvâ-yi Seyyâre'ye artık lüzum kalmamışsa» bunu dağıtmaya hazır olduğunu ve esâsen sıhhatı bakımından dinlenmeye muhtaç olduğunu söyledi. Bunun üzerine İsmet Bey, kendisini çok sevdiğini, Kuvâ-yi Seyyâre'ye lüzum kalmadığı kanaatında olmadığını, meydana gelen olaylara «Münâfıkların» sebep olduğunu, anlaşmazlıkların giderilmesini, «Samîmiyyet ve dostluğun iâdesini arzu» ettiğini, ordu komutanlığını, kendisi ve benzeri gibi kişilere güvendiği için, kabul ettiğini söyledikten sonra, «Evvelâ şunu söyleyeyim ki, hizmetinizle mütenâsip bir askerî üniforma içinde sizi görmek isterim. Rütbenin derecesini ta'yin size ait, karar ve emri almak benim vazifemdir» dedi. Bak, Çerkes Ethem, S. 132.

(26) Nutuk, 2, S. 45.

(27) Tevfik Bey'in verdiği cevapta: «Kuvve-i Seyyâre ne bir fırka ne de bir kuvve-i muntazama haline ifrağ edilemez... Bu serse-

yi bir an önce yıkmak istediği, verdiği emirlerden ve yayımladığı bildirilerden anlaşılmakta idi, yeni bir icraat ise bunu büsbütün ortaya koymuştu. Nitekim «Düşman, kuvvetlerini toplu bulundurmak maksadiyle aldığı tertibât yüzünden, Kuvve-i Seyyâre kumandanlığı, mıntakasında bazı yerleri tahliye» ettiği vakit Batı Cephesi Komutanlığı, bu bölgeyi, «Hükûmet-i mülkiye teessüs edinceye kadar», idare etmek ve halkın güvenini sağlamak üzere 150 kişilik bir «Sahra jandarma bölüğü teşkil ve Simav ve havâlisi Kumandanlığı» adı altında bir komutanlık kurmuş, komutan olarak da İbrahim Bey adında birisini ta'yin etmişti. Bu münâsebetle o bölge halkına gönderdiği bir bildiride Batı Cephesi Komuatnlığı «Sizin her türlü derdlerinizi dinlemek, âdilâne bir idare te'sîs etmek» için Simav'da bir «Havâlî Kumandanlığı» kuruyorum, diyordu (28). Bu hal, Ethem Bey'e vekâlet etmekte olan Tevfik Bey'i çok sinirlendirmiş olmalıdır ki, o, İsmet Bey'e bir telgraf çekerek, İbrahim Bey'i geri çevirdiğini, bildiriyi de kendilerinin bu bölgeyi adâletsizce, idare ettiklerini ifâde eder bir bildiri olarak telâkkî ettiğini bildirmiş ve bu sebeple de artık Batı Cephesi Komutanını «Merci» olarak tanımıyacağını açıklamıştı (29). Tevfik Bey, Ankara da bulunan kardeşi Çerkes Ethem'e yolladığı bir telgrafla da, «Gittikçe müz-

---

rilerin başına ne bir zâbit ne de hesap me'muru koymak mümkün olmamakla beraber kabul ettirilmesi imkânı da yoktur. Çünkü zâbit gördülermi, Azrâil görmüşcesine isyan ediyorlar. Bizim müfrezelerimiz; Pehlivan Ağa, Ahmed onbaşı, Sarı Mehmed, Halil Efe, Topal İsmail gibi adamlar tarafından idare edilmektedir. Ve Bölük eminleri de yazdığını okuyamaz ve okuduğunu yazamaz adamlardan müteşekkildir ve sen yapamıyorsun diye bunların te'dibi imkânı da yoktur. Kuvâ-yi Seyyâre'nin şimdiye kadar olduğu gibi gelişi güzel idare edilmesi zarûridir... Esâsen Kuvve-i Seyyâre'yi zapt u rabt ve intizama koymak değil, bu fikrin meydan almakta olduğunu his ettiği anda inhilâl eder. Rica ederim, bu yazdığım şeyleri bir şeye hamletmeyiniz» deniliyordu. Bak, Nutuk, 2, S. 60.

(28) Nutuk, 2, S. 58, 59.

(29) Tevfik Bey'in Batı Cephesi komutanına gönderdiği telgraf aşağıdadır: «Gediz Kuvâ'yi Seyyâre karargâhından Eskişehir'de Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'ya.

Lüzumsuz ve bize haber vermeden Kuvâ-yi Seyyâre cephesi mıntakasına gönderdiğiniz Kaymakam İbrahim Bey'i, maiyyeti süvâri müfrezesiyle beraber size gönderdim. Buna asıl sebep, Garp

minleşen münâsebetsiz hale bir nihayet vermek için Ankara'da ciddî ve resmî teşebbüslerde» bulunmasını ve Güney Cephesi Komutanlığı tarafından kendi birlikleri arasına gönderilmekte olan fesatçıların, yakalandıkları takdirde, yargılanmadan i'dam edileceğini bildirdi (30). sözün kısası,, Tevfik Bey, 29 kasımdan itibaren raporlarını doğrudan doğruya M. Kemal Paşa'ya göndermeye başlamıştı. Bu sıralarda idi ki, Güney Cephesi Komutanı Re'fet (Bele) Bey de, Demirci Mehmet Efe'ye askerî bir birliğin başına geçmesini teklif etmiş, fakat Demirci Mehmet Efe, bu tekliften şüphelendiği için, samîmi bir hava esmediğini Çerkes Ethem'e bildirmişti (31). Çerkes Ethem verdiği cevapta, aynı samîmiyyetsizliği kendisinin de hissettiğini ve bunu halletmek üzere Ankara'ya gelmiş olduğunu, fakat anlaşmazlıkları gideremeden Ankara'dan ayrılmak zorunda bulunduğunu, çünkü kardeşi Tevfik ile Batı Cephesi Komutanının aralarının

---

Ordusu Kumandanlığı nâmına birlikte getirdiği ve mıntakamız dahilinde bazı yerlere astırdığı görülen beyannâmeler olmuştur. Bu beyannâmelerde Kuvâ-yi Seyyâre'yi idare eden ellerin i'timâda lâyık olmadığı bildirilmektedir. Fesad yaratan beyannâmeleri toplattım. Kuvâ-yi Seyyâre'ye ve bize şerefsizlik isnad eden sizin gibi bir kumandanı bundan sonra merci' olarak tanımakta ma'zûrum ve sizinle münâsebetimi kestiğimi bildiririm. Kuvâ-yi Seyyâre Kumandan Vekili Tevfik». Bak, Çerkes Ethem, S. 134.

(30) Tevkif Bey'in Çerkes Ethem'e gönderdiği telgraf aşağıdadır: «Aylardan beri cephemiz gerisinde ve cenahlarda cereyan eden ve gittikçe müzminleşen münâsebetsiz hale bir nihâyet vermek için Ankara'da ciddî ve resmî teşebbüslerde bulunmanızı rica ederim. Biz karşımızdaki düşmanla mı, yoksa arkamızda ve yanlarımızdaki kumanda mevkiine getirilenlerle mi uğraşacağız. Ben bu şartlar altında vekâleten üzerime aldığım bu vazifeye devam etmekte ma'zurum. Ya durumu düzeltiniz, yahut cepheye gelip vazifeyi üzerinize alınız. Bir cihetten Cenup Cephesi Kumandanlığı tarafından kıt'alarımız arasına gönderilen propagandacılar, zâbit ve efrâdımızı ifsâda çalışıyor, sonra savuşuyorlar. Fakat bundan sonra gelecek ve ele geçecek olan bu gibi fesadcıların yakalanarak karargâhıma gönderilmesini kumandanlarıma bildirdim. Muhâkemesiz ve kayıtsız ve şartsız kendilerini i'dam ettireceğim. Kuvâ-yi Seyyâre Kumandan Vekili Tevfik». Bak, Çerkes Ethem, S. 135.

(31) Demirci Mehmet Efe, durumu aşağıdaki şekilde, Çerkes Ethem Beye bildirdi: «Kardeşim Ethem Bey. Bildiğiniz gibi bundan iki buçuk ay evvel Konya isyanı üzerine bir miktar kuvvetimle isyan yerine gönderilmiştim. Miralay Re'fet Bey'le vazife yaptıktan sonra Nazilli'ye döndüm. Vücutça istirâhata ihtiyacım vardı. Kendim köyümde kaldım. Maiyyetim efrâdını cepheye göndermiştim. Yanımda kalan bir kaç arkadaşımla hiç bir şeye karışmıyordum. Fa-

pek açıldığını söylüyor ve Demirci Mehmet Efe'ye, «İhtiyatlı bulunmak lüzumunu ihtar» eriyordu (32).

Bütün bunlardan, Çerkes Ethem ve kardeşlerinin bir ayaklanma hareketine hazırlandıkları anlaşılıyor, planlarını uygulayabilmek için de, önce Batı Cephesi Komutanını i'tibardan düşürerek, makamından uzaklaştırmak ve orduya hâkim olmak istedikleri seziliyordu (33). Onun için tepelenmeleri düşünüldü, fakat bu yola gidilmeden önce uyarılmalarının ve «Nasîhatle dâire-i edeb ve itâate» getirilmelerinin faydalı olacağı mütalaa olundu. Bu sebeple Mustafa Kemal Paşa, «Ankara'da bulunan Ethem ve Reşit Beyleri ve bazı kişileri (34) beraber alarak bizzat Eskişehir'e gitmeğe ve orada İsmet Paşa ile de birleşerek vicâhen konuşmaya» karar verdi (35) ve bu kararını uygulamak üzere 3 Aralık 1920'de özel bir trenle Eskişehir'e hareket etti. Fakat, durumun kendi aleyhinde geliştiğini kabul eden Ethem Bey, Eskişehir'e gelir gelmez ortadan kaybolmuştu. Buna rağmen Eskişehir'de bir toplantı yapılmış, bu toplantıda, Ethem Bey'in kardeşi Reşit Bey, kimsenin emrine giremiyeceklerini çok sert bir dille ifade etmişti (36). Bunun üzerine M. Kemal Paşa, «Bu dakikaya kadar sizinle

---

kat Konya'dan dönüşümden beri apaçık görüyordum ki ve anlayordum ki, şahsımı hedef tutan bir takım entrikalarla çevrilmiş bulunmaktayım. Hatta çok yakınım bulunanlar birer suretle aleyhime tahrik edilmektedir. Ve hayatıma sû-i kasd için ihânete sevk olunmaktadırlar. Re'fet Bey'den dün bir tlegraf aldım. Teşkil ettiğim askerî kıt'alardan birine kumanda etmek üzere Konya'ya geliniz, bekliyorum diyordu. Bu pek tuhaf değilmi? Bir defa benim bulunduğum yer, cepheye Konya'dan daha yakın. Sonra nizâmi kıt'ayı idare etmek için da'vet edilmekliğim. Ne münâsebet. Biz vatanın müdâfaasiyle silâha sarılmış ve bugünkü fırsatı hazırlamış kimseleriz. Ben bunda bir samimiyyet görmüyorum. Bilmem siz nasıl buluyorsunuz. Şüphesiz ahvâle daha iyi vâkıfsınızdır». Bak, Çerkes Ethem, S. 136.

(32) Çerkes Ethem, S. 137.

(33) Nutuk, 2, S. 63.

(34) Bu kişiler, «Kâzım Paşa (Özalp), Celâl Bey (Bayar), Kılıç Ali Bey, Eyyüp Sabri Bey, Hakkı Behiç Bey, Hacı Şükrü Bey» idi. Bak, Nutuk, 2, S. 64

(35) Nutuk, 2, S. 64.

(36) Nutuk, 2, S. 65.

eski bir arkadaşınız sıfatı ile ve sizin lehinizde» bir sonuca varmış olmak için konuşuyordum. Bundan sonra «Arkadaşlık ve hususiyyete ait vaziyyetim hitam bulmuştur. Şimdi karşınızda Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve Hükûmetinin Reisi bulunmaktadır. Reis-i Devlet sıfatı ile Batı Cephesi Komutanına hâlin icâbını tatbikte» yetkisini kullanmasını emrediyorum (37) dedi, İsmet Bey de «Maiyyetimde bulunan kumandanlardan herhangi biri bana itaatsizlik etmiş olabilir. Ben, onu terbiye ve te'dîbe muktedirim. Bu hususta henüz kimseye karşı aczimi i'tiraf etmiş» ve hiç bir kimseden de yardım istemiş değilim. «Ben, vaziyyetin icâbını yaparım» deyince (38), Reşid Bey daha yumuşak bir tonla konuşmaya başlamış ve kardeşlerinin yanına gönderildiği takdirde anlaşmazlığın giderilebileceğini söylemişti. Bundan sonradır ki, Kâzım (Özalp) Paşa ile Reşit Bey, Kütahya'ya giderek 5 aralık 1920'de Ethem Bey'le görüştüler, meseleleri tartıştılar. Gerçi, bu konuşmadan sonra, Çerkes Ethem ve kardeşleri, Cephe Komutanının emirlerine uyacaklarını va'dettiler (39) ise de, hükûmeti küçük gören ve komutanları beyenmiyen bu kişilerin (40), gerçek maksatlarının, zaman kazanmak ve bu zaman içinde «Mümkün olabildiği kadar» kuvvet toplamak, «Düzce'de bulunan Sarı Efe kuvvetleri ile Lefke'de bulunan Gökbayrak taburunu» kendilerine katmak ve Demirci Mehmet Efe'nin de ayaklanmasını sağlamak olduğu (41) anlaşılıyordu. Gerçekten, Kütahya görüşmelerinden sonra onların davranışlarında herhangi bir değişiklik meydana gelmemiş, tersine olarak Kütahya vali vekili Kadı Ahmet Asım Efendi'yi ağır surette cezalandırmışlardı (42). Fakat onların bu hareketini, Bü-

(37) Nutuk, 2, S. 65.

(38) Aynı yer.

(39) Kâzım Özalp, S. 169.

(40) İsmet İnönü, Millî Mücâdele. 10 mayıs 1968 tarihli Ulus Gazetesi.

(41) Nutuk,2,S.68.

(42) Tevfik Bey tarafından Kütahya Mevki' Komutanlığına atanan Abdullah Bey, bazı asker kaçakları âilelerinin sürülmesini Kütahya

yük Millet Meclisi hoş karşılamadı, meseleyi tartıştı, hükûmeti sıkıştırdı ve ilgililer hakkında soruşturma yapılmasını istedi. Bunun üzerine Batı Cephesi Komutanlığı, gerekli soruşturmanın yapılarak bildirilmesini, Kuvâ-yi Seyyâre Komutanlığına yazdı. Alınan cevap, çok saygısızca idi (43). Bu durum ve öteki olaylar karşısında Ankara'ca bir yandan tepeleme için gerekli tedbirler alınırken (44), bir yandan da 23 aralık 1920'de Ethem Bey'e yeni bir hey'et gönderilerek bazı şartlarla uzlaşılmak istendiği bildirildi (45). Şartlar kabul edildiği takdirde Kuvâ-yi Seyyâre belli bir kadro ile devam edecekti. Fakat, 24 aralık 1920'de Kütahya'ya varan

---

Mutasarrıflığından istediği vakit Mutasarrıf vekili, göç ettirme yetkisinin, son çıkan kanun gereğince, İstiklâl Mahkemelerine ait olduğunu söyleyerek bu isteği yerine getirmedi. Bunun üzerine Abdullah Bey, Mutasarrıf vekilini evinden zorla alarak Kütahya sınırları dışına çıkardı. Bak, Nutuk, 2, S. 69.

(43) 19 aralık 1920 tarihli olan bu cevapta: «Abdullah Bey her ne yapmış ise tarafımdan verilen emr-i kat'i üzerine yapmış ve yapmaya mecbur idi. Bu meselenin esbâb-ı mûcibesi îcâb eden vekâletlere arz edilmişti.. Mûmâileyh'in avdetine emr-i kat'î verildiği taraf-ı âlinizden bildiriliyor. Avdet ettiği halde..... behemehal i'dam edeceğim» deniliyordu. Bak, Nutuk, 2, S. 70.

(44) 23 aralık 1920'de, Mustafa Kemal Paşa tarafından Bolu Mutasarrıflığına gönderilen bir yazıda: «İ'tâ buyrulan ma'lûmâta ve izhâr buyrulan hissiyyâta teşekkür ederim. Son zamanlarda Garp Cephesi Kumandanı İsmet Bey'in idârî bazı teşebbüslerinden şüphelenerek evhâma kapılan Birinci Kuvve-i Seyyâre Kumandanı Ethem Beyle rüfekasının Düzce havâlisinde Çerkes ve Abaza'lar arasında el altından bazı teşkîlât ve tahrîkât icrasına teşebbüs eylemeleri muhtemel olduğundan bu hususta dâima mütebassırâne hareket edilmesini ve bu gibi teşebbüsâta tevessül edecekler hakkında hemen ve bilâ tereddüd îcâbât-ı kanûniyye'nin icrâsını rica ederim» deniliyordu. Bak, Nimet Arsan, S. 365.

(45) Bu hey'et, Celâl (Bayar) Bey, Vehbi Bey, Eyyüp Sabri Bey, Kılıç Ali Bey ve Çerkes Ethem'in ağabeyisi Reşid Bey'den kurulu idi. Bu Hey'et tarafından Çerkes Ethem Bey'e aşağıdaki hususlar tebliğ edilecekti: 1) «Kuvve-i Seyyâre diğer birlikler gibi emir ve kumandaya» tâbi' olacak, kanun dışındaki hareketlerden sakınacak; 2) «Kuvve-i Seyyâre», kuvvetlenmek için kendiliğinden adam toplamayacak ve bu maksatla görevlendirilmiş olanların faâliyyetine son verilerek «Efrad ihtiyacı» cephe komutanlığınca sağlanacak; 3) «Kuvve-i Seyyâre, firârilerini», yakalatmak için «Doğrudan doğruya adamlar ta'yin» etmiyecek, kaçaklar cephe komutanlığınca izlenecek; 4) «Kuvve-i Seyyâre mensuplarının ailelerine bakmak üzere bazı yerlerde bulundurduğu irtibat subaylarının şahısları hükûmetçe ma'lûm olacak ve bu irtibat subayları elinde bulunacak şifrenin bir sureti de» cephe komutanlığına verilecekti. Bak, Nutuk, 2, S. 75.

hey'et'in orada serbest bir surette görev yapamadığı ve bir başarı sağlayamadığı anlaşılınca Mustafa Kemal Paşa, 27 aralık 1920'de bu hey'et'e, görevlerinin son bulduğunu bildirdi, geri dönmelerini istedi ve cephe komutanlarına da, «Âsî Ethem ve kardeşleri aleyhine» harekete geçmelerini emretti (46). Onun için, zaten hazır olan kuvvetler, 29 aralık 1920'de Kütahya'yı işgal ettiler (47). Bu sıralarda idi ki, Ethem'in İstanbul hükûmetine bağlılığını bildiren bir telgrafı ele geçti (48). O, bu telgrafında, Ahmet İzzet Paşa hey'eti'nin (49) serest bırakılması için, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bir telgraf çektiğini de söylüyordu. Gerçekten, Büyük Millet Meclisi'ne onun, 29 aralık 1920 tarihli bir telgrafı geldi. Ethem Bey bu telgrafında, Büyük Millet Meclisini ve onun hükûmetini tenkid ediyor; bir yıldan beri toplanmakta olan Meclis üyelerinin, kendi maaşlarını artırmaktan başka bir iş yapmadıklarını söylüyor: Milletvekillerini tahkîr ediyor; «Bu israfat içinde milletin harbe devâma imkânı» kalmadığını hatırlatıyor ve «Devletin selâmetini müzâkere için Ankara'ya kadar gelen İstanbul hey'etinin» tutuklanmasını, «Tarihte görülmemiş bir hâdise» olarak niteledikten sonra bu hey'et üyelerinin serbest bırakılmasını rica ediyordu (50).

---

(46) Nutuk, 2, S. 79.

(47) Aynı eser, S. 80.

(48) Aynı eser, S. 80. İ. İnönü, Milli Mücâdele. 10 mayıs 1968 tarihli Ulus Gazetesi.

(49) Bak, Cilt 3. S. 173.

(50) Çerkes Ethem'in 29 aralık 1920'de Büyük Millet Meclisi'ne gönderdiği telgraf aşağıdadır: «Bu israfât içinde milletin harbe devâmı imkânı kaymıyor. Bir seneden beri muntazaman içtima' hâlinde bulunduğunuz halde, bu müddet zarfında en büyük icrââtınız kendi maaşlarınızı 3-4 yüz liraya çıkarmak olmuştur. Vatanın yüksek menfaatlarını siyâsetle hall'e selâhiyyettar, devletin selâmetini müzâkere için Ankara'ya kadar gelen İstanbul hey'eti'nin tevkif edilmesi, tarihte görülmemiş bir hâdisedir. Memleketin lehine olarak galip devletler arasında hâsıl olan ayrılığın, böyle şeyler birliğe ve beraberliğe dönmesine hizmet edebilir (?). Her halde aylardan beri ordu arasına sokulan fitneden haberdar edildiğiniz halde bir gizli celse'de bunları gidermeye ve mânî' olmaya cür'et kabiliyyeti gösteremediniz. her birerleriniz başka başka endişeler peşinde, hedefi unutmuş, gayeyi ihmal etmiş bulunuyorsunuz. Tıpkı, müttefikan hükûmeti mürâkaba altında bulunduracakları yerde teşrîî vazifelerini

Çerkes Ethem, bundan başka Yunan uçakları ile attırdığı bildirilerle Kütahya ve çevresi halkını ve subaylarla askerleri isyana kışkırtmakta idi (51). Buna rağmen, âsî Ethem'e karşı girişilmiş olan harekâtı uygun görmiyenler oldu, 29 ve 30 aralık 1920'de bu yüzden, Büyük Millet Meclisinde sert tartışmalar yapıldı, «Her halde Ethem Bey ve kardeşleri, vurulmamalıdır» şeklinde istekler ileri sürüldü (52). Ancak Kütahya'dan dönen hey'et dinlendikten sonra, «Ethem ve kardeşlerinin Kuvâ-yi Seyyâre'nin başından çekilerek bir kenarda oturmalarının kendilerine teklif edilmesine, aksi takdirde memleket ve ordunun selâmeti nâmına gereken tedbirlerin alınmasına karar» verilmişti (53). Bu sebeple B. Cephesi Komutanı İsmet Bey (Paşa), yanlış yolda olduklarını anlatmak üzere Ethem Bey'e, Kütahya'dan bir mektup gönderdi. 31 aralık 1336 (1920) tarihini taşıyan bu mektupta İsmet Bey, o andaki Kuvve-i Seyyâre'nin, çok daha fazla kudretli olduğunu farzettiğini ve kendisinin buna göre mücadeleye hazırlanmış olduğunu söyledik-

---

kötüye kullanma neticesi Umûmî Harb'in elîm âkibetine düşen, sâbık Meclis-i Meb'usan gibi sizler de kabine a'zasının her birine dalkavukluk etmek suretiyle mukaddes vazifenizi şahsî menfaatlara feda etmiş görünüyorsunuz. Binaenaleyh sizlere, Mondros Mütârekesi devrelerinin acı ve elîm günlerini, Sevr Muâhedesi'nin zincire bağlıyan hükümlerini hatırlatarak istirham ederim ki, İstanbul Hükûmeti erkânından olup, vatanperver hislerinden en ufak bir şüphe bile câiz olmayan Ankara'daki hey'etle bu günkü vaziyyet hakkında görüşülerek serbest olarak İstanbul'a dönmelerine müsâade edilmesini ve her hangi kötü bir muâmeleye ma'ruz bırakılmamalarını istirham ederim. Kuvây-i Seyyâre Kumandanı Ethem». Bak, Çerkes Ethem, S. 151.

(51) Atılan beyannamelerden birisinde deniliyordu ki, «Ankara Hükûmetine 29 aralık 336 (1920) tarihli keşîde ettiğim selâmet-i memlekete taalluk eden telgrafın matbuatla i'lân edilmesini isteyiniz. Ey askerler; şerre âlet olmayınız; uhrevi ve dünyevi mes'uliyyetten korkunuz. Ey millet. Siz maziden intibah alarak her türlü felâketi (?) ve istihlâs-ı vatanı, menfaat-ı harisânelerine kurban etmek istiyen erâzile karşı hakkınızı müdâfaada tereddüt göstermeyiniz ki, muâvenet-i ilâhiye mazhar olasınız. Ben sizi müdâfaa-i memleket için da'vet ve icbar ettim, şerre ve ihtirâsât-ı şahsiyyeye âlet olmak için değil. Ey zâbit arkadaşlar. Emir kulu olmaktan sarf-ı nazar ediniz, Allah'ın kulu olunuz. Aksi halde geliyorum ha. Son pişmanlık fayda vermez». Bak, M. Arif, S. 64.

(52) Nutuk, 2, S. 81.

(53) İ. İnönü, Milli Mücâdele. Ulus Gazetesi 12 mayıs 1968.

ten sonra «Büyük mücâdelelere girişmiş olan kişilerde hayat korkusu olamaz, fakat her halde bir vuruşmanın, başarı sebeplerini, vukuundan önce muvâzene etmek gerekir» diyor ve «Büyük Millet Meclisi'nin kararı veçhile», münâsip görülecek şekil ve tertipte «Kuvve-i Seyyare başından» çekilmelerini hem şerefleri hem de «Kuvây-i Milliye mensupları için faydalı» saydığını açıklıyordu (54). Fakat Ethem, bu defaki uyarmalara da değer vermedi, hatta «Büyük zevatta hayat korkusu yoksa Uşak Cephesine buyurunuz, böyle olduğunuzu, bu liyâkatta olduğunuzu ispat ediniz, taarruzunuzu bekliyorum» diye meydan okuyan bir cevap verdi (55). Bu durum karşısında İsmet Bey, idaresindeki kuvvetleri Gediz'e doğru harekete geçirmiş, bu hareketi, düşmanla çarpışmakta olan bir kuvveti arkadan vurma diye niteliyen ve her yana bu şekilde duyuran Ethem Bey ise hiç bir direnme göstermeden geriye doğru çekilmişti (56). Onun için Gediz, 5 ocak 1921'de kolayca işgal edildi. Ancak 6 ocak 1921'de, Yunan kuvvetleri Bursa cephesinde harekete geçtikleri vakit, Çerkes Ethem kuvvetlerinin de saldırıya geçtikleri görüldü. Şimdi Çerkes Ethem ve kardeşleri gerçek yüzleriyle ortaya çıkmış bulunuyorlardı. Bundan dolayı, 8 ocak'da Mustafa Kemal

---

(54) İ. İnönü. Millî Mücâdele. Ulus Gazetesi 12 mayıs 1968.

(55) İ. İnönü, Millî Mücâdele. Ulus Gazetesi, 12 mayıs 1968.

(56) Kendi anlatışına göre Çerkes Ethem, Batı Cephesi kuvvetleri Kütahya'yı işgal ettikten sonra, arkadaşlarını toplamış ve «Ne uzun tahkikata, ne de geniş tafsilâta vaziyyet müsâit değil. Yalnız beklenmiyen vaziyyet hakkında size şu kadar ma'lûmat vermekle iktifa edeceğim. Görüyorsunuz ki, Kuvâ-yi Seyyâre, düşmanla savaş halindedir, sizler de onun ihtiyat kuvvetini teşkil ediyorsunuz. Garp Cephesi Ordusu Kumandanı İsmet Bey, dünden itibâren fi'len tecâvüz vaziyyetine geçmiştir. Kuvvetleri hâlen Kütahya'dan beri mukavemetsiz Gediz'e doğru yürüyüşlerine devam ediyor. Fakat yarın sabah veya geceleyin Gediz sırtlarına yetişeceklerine nazaran silâhla durdurularak kendilerinden, önce insaf ve anlaşma istiyeceğiz, sonra müdâfaaya geçeceğiz» dedikten ve siyâsî durum hakkında kısaca bilgi verdikten sonra «Eğer aranızda Kuvâ-yi Seyyâre'nin yanıbaşında bize tecâvüz edeceklere karşı silâh kullanmak istemiyenler varsa, düşünmek için kendilerine bir saat mühlet veriyorum. Zor yok. Bizimle kalmak istemiyenleri, tehlikeli mıntakamız dışına serbest bırakacağım. Şu kadar ki, silâhlarını alarak» demişti. Bak, Çerkes Ethem. S. 155.

Paşa, Büyük Millet Meclisinde savaş durumunu açıklar ken, «Ethem Tevfik ve Reşit Beyler» diye kendilerinden bahsedince bir Milletvekili, «Paşa Hazretleri, artık bey demeyiniz, «Hâin deyiniz» ihtarında bulunmuştu (57). Ethem kuvvetlerine gelince onlar, Birinci İnönü Savaşı süresince, hatta 11 ocak'tan 13 ocak 1921 gece yarısına kadar geçen zaman içinde, şiddetli saldırılarda bulundular ve çok tehlikeli hallerin meydana gelmesine sebep oldular. Fakat sonunda yenilen bu kuvvetlerin bir kısmı Türk ordusuna teslim oldu, bir kısmı da Yunan kuvvetlerine katıldı. Yunanlılara sığınanların sayısı 25 subay ile 700 er'den ibâretti, sığınanlar arasında Çerkes Ethem'in kardeşleri Tevfik ve Reşit de vardı (58).

Çerkes Ethem olayı bu suretle sona ererken, olayla ilgilenenler, onun lehinde veya aleyhinde hükümlere varmak istemişlerdir. Biz bu hükümleri bir tarafa bırakarak, önceleri vatan için başarılı hizmetlerde bu-

---

(57) Nutuk, 2, S. 83.

(58) Çerkes Ethem'e göre kendisi, son olarak bir anlaşmaya varılmak üzere Saruhan Milletvekili Reşat Beyle deniz binbaşılarından Aziz Bey'i, Batı Cephesi Komutanına göndermiş, fakat Komutan İsmet Bey, bunları dinlemek istememişti. Yine kendi anlattığına göre Çerkes Ethem, bundan sonradır ki, Yunanlılara baş vurarak dört günlük bir mütâreke imzalamış ve onlara karşı olan düşmanca hareketleri durdurmuştu. Bununla beraber Yunanlılara hemen sığınmadığını ve dağa çıktığını söyleyen Çerkes Ethem, 20 ocak 1921' de Akhisar'da bulunan kardeşleri Reşit ve Tevfik Beylere aşağıdaki mektubu gönderdiğini hatıralarında kaydetmektedir. Mektup şudur: «Yunanlılarla akdettiğiniz iltica protokolü nefsime ağır geldiğinden dolayı sizi ta'kîb edemiyeceğim. Beni ma'zur görünüz. Kuvâ-yi Seyyâre efrad ve zâbitlerini istedikleri her hangi bir tarafa gitmekte serbest bıraktım. Hepsini dağıttıktan sonra ben de karargâhımla bir semt-i meçhule müteveccihen ve mütevekkilen alâllah gidiyorum. Allah cümlenizin muîni olsun. Hastalığım için merak etmeyiniz. Kendimi iyice buluyorum. Kardeşiniz Ethem». Yine kendi anlattığına göre o, Susurluk çevresinden Yunan işgal bölgesine girerek eski Manyas köyünde saklandı. Fakat, sonunda, bazı şartlarla o da Yunanlılara sığındı, hatta onların Türkler aleyhinde hazırladıkları bir bildiriyi bile imzaladı. Bu bildiri, de «Ey Türk ordusu zâbitân efendileri. Yunanlılar, ellerine düşen ve kendilerine teslim olan Türk esirlerine çok iyi bakıyorlar. Vatan için niyyetleri temiz olmadığı âşikâr olan Ankara meşru' Hükûmeti'nin (?), şerr âleti olmamak vatan vazifesi ve insanlık şiârıdır» denilmekte idi. Bak, Çerkes Ethem, S. 161, 176, 177, 200.

lunmuş olan Çerkes Ethem ve kardeşlerinin, Yunanlılarla iş birliği yaptıkları tarihe kadar, ne Büyük Millet Meclisi kuvvetlerine karşı harekete geçmiş olan Çerkeslerle, ne de Yunan hükûmetinin onayı ile «Şark-ı Karîb Çerkesleri Te'mîn-i Hukuk Cemiyyeti» ni kuran ve İzmir'de bir kongre toplayarak, 11 ekim 1921'de bir bildiri yayımlayan Çerkeslerle bir ilişkileri tesbit olunamadığını söyliyeceğiz (59). Bununla beraber adı geçen cemiyyete girmemiş görünmeleri veya Millî Mücâdele'nin ilk yıllarında büyük hizmetlerde bulunmuş olmaları, kendilerinin vatan haini sayılmalarını önleye-

(59) «Çerkes Milletinin Düvel-i Muazzama ve âlem-i İnsaniyyet ve Medeniyyete Umumî Beyannamesi» adını taşıyan bu bildiriden bazı kısımlar aşağıdadır :

«Elyevm Yunan işgal-i askerîsi altında bulunan Garbî Anadolu yani Balıkesir, Bandırma, Erdek, Gönen, Biga, Kirmasti, Mihalıç, Bursa, İnegöl, Yenişehir, Aydın, Manisa, İzmir, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar ile, İzmit, Adapazarı, Hendek, Düzce, Bolu ve havalisi Çerkes ahâlisinin biz, zirde vâziülimza selâhiyyettar murahhasları ve Yunan Hükûmetince musaddak Şark-ı Karîb Çerkesleri Te'miin-i Hukuk Cemiyyeti müessisleri; Harb-i Umumî neticesinde düvel-i muazzamaca kabul ve ilân edilen milliyet prensibi ile teayyün eden hukuk-ı milliyesine istinaden İzmir'de kongre halinde bil-ictima' akalliyet halindeki milletlerin hukukunu deruhde ve düvel-i mağlûbeye kabul ettirmeği teahhüd eden Düvel-i Muazzama-i İ'tilâfiyye ve müşârikleriyle bilhassa Yunan Hükûmet-i fahîmesine Çerkeslerin iltica eylediğini beyanla metâlib-i milliyyesinin is'âfını ricaeyler».

«..... kaldıki onüç sene evvel meşrutiyyet idarenin i'lânı üzerine rüşd-i siyâsîden mahrum ve ancak Türkçülük ve Turancılık hissiyyâtiyle meşbu' olan ve tarihte misli görülmemiş bir surette anâsır-ı sâire-i Osmaniyyeyi tedhîş politikasıyle Türkleştirmek siyâset-i sakîmesini ta'kîb eden Türk zimamdârânının siyâseti Türk olmayan bil-cümle anâsırın emniyet-i hayâtiyye ve milliyyelerini selbetmekle Çerkeslerde de sırf emel-i tahaffuz ile muhik bir hiss-i şikâyet ve iftirak uyandırmış ve binnetice Çerkesler bu mezâlim-i mütevâliyeden istihlâs maksad-ı âlisi ile bir gaye-i milli ta'kîbine ve Millicilerin alenen Çerkes milletini mahve kıyam etmesinden nâşî anlar da silâhla müdâfaa ve mübârezeye mecbur kalmışlardır».

«..... bilhassa Çerkesler; makam-ı Hilâfete merbutiyyet-i ma'neviyyeleri bâkî olduğu halde Bâbıâli'nin Kemalistlerle birleştiğini ve bunca fedâkârlığına rağmen Çerkesliği tamamen ihmal ettiğini saklamaya lüzum görmedikten sonra Çerkeslik muhik ve tabiî bir kararla kendisine halâs ve necat va'd eden ve bunu manatık-ı işgaliyyesinde fi'len ispat eden Yunan ordusuna iltihak etmeyi menâfi-i hayâtiyye ve milliyyesi iktizasından addetmiştir».

«..... bundan böyle Çerkeslerin Şark-ı Karîb'de Türk idare-i meş'umesinden tahlisiyle Yunan himâyesi altında bir unsur-i sulh ü selâmet müsâlemet (?) olarak yaşamaları esbâbının te'mini arzusunu izhar ve temenniden ibârettir».

medi. Çünkü onlar sonunda yunanlılara sığınmış ve Türkler aleyhine harekete geçmişlerdi. Bu itibarla vatanını seven her Türk, İstiklâl Mahkemesi tarafından onların, ölüm cezası ile cezalandırılmış olmalarını elbette çok isabetli bir hareket sayacaktır.

İnönü Savaşından biraz önce Yunanistan ve İnönü Savaşı.

B — 1920 yılının son ayları Yunanistan için çok süprizli geçti. Çünkü, 2 ekim 1920'de bir maymun tarafından ısırılan Yunan Kralı Aleksander, olaydan üç hafta sonra ölmüş, Başbakan Venizelos da, 14 kasım 1920'de yapılan seçimleri kaybettiği için, hem başbakanlıktan, hem de parti liderliğinden ayrılarak Yunanistan'ı terketmişti. Bundan sonradır ki, «Resmen tahtından ferâgat etmemiş» olarak (60) sürgünde bulunan ve İngiliz ileri gelenlerinden bazılarının, Türk - Yunan savaşını devam ettridiği takdirde, «İngiliz nüfuz ve vesâitinin» kendisini yeniden tahta çıkaracağını söyledikleri eski Kral Constantine (61), 19 aralık 1920'de, Atina'ya gelmiş ve halk tarafından büyük gösterilerle karşılanmıştı. Onun yeniden Kral olması sebepleri arasında Venizelos'un, Yunan kanını bolca döktürmesi de vardı. Şu halde yeni Kralın, bunu dikkate alması ve buna göre bir politika gütmesi gerekirdi. Halbuki iş, umulanın tamamiyle tersine oldu. Çünkü Yunanistan'da «Savaş, ya da toprak kazancı fikri» hâlâ en çok benimsenen şeylerdendi (62) ve Kral Constantine de Megalo İdea'cılardan biri idi. «Yunan İlâhları, mahvetmek istedikleri insanı evvelâ deli ederler» şeklindeki Yunan atasözü (63), sanki bu kral için söylenmişti. Ancak Yunanistanda İlâhların deliye çevirdiği sadece Kral değildi, bu yolda yürü-

---

«Çerkes milleti, Anadolu'da her vechile kendisiyle hem-hal ve menâfi-i mütekabile ile hâiz-i irtibat bulunduğu Rum unsuru ile hukuk-ı mütesâviye dairesinde tevhid-i mukadderâta râgıb bulunduğuna binâen terakkî ve inkişâfat-ı milliyesini kendisinde kuvvetle ümit ettiği Yunan hükûmet-i medeniyyesinin himâye-i fi'liyyesine idhâli».

(60) David Walder, S. III.

(61) Hikmet Bayur, I, S. 74.

(62) David Walder, S. 124.

(63) Andrea, S. 76.

mek istiyen bir çok kişi vardı ve Yunan Başkomutanı da galiba bunlardan biri idi (64). Öte taraftan Yunanlılar, İngilizlere çok güvenmekte idiler. Halbuki 1920 yılı sonlarında, İngiliz muhafazâkârlarının tutumlarında belirli bir değişiklik göze çarpıyordu. Şimdi, «Türkiye hakkındaki o eski ağır sözler unutulmuş» ve daha «Gerçekçi» bir görüş ortaya çıkmıştı (65). Nitekim Bury St. Edmunds Temsilcisi Yarbay Guinnes, 16 aralık 1920'de Avam Kamarasında yaptığı konuşmada «Müttefikler için Ankara ile, ya İstanbul aracılığı ile, ya da doğrudan doğruya ilişik kurmanın» lüzumundan bahsetmiş, General Townshend de, «Ben sadece Mustafa Kemal'e yaklaşmamızı istediğimi söylemek istiyorum» (66), diyerek Türklere karşı güdülmekte olan İngiliz politikasının değişmesini ileri sürmüştü. Fakat İngiliz Başbakanı Lloyd George, eskiden olduğu gibi, hâlâ Yunanlıları desteklemekte idi. Böyle olmasa bile Kral Konstantin'in, Türk - Yunan savaşını devam ettireceği anlaşılıyordu. Nitekim, Çerkes Ethem olayı sebebiyle, bir kısım Türk birliklerinin cephelerden alınışını (67) fırsat sayan Yunanlılar, 6 Ocak 1921 sabahı Bursa Cephesinde İnegöl ve Yenişehir yolları ile iki koldan Eskişehir'e, Uşak'dan da Afyon'a doğru harekete geçtiler. Bu durum karşısında Türk komuta hey'eti, «Teknik ve mekanik araç ve gereçler» bakımından çok üstün olan Yunanlılarla (68), İnönü yöresinde çarpışmayı tasarladı ve birliklerini o çevrede toplamayı kararlaştırdı. Ancak toplanmanın sağlanabilmesi için Yunan kuvvetlerinin, mümkün ola-

---

(64) Yunan Başkomutanı, daha sonraki tarihlerde Seyyitgazi'ye geldiği vakit, büyük bir Türk Komutanı olan Seyyitgazi'nin mezarını da gördü. Bu mezarın on metre kadar uzun oluşu onun dikkatini çekmişti. Kendisine, kişinin değerine göre mezarın büyük yapıldığı anlatılınca bu komutan duygularını gizliyemedi ve «O halde benim mezarım yirmi metre olacaktır» dedi. Bak, Andrea, S. 78.

(65) David Walder, S. 118.

(66) David Walder, S. 119.

(67) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 55. Belge 1261.

(68) «Teknik ve mekanik araç ve gereçler, ulaştırma ve hava üstünlüğü söz konusu olan her alanda avantaj Yunanlılarda idi». Bak, David Walder, S. 143.

bildiği kadar geç bir tarihte İnönü'nde bulunmaları gerekirdi. Bu sebeple, «Kademe kademe çekilmek emrini alan» Türk birlikleri, Yunanlıları yeter derecede oyaladıktan ve «Nazif Paşa mevziinde» büyük kayıplara uğrattıktan, hatta Yenişehir çevresinde karşı bir taarruzla onları geri attıktan sonra 'İnönü kuzeyinde hazırlanmış olan mevzi'lere çekildiler (69) ve bu suretle düşmanın, «Oniki saatte Eskişehir'e gelmek hususundaki tesavvurâtı» nın gerçekleşmesini önlediler (70). Onun için Yunanlılar, «Savcıbey - Kovalca - Karaağaç hatt-ı müdafaasında kısmen toplanmış» olan Türk kuvvetlerine (71) ancak, 9 Ocak 1921'de saldırabildiler. Bununla beraber saldırı çok şiddetli olmuş, Türk cephesinin bazı kesimlerinde çözülmeler meydana gelmiş ve gün, bu suretle bitmişti. Sükûnet içinde geçen o gecenin sabahında ise Yunanlılar, Türk Kuvvetleri takviye edilmiş olmasına rağmen, sisten de faydalanarak daha şiddetli

(69) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 55. Belge 1261.

(70) 13 ocak 1921'de «Millî Müdâfaa Vekili» (Milli Savunma Bakanı) Fevzi (Çakmak) Paşa, İnönü savaşı hakkında, Büyük Millet Meclisinde aşağıdaki açıklamayı yaptı :

«Nazifpaşa'dan, Mezit vâdisiyle, İnönü'ne kadar mesâfe, gayet kestirme bir yoldan kırk kilometredir. Oradan da Eskişehir, yirmi kilometredir, yani hepsi altmış kilometredir. Bir süvârinin gayet sühûletle bir günde kat'edeceği mesâfe demektir. Düşman bir süvâri alayiyle ihâta ve bir süvâri livâsının bir kısmını Mezit ovasından sürdü ve bu tearruzda muvaffak olsaydı biz Gediz havâlisinde iken derakab Eskişehir'i istilâ edecekti ve arkasından kolordusu iki günde gelip arkamızı kesecek idi ve Uşak'dan âsî Ethem'in cephemizi perişan edeceğini tasavvur ediyorlardı. Bu suretle memleket arzu edilen şekle girecek ve düşmanlarımıza teslim olacaktı. Ve memleketin dâhiline akıncı kollarını sevk ederek orduyu tefessüh ve perişan ettireceklerini tasavvur ediyorlardı». «Nazifpaşa'da bulunan bir kıt'amız. onbeş misli bir düşmanla harb etmiş, bize bir gün kazandırmıştır. Ondan sonra Efendiler, Pazarcık'da bir hücum taburu, düşmanın yirmi misli kuvvetine karşı sebat ederek bir gün daha kazandırmıştır. (Alkışlar). Sonra Efendiler, Körpühisar'da bir alayımız düşmanın iki alayını perişan etmiş, bozmuş ve iki gün kazandırmıştır. Bir dümdâr taburumuz, Bilecik cephesinde oniki saat, topları dahi olmadığı halde, top altında sebat etmiş, akşama kadar vakit kazandırmıştır. Bu suretle düşman oniki saatte Eskişehir'e gelmek hususundaki tasavvuratı üç gün teahhür etti. Bu müddet zarfında lâzım gelen kuvvetler yetiştirildi. Düşmanın gelen kuvveti onbeş bin mevcudunda idi. Bizim bunun karşısında toplayabildiğimiz kuvvetler, sülüsüne bâliğ olmayordu» Bak, B. M. M. Zabıt Ceridesi, cilt, S. 281.

(71) T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, Cilt 1. S. 281.

taarruzlarda bulundular ve askerlik bakımından çok önemi olan İntikam tepesini ele geçirdiler (72). Tepeyi geri almak için yapılan karşı saldırı bir sonuç vermediği gibi cephenin sağ kanadındaki Türk kuvvetleri geri çekilmek zorunda kalmış (73) ve bir ara yunanlılar «Garp Cephesi Karargâhı'nın bulunduğu İnönü istasyonunun şimaline kadar» ilerlemişlerdi (74). İşte, bu kötü durumu düzeltmek için, «Bütün cephenin geri alınması» zorunluluğu meydana geldi (75), ve Kütahya ile Ankara'dan gönderilmiş olan yeni birlikler de ayaklarının tozlarını silmeğe imkân bulmadan ateş hattına sokuldu. Fakat, yapılan bütün fedakârlıklara rağmen 10 Ocak 1921 akşamı durum, Türkler için umut verici görünmiyordu. Bundan dolayıdır ki, Ankara'dan verilen bir emirde, «Durum Eskişehir'in başarı ile savunmasına imkân vermiyorsa batı cephesinin», Eskişehir'in doğusuna alınabileceği bildirilmişti (76). Fakat Cephe komutanı, 11 Ocak'da da Eskişehir'in batısındaki bir hat'da savunmada bulunmayı faydalı gördü ve onun bu kararı Ankara'ca da uygun bulundu (77). Onun için Türk birlikleri, 10 Ocak gününün gecesini buna göre tertiplenmekle geçirdiler. Ancak ertesi sabah düşman tarafında hiç bir faâliyyet eseri görülmedi. Bu sükûnet, önceleri yeni bir taarruza hazırlanma hâli olarak kabul olundu. Fakat biraz sonra bu anlayışın yanlış olduğu ve düşmanın çekildiği haberi geldi (78). Gerçekten, Türk ordusundaki «Her kıt'a ve her zâbit ve her ferd» in, kudretlerinin çok üstünde çaba har-

(72) Türk İstiklâl Harbi, 2, 3, S. 199.

(73) Genel Kurmay Harb Tarihi Encümeni, Atatürk. S. 44.

(74) Aynı yer.

(75) Aynı yer.

(76) Türk İstiklâl Harbi, 2, 3, S. 213.

(77) Aynı eser, S. 214.

(78) Bu sıralarda İnönü Bucağı Tapu me'murluğunun, Batı Cephesi Karargâhına gelen bir yazısında Yunanlıların, 11 ocak 1921 saat 01,20'de bir çok yaralı ve ölülerini geri taşıdığı, saat 05,20'den i'tibaren de büyük kısmı ile Bozüyük istikametinde çekilmeye başladığı, Bozüyük'den gelen köylü Nu'man Ağa'nın sözüne dayanılarak bildirildi».Bak, Türk İstiklâl Harbi, 2, 3, S. 217.

caması, ölümü hiçe sayması (79), Türk plotlarının «Düşman safları üzerine bir kaç yüz metre mesâfeye kadar inerek düşman mevzilerine makinelitüfek ateşi açması» (80) ve Türk komuta hey'eti'nin azmi karşısında düşman, «Azm ve kararını» kaybederek eski mevzi'lerine çekilmek zorunda kalmıştı (81). Ancak düşman ordusu yeter derecede ta'kîb edilemedi. Çünkü Türk kuvvetleri onları izliyecek kadar fazla değildi ve çok yorgundu (82). Bununla beraber Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin kurduğu düzenli birliklerin ilk savunma savaşı olan bu savaşın zaferle sonuçlanması, daha sonra kazanılacak olanların ilk müjdecisi idi. Ayrıca, bu zafer Türk milletinin, kendine olan güvenini büsbütün artırmış, Çerkes Ethem ayaklanması ve Yunan ileri harekâtı karşısında çok sıkışık duruma düşmüş olan Ankara Hükûmetinin de geniş bir nefes almasına sebep olmuştu. Yurdun her yanında sevinçle kutlanan bu zaferden sonra Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa, zaferi kazananları, Meclis adına tebrik etti (83). Yunanlılara gelince bu zafer,

---

(79) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 55. Belge 1261. Şehidler arasında 7 tane kadın da vardı. Bak, Stefan Velikov, S. 75. 30 ocak 1921 tarihinde Büyük Millet Meclisine aşağıdaki önerge verildi: Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyâset-i Celilesine. Muhtelif harb cephelerinde bilhassa son Gediz ve İnönü meydan muharebelerinde bilfiil müsâdemâta iştirak ve her an efrad ve zâbitânı teşci' eden Yetmişinci Alay Kumandanı Hafız Halid Bey'in kerimesi on iki yaşlarında Nezâhet Hanım'a, ilk İstiklâl Madalyası'nın i'tâsını teklif ve teklif-i vâkiin hey'et-i umûmiyyenin tasdikine arz edilmesini rica ederim. 30 kânunusani 1337 (30 ocak 1921). Bursa Meb'ûsu Operatör Emin». Bak, B. M. M. Zabıt Cerîdesi, Cilt 7, S. 440. Yetmişinci Alay Komutanı Hafız Halid Bey'in kızı Nezâhat, 8 yaşında öksüz kalmış. Birinci Dünya Savaşı boyunca ona babası bakmıştı. Bu kız, morali bozulmuş bir er veya bir subay gördüğü vakit hemen yanlarına giderek beraberce çarpışma teklif eder, babasında bir duraksama gördüğü vakitde de, «Aman baba hiç müteessir olma. Annem vâkıâ ölmüştür, seni de vururlarsa ben yetim kalmam. Bana millet bakar» diyen ve yüzden fazla düşman öldürmüş olan bir kızdır. Askerler ona «Türk jandarkı» derlerdi. Bak, B. M. M. Zabıt Cerîdesi. Cilt 7, S. 440.

(80) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 55. Belge 1261.

(81) Aynı belge.

(82) İ. İnönü. Milli Mücadele. Ulus Gazetesi 14 Mayıs 1968.

(83)Tebrik telgrafları aşağıdadır: «Erkân-ı Harbiye'i Umûmiyye Reisi ve Garb Cephesi Kumandanı İsmet Beyefendi. İnönü Mey-

onlar üzerinde büyük bir şaşkınlık meydana getirmişti. Özellikle Başkomutan Papoulas, «Ethem il de ayrı bir cephede muharebe ettiğimizi hesaba katarak bizden böyle bir mukavemet beklemiyordu» (84). Onun için bu şaşkınlık arasında o, «Keşif yaptım, bu kadarı kâfi, öğrendik» demek suretiyle yenilgiyi gizlemeğe çalıştı (85). Kendi dediklerine göre bu keşif'de, 8 Yunan subayı ile 49 Yunan eri ölmüş, 9 subay ve 145 er de kaybolmuştu (86).

---

dan Muharebesinde Garb Cephesi harekâtının yümnlü ve kahir kumandanız altında ihraz eyledikleri galebe-i kat'iyyeden dolayı zât-ı devletlerine ve kahraman ordumuzun bilumum kumandanlariyle zâbitan ve efradına Büyük Millet Meclisi'nin kalbi tebrikâtını takdim ve bu muvaffakiyyetin mukaddes topraklarımızı düşman istilâsından kâmilen tahlis edecek olan zafer-i ka'i'ye bir mukaddime-i hayrolmasını eltâf-ı ilâhiyyeden tazarru' eder ve işbu tebrikâtın umum Garb Ordusu efrad ve zâbitânına iblâğını rica ederim. Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal». Bak, Nimet Arsan 368. İ. İnönü. Milli Mücâdele. Ulus Gazetesi 14 Mayıs 1968

(84) İ. İnönü. Milli Mücâdele. Ulus Gazetesi, 14 mayıs 1968.

(85) Aynı yer.

(86) Türk İstiklâl Harbi, 2, 3, S. 247. Bazı Türk belgelerine göre Yunanlıların kaybı iki binden fazla idi. Bak, Harb Tarihi Vesikaları dergisi, sayı 55. Belge 1261. Türklerden bu savaşta 4 subay ve 117 er şehit olmuş, 12 subay ile 85 er yaralanmış, 5 subay ve 29 er esir düşmüştü, Toplam olarak 250 insan kaybedilmiştir. Bak, Türk İstiklâl Harbi, Cilt 2, Kısım 3. S. 247.

II

İ'tilâf Devletleri arasındaki anlaşmazlıkların artması ve Türkiyeye karşı izledikleri politikayı değiştirmeleri. Londra Konferansı. Fransa, İtalya ve İngiltere ile yapılan anlaşmalar. Türk - Gürcü ve Rus İlişkileri

Güneyde ve Güneydoğu Anadolu'da Fransızlara karşı gösterilen direnme, Doğu Anadolu'da Ermenilere karşı kazanılan zafer, Ruslarla dostluk kurma yolunda atılmaya çalışılan adımlar ve son defa İnönü'nde kazanılmış olan savaş, İ'tilâf Devletlerinin dikkatinden kaçmamıştı. Ayrıca onlar, çeşitli sebeplerden dolayı artık Türkiye hakında ortak düşüncelere sahip bulunmuyorlardı. Özelikle İngilizlerin, Boğazları âdeta ele geçirmiş ve bu suretle Karadeniz ve Türkiye üzerinde hâkimiyyet kurmuş olması, Fransızlarla İtalyanları, «İslâm tebaanın feryadı ve Türklerin me'yus edilmesi gibi zâhirî sebepler altında» itirazlara sevk etmiştir. (1). Bu sebeple 1921 yılı başından itibaren devletlerin, Ankara ile olan ilişkileri bambaşka bir surette gelişti. Devletlerin bu ilişkilerini aşağıdaki şekilde özetlemeye çalışacağız:

Fransa'da gerçeği görenler çoğalıyor.

1 — Daha 1920 yılı içinde Fransızlarla İngilizler arasındaki dostluk bağları yavaş yavaş gevşemeğe başlamıştı. Çünkü, Fransızların en önemli meselesi olan Alman meselesi, kendilerinin istediği şekilde halledilememiş, yani İngilizler, Alman donanması mahvedildiği ve bu suretle kendi adalarında güvenlik altına girdikleri için, Fransa'nın isteğine uyarak Almanya'yı büsbütün parçalama yoluna gitmemiş ve Avrupa'da Fransa lehine bir devletler dengesinin meydana gelmesine engel olmuşlardı. Şimdi de Türkiye meselesiyle birinci derecede on-

(1) Mustafa Kemal Paşa'nın bu hususta ki düşünceleri şu idi: «Boğazların İngiltere'ye terki gibi bu kader vuzuh ile ilk defa tebârüz eden mesele, bütün Türkiye ve Karadeniz hâkimiyyetinin İngiltere'ye tevdii demek olduğundan İslâm tebaanın feryadı ve Türklerin me'yus edilmesi gibi zâhirî sebepler altında Fransa ve İtalya'nın şiddetle itirazını celb etmiştir». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 55. Belge 1260.

lar ilgilenmekte idiler. O halde Yunanlıların Türkiye'de kazanacakları başarı yine bir İngiliz başarısı olacaktı. Halbuki İngiltere hiç bir yanda Türklerle savaş halinde bulunmuyordu. Buna karşılık Fransa, dünya meselelerinin İngiltere «Menfaatına en uygun şekilde hallini te'mîn» etmek için (2) Kilikya'da Türklerle çetin ve sonucu pek de lehe görünmeyen bir savaşa tutuşarak büyük bir kuvveti İngilizlerin çıkarları için bu bölgede beslemek zorunda kalmıştı (3). Onun için, Türkiye'ye karşı izledikleri politikadan ötürü Fransa'nın çok şeyler kaybettiğini anlamaya başlayan Fransa devlet adamları, bu politikayı terk etmeyi düşünmeğe başladılar. Bu yüzden, Sévres andlaşması hükümlerinde bir değişiklik yapılmasının mümkün olamayacağını daha önceki tarihlerde söylemiş olan, Millerand bile 1920 eylül'ünde bunun tamamiyle aksini düşünüyordu. Çünkü, Aix Les Bains'de M. Gioletti ile görüşen Millerand, Ankara ve İstanbul ile aralarındaki anlaşmazlığı gidermeyi kararlaştırılmışlardı. «Venizelos'un düşüşünden ibu yana Fransa, hain Yunanistan'dan açıkca uzaklaşarak» (4) Sévres andlaşmasının gözden geçirilmesini ısrarla istemeye başladı. Nitekim, Millerand'nın yerine geçen Lègues (5), Fransa parlamentosunun dışişleri komisyonunda, Sévres andlaşması hükümlerinin değiştirileceğinden bahsetmiş (6), 3 aralık 1920'de Londra'da Lloyd George ve Kont Sforza ile yaptığı bir konuçmada, «Hükûmetinin Sévres andlaşmasının bazı hükümlerinin değiştirilerek günün şartlarına uydurulması» görüşünde olduğunu söylemişti (7). Lègues, Türklerden bazı yerlerin alınmasını ve özellikle İzmir'in Yunanlılara verilmiş olmasını, barışın sağlan-

(2) Hikmet Bayur, I, S. 90.
(3) Jean Deny, S. 78.
(4) G. Jaeschke, 4, S. 213.
(5) Millerand, Cumhurbaşkanı olmuştu.
(6) Jean Deny, S. 87.
(7) Taner Baytok, S. 134.
Lègues, «Mukaddes olmayan Kemalist - Bolşevik ittifakını müfteti-ler, insaflı bir sulh ile ödemelidirler» diyordu. Bak. G. Jaeschke. S. 13.

masına imkân vermiyecek sebepler olarak ileri sürüyordu. Bu bakımdan «İzmir'e otonomi verilmeli veya milletler arası bir kontrol altına alınmalı,» böylece Türkleri de tatmîn edebilecek bir hall şekline varılmalı idi (8). Bununla beraber Lloyd Georg, Türklerle yapılmış olan barış andlaşmasında bir değişiklik gerekiyorsa bunun, daha sonraki bir tarihe bırakılması gerektiğini savunmuş ve bu hususu yine de sağlamayı başarmıştı (9). Ancak öteden beri Türk dostu olan ve Adana'ya dair yazdığı bir yazıda Fransa'nın izlediği politikayı yeren Pierre Loti'ye (10), katılanlar çoğalmaya başlamıştı. Nitekim 13 aralık 1920 tarihli Tan (Le Temps) gazetesinde «Şark'ta sulh ne vakit teessüs edecek» başlığını taşıyan bir başmakale yayınlandı. Çok dikkate değer olan bu makalede İstanbulu ve Kıbrıs adasını elinde bulunduran İngiltere ile Rodos adasını emanet olarak elinde tutan İtalya devleti, olayların gelişmelerini dikkatle ta'kib edecek durumdadırlar. Buna karşılık Fransa'nın güvenle sığınabileceği bir yer yoktur. O, Türklere karşı yalnız başına savaşa terk edilmiştir. Bu suretle milyonalr harcamakta ve askerlerini öldürtmektedir. Fransa, Batı Cephesinde toprak kazanmak için telefat verdi. Kilikya'da ise toprak kazanıldıktan sonra zayiata uğratılmaya başlanmıştır. General Gaubeaux'nun idaresindeki askerler Adana'dan 250 kilometre ilerdeki yerlere giderlerken General Dufieux komutasındaki askerler, Adana cephesinde 23 aralık ile 26 aralık arasında çetin savaşlar verdi. Bu sürede bir çok Fransız öldürüldü. Bu tarihlerdedir ki, Antakya'nın 60 kilometre doğusundaki bir yerde, kuzeyden geldiği sanılan bir kuvvet, Fransızlarla karşılaşmış, yapılan çatışma Fransızlar aleyhine sonuçlanmıştır. Bu düşman kuvveti, Türk cephesinden hareket etti ve İskende-

Temps Gazetesinin bir makalesi.

(8) Taner Baytok, S. 135.

(9) Aynı eser, S. 137.

(10) Pierre Loti bu yazısında: «Bu sukut, ırkımızın tarihinde siyâsetimizin ilk lekesi olacaktır. Fakat Fransız vicdanı sonunda za'fını anlayacak ve bu yoldan dönecektir. Kilikya hakiki Türk namuskârlığının koparılmaz bir parçasıdır» diyordu. Bak, Y. Ayhan, S. 60.

run ile Haleb arasından Arab ülkesine girerek Suriye'deki Fransız kuvvetlerine taarruz etti ise o takdirde, ciddi bir ihtar karşısında bulunduğumuzu kabul etmeliyiz. Ayrıca Arabların, taarruz hazırlıkları da görülmektedir. Bu hazırlıkların Türklerle bir ilişiği bulunup bulunmadığı da dikkate değer. Eğer bir ilişkisi varsa o takdirde Kilikya ve Suriye'deki Fransız askerleri, Araplarla uyuşan Türk millicilerinin taarruzları karşısında kalacaklardır. Emîr Faysal'ın hareketlerini de gözden uzak tutmamak gerekir. Fransızlara karşı harekete geçeceği söylenen bu prens'in, İngiliz bölgesinde bulunan Amman ve çevresinde hazırlıklar yapmış olması, üzerinde durulması lâzım gelen noktalardan bir başkasıdır. Öyle anlaşılıyor ki, doğu meselelerinin bütünü arasında bir bağlılık ve ilişki vardır. Öte taraftan Bolşevikler, Türk millî kuvvetlerine yardım ediyor, Hindliler arasında propaganda yapıyor ve çinliler ile görüşüyorlar. Gerçi General Pellé'nin İstanbul Yüksek Komiserliğine ta'yin edilmiş oluşu, Fransa'nın Türkiye hakkında ta'kip niyetinde bulunduğu siyâsetin mâhiyetini açıklar durumdadır. Şüphe edilmemelidir ki, bu kadar şöhretli bir generalin Türkiye'ye gönderilmesi, Türkler ile sulh yapmak ve böylece Fransa'nın doğudaki itibar ve haysiyetini, hukukunu ve çıkarlarını iâde etmek maksadından ileri gelmektedir. Ancak Türklerle barış yapabilmek, Sévres andlaşmasında değişiklik yapmakla mümkündür. Hiç olmazsa Fransa, bu andlaşmayı değiştirmeğe kararlı olduğunu ve bunun için çaba harcayacağını açıklamalıdır. Esasen «Herkes biliyor ki, Sévres andlaşması Fransa'nın arzusuna muvâfık bir ahid değildir.»

Sözlerimizi üç noktada toplayarak özetliyebiliriz: 1) Fransa doğuda neden asker feda ediyor, bizim işgalimiz altında bulunan Arap ülkesinin ötesine ve Türk memleketinin ta içerisine neden uzanıyor?. Türklerle komşu halinde yaşayacak ve Arapları koruyuculuğu altında tutacak bir devlet, bu milletlerin her ikisini de kendisine düşman yapmıştır. 2) «Türkler ile meskûn olan Kilik-

ya'yı neden işgal altında bulunduruyoruz». Biz «Bu memleketi muhafaza etmek için işgalimiz altında bulundurmuyoruz, tersine olarak bu işgali, Kilikya'yı daha sonra Türklere iâde etmek için sürdürüyoruz. Zaten Sévres andlaşması bizi bu yerleri Türkiye'ye geri vermiye mecbur ediyor ve bu andlaşmanın hükümlerini şiddetlendirmek hatırımızdan bile geçmiyor. Binâen aleyh, Kilikya'da kendilerini öldürten Fransız subay ve erleri, Fransa'nın Türkiye ile hal-i sulhte bulunur bulunmaz terk ve tahliye kararı vereceği bir yer için fedâ-yi nefs ediyorlar». 3) Fransa niçin hâlâ Türkiye ile barış yapmamıştır?. Çünkü Onlarla gerçekten bir barış yapabilmek için «Yunan hâkimiyyetini İzmir havâlîsi ile Doğu Trakya'da idâme ettirmekten» vaz geçmek gerekir. Fransa, Yunanlıların isteklerini terviç ettikçe doğuda savaştan kurtulamayacaktır. Sözün kısası doğuda para harcayor ve adamlarımızı öldürtüyorsak bunu İzmir'in, Edirne'nin, Karadeniz sahilinde 60 kilometre uzunluğundaki bir alan'ın, Gelibolu çevresiyle Marmara denizi'nin İstanbul'un 30 kilometre yakınına kadar uzanan kısmının Yunan kralına ait olsun diye yapıyoruz. Fransa'nın kanı ve parası acaba daha ne kadar zaman Yunan kralı için israf olunacak, deniliyordu. Bundan başka, 2 Ocak 1921 tarihli Anadolu Ajansı, Le Journal gazetesinin, Türklere yaklaşmayı ve Kilikya'yı boşaltmayı lüzumlu gördüğünü yazmakta idi. Fransa'ya tâbi, islâm memleketlerinde de Türkiye lehinde bazı hareketler görülüyordu. Nitekim Fas'da, «İstanbul ile birlikte tam bir Türkiye isteriz. Yoksa devamlı bir barış sağlanamaz ve barut tütmekte devam eder» diyenler vardı. Oradaki liderlerden birisi de, «Eğer Türkiye'ye fena muâmeleye devam edilecek olursa burada kimse bunu hoş karşılamayacaktır» (11) diye tehditlerde bulunuyordu. Öte taraftan Sévres andlaşması, Batı'da Yunanistan'ın kudretini artırdığı için, İtalya'yı çok rahatsız bir duruma sokmuştu. Bu sebeple daha Sévres andlaşmasının imzalandığı gün,

(11) Y. Ayhan, S. 125.

İtalya Parlementosunda Dışişleri Bakanı Kont Sforza, «İtalya, Türk milleti gibi şanlı bir mâzîye ve tarihe mâlik bir milletin tehakküm altına girmesi ma'nasını tazammun edebilecek bir şekli hiç bir vakit kabul ve tasvib etmiyecektir. İtalya'nın arzu ettiği şey, Türkiye'nin hâkimiyyetine, tamamiyyetine riâyet etmek suretiyle iktisâdî sahada Türklerle ma'nevî ve maddî bakımlardan işbirliği yapmaktır» demişti (12). Fakat Türk Kurtuluş Savaşı sırasındaki İngiliz diplomatlarının çoğu, «Helenizmin idealleri ve Gladstone'un, Türklerle konuşulmaz yolundaki düşünceleriyle aşılanmış» oldukları için (13), Türkler hakkındaki duyguları olumlu değildi. Bu sebeple Kuvâ-yi Milliye'yi bir çete, Mustafa Kemali de çete başkanı olarak kabul etmişlerdi (14). Halbuki, yüksek rütbeli İngiliz askerleri bu görüşte değillerdi. Onlar Mustafa Kemal Paşayı çok daha iyi değerlendirdikleri için, İngiltere'nin çıkarlarını, onunla anlaşmakta buluyorlardı. Onun için askerlerle diplomatlar, Türkiye meseleleri üzerinde 1921 yılı başlarına kadar derin bir anlaşmazlık içinde kaldılar. Fakat bu tarihlerde İngiliz diplomatları da, çeşitli sebeplerden ötürü, Türkler hakkındaki düşüncelerini, lehde olarak, biraz daha değiştirdiler ve Ankara Hükûmetini de, «İstanbul Hükûmeti yerine geçtiği ma'nasına alınmayacak şekilde» (15), bir kuruluş olarak dikkate almak lüzumunu duydular. Nitekim, İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseri Rumbold, 20 Ocak 1921 de «...Mustafa Kemali bir çete reisi olarak görmek artık lüzumsuzdur, Ankara Hükûmeti bütün devlet fonksiyonlarını yapmaktadır» demek suretiyle (16) bunu açığa vurmuş oluyordu. Bu anlayış ve görüş, İngiliz hükümetince de benimsenmiş olmalıdır ki, 25 ocak 1921'de Lord Curzon, Paris'teki bir toplantıda, Osmanlı delegeleriyle birlikte Ankara temsilcilerinin de

(12) T. Bıyıklıoğlu, 2, 1, S. 376.
(13) Kinross, 2, S. 438.
(14) G. Jaeschke, 4, S. 157.
(15) A. Akşin. S. 106.
(16) G. Jaeschke, 4, S. 157.

Londra'da yapılacak bir Konferans'a da'vet edilmelerini teklif elmişti (17). Onları bu yöne döndüren türlü sebepler arasında Ankara'nın gittikçe güç kazanması, Müttefikler arasındaki bağlantıların zayıflamaya başlaması, İstanbul ve Hilâfet meseleleri yüzünden, müslüman tebaalariyle aralarının açılması, elbette başta gelen sebeplerdir. Bu arada Irak'daki durumun da, İngilizleri rahatsız ettiği görülmektedir. Gerçekten, İngiliz işgalinden sonra bu bölgede bir sükûnet meydana gelmemiş, Iraklıların bir kısmı onlara karşı cephe almış ve Cemiyyet-i Hilâliyye adı ile kurulmuş olan bir dernek de İngilizler aleyhine harekete geçmişti. Irak'ın sözü geçer kişilerinden, ulemasından kurulmuş olan ve Irak'ın tekrar Osmanlı hâkimiyyetine girmesini istiyen bu cemiyyetin, İngilizler aleyhindeki propagandası çok etkili olmuş, hatta bu yüzden bazı aşîretlerin ayaklandıkları görülmüştü. Onlar İngilizleri ve Şerif Hüseyin soyunu da istemiyor, «Hükûmet-i Osmaniyyeden„ başka hükûmet kabul etmiyorlardı (18). Onun için İngilizlerin zayıf durumda bulunduğunu ve beş altı tabur askerle iki batarya top gönderilirse Irak'ın yeniden Türkiye'ye bağlanabileceğini Türk hükümetine bildirmişlerdi (19). «Şeyh ül meşâyih Uceymî Sa'dun Paşa» da (20), 5 haziran 1920'de Mardin'e gelerek Mutassarrıf'a, Iraktaki büyük kabîlelerin Osmanlılara bağlı bulunduklarını, bunlara az miktarda para ve asker yardımı yapıldığı takdirde faydalı sonuçlar alınacağını söylemişti. Bunun üzerine Büyük Millet Meclisi Hüküme-

Cemiyet-i Hilâliyye.

(17) 25 ocak 1921 de İ'tilâf Devletleri delegeleri. Paris'de, «Alman ta'mirat ve Şark-ı karib (Yakındoğu) meselelerini halletmek üzere toplandıkları zaman» İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Küçükasya meselesinin kökünden halledilmesi maksadiyle, aralarında Ankara Hükûmetinin de temsilcisi bulunacak olan bir Türk - Yunan hey'etinin katılmasiyle 21 şubat'da Londra'da bir konferans toplanmasını teklif etmiş ve bu teklif kabul olunmuştu. Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 54. Belge 1247.

(18) Türk İstiklâl Harbi, Cilt 4 (Güney Cephesi), S. 17.

(19) Aynı yer.

(20) Bu paşa, Birinci Dünya Savaşı sırasında Türklere çok yardım etti.

ti, 20 haziran 1920'de bu paşa'ya 10000 altın, iki top, iki makineli tüfek, 400 mavzer ve yeteri kadar cephane vermek suretiyle yardımda bulunmuş, ayrıca bazı Türk subayları da paşanın emrine girmişti. Bundan sonradır ki, aşiretlerin İngilizlere karşı birleşmesinde büyük payı olan Uceymî Paşa'nın, Urfa'nın kurtuluş hareketine yardım ettiği, Aneze aşiretinin de Arappınarında Fransızlara saldırdığı, Arappınarı - Cerablus yolunu tahrip ettiği görüldü. Irak «Sâdâtından» Büyük Millet Meclisine gönderilen telgraf ise gerçekten ilgi çekici idi. Bu telgrafta, İngilizlerin verdikleri sözü tutmadıkları, «Hükûmet-i Arabiye'nin hukuk-ı siyâsiyye ve meşrûasını gasb» ettikleri, bu yüzden Iraklıların savaşa başladıkları, Fırat'ı baştan başa, Dicleyi de kısmen ele geçirdikleri söyleniyor ve «Din düşmanlarının» kovulması için, «Siyâseten ve diyâneten» tamamiyle Türklere bağlı olan Irak kutsal beldeleri hakkında, millî ve dinî görevlerin yerine getirilmesi istirham ediliyordu (21). Öte taraftan Süleymaniyye, Revandiz, Zebar, Akra ve Kerkük halkı da, Musul'un ve bölgelerinin İngilizler tarafından işgal edilmesinden memnun

(21) 15 kasım 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisinde okunan ve Irak'dan gelmiş olan bir telgraf aşağıdadır: «Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine. Makam-ı refiüşşânınıza arz-ı ta'zâmattan sonra zât-ı devletlerine İngiliz devletinin akvam-ı zaife ve bilhassa biz Iraklılar hakkında icra ettiği şiddet ve mezâlimi arza ibtidar ediyoruz: Devlet-i müşârün ileyha düvel-i mazzama tarafından istiklâl-i akvam için bidâyeten verilen mukarreratın hilâfına olarak hükûmet-i Arabiyye'nin hukuk-ı siyâsiyye ve meşrûasını gasb ve nakz-ı ahd ederek imhamıza çalışmaktadır. Devlet-i mezkûre böyle bir nakz-ı ahdla hukuk-ı meşrûâmıza tecâvüz ettiği cihetle sene-i hâliye ramazanının iptidâsından beri kendisi ile hâl-i harbde bulunuyoruz. Bütün muhârebe ve müsâdemelerde lehülhamd galibiyyet bizdedir. Baştan nihâyete kadar Fırat elimizdedir. Dicle'nin de bazı mevâkilini düşmandan tathir ettik. Diyâle nehrindeki düşman bakiyyesiyle çarpışmaktayız. Azm ü metânet-i diniyye ve milliyemizle hukuk-ı meşrûamızı istirdad etmek ümidini besliyoruz. Bu hususta Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine istinad ediyoruz. Ma'rûzâtımızın hâk-i pây-i devletlerine iblâğına me'muren hey'et-i murahhasamız, vakayi'-i ahvâli tafsilen arz edecektir. Düşman, kabâil ve aşâyirin kıyâmı üzerine zayıf bir halde bulunuyor. Din düşmanlarını memleketimizden tamamen tard etmek ve teb'id etmek için siyâseten ve diyâneten size merbutiyyet-i tammeleri bulunan bilâd-ı mukaddesemiz hakkında vazife-i vekâlet-i milliye ve diniyye ifâ temenizi istirham ederiz». Bu telgrafın altında bir çok imza vardır. Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi. Cilt 5, S. 532.

değillerdi. Özellikle Revandiz yöresindeki ahali arasında İngilizlere karşı yer yer ayaklanmalar oluyordu. Bazı yerlerde ise hâlâ Türk idaresi sürüyor. Türk memurları ve Türk jandarması görev başında bulunuyordu. 1920 ortalarında Revandiz'de meydana gelen çarpışmalardan sonra İngilizler burayı bırakmak zorunda kalmışlardı. Bunun üzerine Türkler, Revandizlilerin isteğine uyarak, 1920 yılı sonlarında oraya 3 subay ve 100 kişilik bir kuvvet yolladılar. 1921'de Süleymaniyye ve çevresi komutanlığına da bir Türk binbaşısı gönderildi (22). İşte bütün bu haller, Türklerle bir uzlaşmaya varılmasının zorunlu olduğunu gösteriyordu. Onun için Müttefik Devletler, İstanbul, Ankara ve Atina'dan gönderilecek delegelerle kendi delegelerinin 21 şubat 1921'de Londra'da toplanmalarını kararlaştırdılar ve durumu 26 ocak 1921'de Bâbıâlîye duyurdular (23). Bundan ötürü Sadrazam Tevfik Paşa, 27 ocak 1921' de Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek, İ'tilâf Devletleri kendi delegeleri ile Osmanlı ve Yunan delegelerinden kurulu bir konferansın, 21 şubat 1921'de Londra'da toplanmasına karar vermişlerdir. Bu konferans'ta, Sévres andlaşması üzerinde «Zarûrî görülen ta'dîlât» yapılacaktır. Ancak, İ'tilâf Devletleri, Osmanlı delegeleri arasında «Mustafa Kemal Paşa'nın ve yahud me'zûniyyet-i lâzimeyi hâiz» Ankara Hükûmeti delegelerinin bulunmasını da şart koşmuşlardır. Bu sebeple, «Karar ve cevabınıza intizar ediyorum» demişti (24). Fakat 28 ocak'da Mustafa Kemal Paşa tarafından verilen cevap, İstanbul hükûmetince benimsenecek bir nitelikte değildi. Çünkü bu cevapta, «Türkiye'nin mukadderâtına vâzı'ul yed olan yegâne meşru' ve müstakil kuvve-i hâkime» Türkiye Büyük Millet Meclisidir. Böyle olunca da «Türkiye ile ilgili bütün meselelerin halline me'mur ve her türlü dış ilişkilere muhâtab ancak», bu meclis tarafından kurulmuş bir hükûmet olur. Onun için İstanbul'un hemen yapması lâzım gelen «Vatanî ve vicdânî va-

Londra Konferasına da'vet.

(22) Türk İstiklâl Harbi. Cilt 4 (Güney Cephesi). S. 266.
(23) Harb Tarihi Vekikaları Dergisi. Sayı. 54. Belge 1247.
(24) Nutuk, 2, S. 87.

zife», Türk milletini temsil eden meşru' Hükûmet'in «Ankara'da olduğunu kabul ve i'lân etmesidir».... İ'tilâf Devletlerine gelince onlar eğer «Londra'da akdedecekleri konferans'da şark meselesini» hak ve adâlet kaidelerine uygun bir şekilde çözmek istiyorlarsa o takdirde doğrudan doğruya Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetini Londra'ya davet etmelidirler deniliyordu (25). Mustafa Kemal Paşa'nın Sadrazam'a gönderdiği özel telgraf ise bundan daha ilginçti. O, bu telgrafında, birlik halinde hareket etmenin lüzumuna işaret ettikten sonra, Pâdişah'ın, «Türkiye Büyük Millet Meclisini resmen tanıdığını i'lân» etmesini ve İstanbul'un Ankara'ya katılmasını istiyor, bu tekliflerin kabul edilmemesi halinde ise Pâdişah'ın durumunun sarsılacağından korkulabileceğini ve bundan doğacak sorumluluğun da Pâdişah'a ait olacağını yazıyordu (26). Yine Mustafa Kemal Paşa tarafından 28 ocak'da gönderilen bir başka telgrafta, Pâdişah'ın Türkiye Büyük Millet Meclisini tanıdığını bir «Hatt-ı Hümâyunla» i'lân etmesi istendi ve bu takdirde ise İstanbul'da artık bir hükûmetin mevcut olamıyacağı belirtildi (27). Bunun üzerine Tevfik Paşa gerekenlerle ve hükûmet üyeleriyle durumu tartışmış ve 29 ocak 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği cevapta, çeşitli sebeplerden ötürü İstanbul Hükûmeti'nin devamının zorunlu olduğunu, belirttikten sonra bu hükûmetin, şimdiki müsait durumun Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin çabaları sonucu olarak meydana gelmiş olduğuna ve Ankara ile birlik halinde hareket etmenin lüzumuna inandığını, «Şimdiye kadar Anadolu'yu tanımaya bile lüzum görmiyen Avrupa hükûmetlerinin», Anadolu delegelerini konferansta görmeyi şart kılmalarının çok önemli bir hal olduğunu, bir şekil meselesi sebebiyle bu mutlu değişiklikten faydalanmamanın, «Millete karşı der-uhde» edilen göreve aykırı düşeceğini söylemiş ve hemen delegelerin İstanbul'a gönderilmesini istemişti (28).

(25) Nutuk, 2, S. 88.
(26) Aynı eser, S. 89.
(27) Aynı eser, S. 90.
(28) Aynı eser, S. 91.

Bu yazışmalardan sonra gerek İstanbul gerekse Ankara'nın, inandıklarından her hangi bir fedâkârlık yapma niyetinde olmadıkları anlaşıldı. Nitekim, bu sıralarda Ankara'da âdeta tutuklu gibi bulunan eski Sadrazamlardan Ahmet İzzet Paşa'nın, İstanbul'a gönderilen ve Ankara'yı destekler görünen telgrafı ile (29) «İcra Vekilleri Hey'eti Reisi» Fevzi Paşa'nın, yine İstanbul'a gönderilen ve Londra Konferansına yollanacak hey'etin «Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından intihab ve i'zam edileceği» ni, bu hey'etin «Umum Türkiye menâfiini temsîl edecek yegâne heyet olduğunun» i'lân edilmesi gerektiğini belirten, 30 ocak 1921 tarihli yazısı da iki tarafın uzlaşmasına hizmet etmemişti (30). Bununla beraber İstanbul'un, Ankara'ya karşı sempati içinde bulunduğu anlaşılıyordu. Çünkü 5 şubat 1921'de, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği bir yazıda Sadrazam Tevfik Paşa, Yunanlıların, Anadolu'da bir Alman hey'etinin Türklerle işbirliği halinde bulunduğunu söylemek suretiyle, Fransızlar katında propaganda yaptıklarını, Papalık makamının da hiristiyanların, müslümanlar tarafından öldürülmekte olduğunu kabul ederek, kurtarılmaları için, hiristiyan milletlerin parlamentolarına baş vurduğunu (31) bildirdi, üç gün sonra da Yunanlıların, 21 şubat 1921'de 70 - 80 bin kişi ile Anadolu'da hare-

(29) Nutuk, 2, S. 98.

(30) Aynı eser, S. 97.

(31) Nutuk. 2, S. 101. Papa'nın bazı bölgeler hiristiyanları hakkındaki temennilerini Kardinal Gasparı, Mustafa Kemal Paşa'ya aşağıdaki şekilde bildirdi : «Ankara'da Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine. Papa Hazretleri nâmına mümkün olduğu kadar sür'atle Kafkasya, Asya-yi suğra, Anadolu hiristiyanlarının hayat, emval ve eşyalarının taht-ı emniyete alınması hakkında evâmir-i lâzime i'tâ buyrulmasını, muttasıf bulundukları hissiyyat-ı asîle ve insiniyyetkârîye mağrûren rica ve niyaz eylemek şerefiyle mübâhî oluyorum. İnsaniyyetin dûçar olduğu bunca meşakkat ve eziyetlerden sonra sedây-i şefkat ve merhametin her tarafta hükümran olması temenniye şâyandır efendim. Kardinal Gaspari». Bak, T. M. M. Zabıt Veridesi, 9. S. 91. Buna Mustafa Kemal Paşa aşağıdaki şekilde cevap vermişti : «Ankara - 12/3/1921. Roma'da Papa 15. Benedict Hazretlerine. Kardinal Gaspari cenapları, nâm-ı haşmetpenâhilerine olarak Anadolu, Kafkasya ve Asya-yi suğra hiristiyanları lehinde temenniyat-ı mahsusalarını taraf-ı âcizâneme iblâğ eyledi, Bilâ tefrik ırk u mezheb bütün memleketimiz sekenesinin emniyet ve refâ-

kete geçeceklerini haber verdi (32). Bundan başka Mustafa Kemal Paşa hakkında, daha önce verilmiş olan ölüm kararı kaldırılmış, İstanbul gazetelerinde millîciler için yasaklanmış olan paşa ve bey gibi unvanlar yeniden kullanılmaya başlanmıştı (33). Öte taraftan, İstanbul Hükûmetinin da'vetine uymamakla beraber Ankara, Müttefikler tarafından çağrıldıkları takdirde konferansa katılmayı kararlaştırmış ve bir hey'et bile seçmişti. Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in başkanlığında bulunan bu hey'et (34), 6 şubat'da Ankara'dan Antalya'ya hareket etti ve oradan da bir İtalyan savaş gemisine binerek Brendizi üzerinden Roma'ya vardı. Burada İtalya Dışişleri Bakanı ile görüşen Bekir Sami Bey, Londra Konferansına İstanbul Hükûmetinin aracılığı ile da'vet edilmiş bulunduklarını, «Halbuki Anadolu'yu temsîl edecek hey'etin» sadece kendileri olduklarını, eğer bu konferansta Türkiye meseleleri konuşulacaksa o takdirde kendilerinin doğrudan doğruya çağrılmaları gerektiğini söyledi ve bu hususta bir de nota verdi. Bu nota İtal-

---

hını te'mîn mecburriyyeti hissiyyaât-ı insaniyyetkârânemizin ve din-i mübîn-i islâmın bize emrettiği bir vecîbedir. Binâenaleyh, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin nüfuz ve hâkimiyyetinin şâmil olduğu manâtıkın kâffesindeki hiristiyanların bir sükûn-i tamdan mütena'im olmaları için evvel ve âhir her türlü tedâbîr ittihaz edilmiştir. Hudutlarımız dâhilinde her hangi bir ecnebî ordusu kital ve harâbî getirmediği yerlerde câri olan sulh ve emniyet bu beyânâtımızın gayr-i kabil-i red bir delîlidir. Diğer taraftan bu baptaki siyâsetimizin gayr-i mütebeddil olduğunu bir kat daha izhar için Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bidâyet-i küşâdı olan 24 nisan sene 1336 tarihinde Meclis hey'et-i umumiyyesine îrad etmiş olduğum mufassal nutuk ile Meclis'in ikinci içtima' senesine ibtidarı münâsebetiyle 1' mart sene 1921 tarihinde yine aynı Meclis hey'et-i umûmiyyesinde îrad eylediğim ntuk'dan aksâm-ı âtiyeyi nazar-ı ittıla'-ı haşmetânelerine iblâğ eylerim. Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal». Bak, T. B. M. M. Zabıt Seridesi, 9. S. 91.

(32) Nutuk, 2, S. 101.

(33) Jean Deny, S. 88.

(34) Bu hey'etin üyeleri, Cami, Yunus Nadi, Hüsrev ve Zekâi Beylerdi. Doktor Nihad Reşad Beyle hukuk müşâvirlerinden Münir Bey, müşâvir olarak bu hey'ete katılıyorlardı. Bak, İbnül Emin Mahmud Kemal İnal, S. 1334. İstanbul Hükûmetinin delegeleri, Sadrıâzam Tevfik Paşa ile «İngiltere ve İtalya hükûmetleri nezdinde mümessil sıfatı ile bulunan Reşid ve Nizâmî» Paşalar idiler. Bak, İbnül Emin Mahmud Kemal İnal. S. 1734.

yanlar tarafından ilgililere duyurulduktan sonradır ki, İngiltere Başbakanı Lloyd George, Ankara'yı konferansa çağırmıştı (35).

Londra Konferansı ve kararları.

2 — 21 şubat 1921 ile 12 mart 1921 tariheril arasında toplantılar yapan bu konferansın ilk günü, Ankara delegeleri henüz Paris'de idiler. İstanbul delegeleri ise o günkü toplantıya çağırılmamışlardı. İngiliz, Fransız, Yunan, İtalyan ve Japon temsilcileri ile bazı tanınmış askerlerin katıldığı bu toplantıda (36) Lloyd George, Yunanlıların Anadolu savaşını devam ettirme hususundaki isteklerini Fransızlara ve İtalyanlara anlatmış olmak için, ustaca tertiplediği bir takım sorunları Yunanlılara sormuştu, bunların başlıcaları şunlardı: 1) Yunanlılar Küçükasya'da yaşıyan Rumları kurtarmak için istekli midirler? 2) Yunanlılar, bayraklarının Asya'dan çekilmesine razı mıdırlar?. 3) Venizelistlerle Kralcılar arasında Anadolu savaşı hususunda bir ihtilâf varmıdır? Yunan Kralında, İzmir'in muhafaza edilmesi hususunda Venizelos kadar istek mevcutmudur?. (37). Bu sorulara Yunanlıların verdikleri cevaplar tamamiyle olumlu idi. Halbuki Fransız Başvekili Briand, Kilikya'da kendilerine karşı büyük bir direnme göstermekte olan Türklerin küçümsenemiveceğini ve bu sebeple de Küçükasya işinin kolayca halledilebilecek bir mesele olmadığını belirttikten sonra sözü General Gouraud'ya bıraktı. Türkleri yakından tanıyan bu ünlü general ise, Yunanlılara âdeta öğüt verir gibi konuştu ve Küçük asya meselesinin güçlükleri üzerinde önemle durdu. Fakat ne onun bu tarzdaki konuşması, ne Fransız albayı Jorj'un ekonomik güçlükleri belirtmesi ne de Mareşal Foch'un, Küçükasya

(35) Bekir Sami Bey bu hususta Ankara'ya aşağıdaki telgrafı çekti: «Ankara'da Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine. Roma'da iken doğrudan doğruya da'vet edildiğimizden Londra'ya müteveccihen hareket ediyoruz. Bekir Sami». Bak, T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, C, 8. S. 482.

(36) Konferansa Mareşal Foch ve General Gouraud gibi ünlüler katılmıştı.

(37) H. Bayur, I, S. 80. Londra Konferansı müzâkereleri, Cemil Bilsel'in Lozan adlı eserinden izlenebilir.

meselesinin halledilebilmesi için bütün Anadolu'nun işgali gerektiğini, bunun için de bir milyonluk düzenli bir orduya ihtiyaç olduğunu söylemesi (38), bir fayda sağladı. İtalya Dışişleri Bakanı Sforza'nın, bazı önemli noktaları belirtmesi de Yunanlıları uyarmağa yetmemişti. Nitekim, Anadolu üzerindeki tatlı hayallerinden uzaklaşmak istemiyen ve fakat gerçekleri asla göremiyen Yunan ikinci Kurmay Başkanı Sarıyanis, Avrupa'nın bu tecrübeli ve sayılı komutanlarının mütâlealarını yerinde bulmamış, Mustafa Kemal Paşa kuvvetlerini dağıtmak için büyük bir güce lüzum olmadığını (39), bu kuvvetleri sadece Yunan birliklerinin dağıtabileceğini söylemiş ve Ankara'ya kadar gitmek niyetinde olduklarını açıklamıştı (40). General Gouraud'nun, «Kuvâ-yi Milliye deyip geçmemeli», bu kuvvetler Fransızların bile uzun süre Antebi işgal etmelerine engel oldu demesi üzerine, gururları kırılan Yunanlılar, «Yunan askeri Fransız askeri değildir» demek suretiyle General'e ters bir cevap bile vermişlerdi (41). Bunun üzerine konferansta hoş olmayan bir hava esti.

23 Şubat 1921'de konferans Türkleri dinledi. Yunanlıların çağrılmadığı, fakat hem İstanbul hem de Ankara Hükûmetlerinin temsilcilerinin bulunduğu bu oturum cidden ilgi çekici idi. Ancak, Türk hey'etleri arasında önceden bir fikir birliğine varılmış gibi idi. Çünkü, toplantıdan bir gün önce Türk hey'etlerinin kaldığı aynı otelde Ankara'dan gelmiş olanlar bir toplantı yaptılar ve ertesi gün Saint James sarayında yapılacak olan toplantı'da İstanbul delegelerinin nasıl bir davranış içinde bulunacakları üzerinde durdular, hatta onların tutumunu öğrenmek üzere kendilerine Hüsrev (Gerede) Bey'i gönderdiler. Sonuç çok memnuniyyet verici olmustu. Çünkü İstanbul hey'etinin başkanı Tevfik Paşa'nın, «Vic-

(38) Türk İstiklâl Harbi, 2, 3. S. 260.
(39) H. Bayur, I, S. 81.
(40) S. Selek, S. 165.
(41) Türk İstiklâl Harbi, 2, 3, S. 260.

dân-ı millî îcâbını ifâ edeceği» anlaşılmıştı (42). Gerçekten, 23 Şubat'da konferansa, hasta olarak katılan Osmanlı delegasyonu başkanı Tevfik Paşa'ya söz verildiği vakit onun, «Söz asıl Milletvekillerine aittir. Binâenaleyh Anadolu hey'etine söz verilmesini teklif ve rica ederim» demesi (43), belki de konferansdaki delegeler tarafından hayretle karşılandı. İşte konferansın bu ortam içine girdiği sırada Ankara delegasyonunun başkanı Bekir Sami Bey, Ankara'nın nokta-i nazarını umumî surette» gösteren

(42) İbnül Emin Mahmud Kemal İnal, S. 1736. Delegelerden Hüsrev Gerede'ye göre mesele aşağıdaki şekilde cereyan etmiştir: «Londra Konferansının toplanacağı günün arefesinde her iki hey'et-i murahhasanın oturduğu otelde Bekir Sami Bey'in riyâsetindeki millî hey'etimiz, ertesi günü Saint James sarayında toplanacak konferans'da İstanbul hey'etinin nasıl bir hareket ittihaz edeceğini haklı olarak düşünmüş, murahhaslardan Hüsrev Gerede'yi - ordu arkadaşı olan - Tevfik Paşa Zâde İsmail Hakkı Beyle bu mevzu'da görüşmek için vazifedâr kılmıştı. Hüsrev Gerede ile İsmail Hakkı Bey arasındaki görüşme, İsmail Hakkı Bey'in pederi ile temastan aldığı intıba', yarınki konferans'da millî vahdetin haleldâr olmayacağı, Tevfik Paşa'nın asâlet-i rûhiyyesine uygun şekilde vicdân-ı millî îcâbını îfâ edeceği merkezinde olduğundan Anadolu hey'et-i murahhasasınca memnuniyyeti mucip olmuştur». Bak, İbnül Emin Mahmud Kemal İnal, S. 1736.

(43) İbnül Emin Mahmud Kemal İnal, S. 1735. Bu olayı, konferansa Ankara Hükûmeti tarafından müşâvir olarak katılmış olan Doktor Nihad Reşad (Belger) Bey, aşağıdaki şekilde anlatmaktadır: «Londra Sulh Konferansının toplanmasından bir kaç gün evvel Tevfik Paşa murahhas olarak yatakta istirahate mecbur olmuştu. Bu konferansın ilk celsesi açıldığı gün henüz nekahet devresine giren Paşa'yı, içtima' salonuna kollarından tutarak yardımlarla getirdiler. Çok yorgun ve rengi uçuktu. Gösterilen yere oturduktan sonra dizlerini ve ayaklarını battaniye ile sardılar. Seksen yaşına gelmiş olan bu zat, teheyyüç ve teessür içinde Frenk murahhas hey'etlerinin karşısında ahz-ı mevki' edince bu manzara orada toplanan bütün hey'etler üzerinde derin bir te'sir icra etti. O yaşta ve henüz yatakta istirahate muhtaç bir vaziyyette mensup olduğu milletin hak ve şerefini müdâfaaten konferans'da isbât-ı vücut ederek vatanı nâmına adâlet talebinde bulunmaya teşebbüs etmesi, hüzzârı tehyic etti. Derin bir sükûn içinde Konferansın reisi Lloyd George, Paşa'ya konferans hey'eti nâmına sıhhat ve âfiyet temennîsinde bulunduktan sonra gayet ihtiramkârâne bir lisanla hitab ederek kendisine söz verdiğini söyledi. Herkesin nazarı Paşa'ya teveccüh edip vaz' u tavrına ve söyliyecekleri sözlere son derece dikkat ediyorlardı. Paşa, teessürden titrek gayet hafif bir sesle, söz asıl Milletvekillerine aittir. Binâenaleyh Anadolu hey'etine söz verilmesini teklif ve rica ederim dedi ve sustu». Bak, İbnül Emin Mahmud Kemal İnal, S. 1735. Söz, Tevfik Paşa'ya verildiği vakit O, «Bir an evvel devamlı bir sulh'a vâsıl olmak için Türk arazisinde Türkiye'nin mevcûdiyyetini te'mîn eden şerâit vaz'ı yani: I) Türk-

bir bildiri okudu (44). Bu bildiride, Birinci Dünya Savaşına çok ağır şartlar içinde devam etmekte iken, büyük devletlerin barış için ileri sürdükleri va'dlara inanarak silâhlarını bırakan Türk milletinin, sonucun va'dedilenlere uymadığını görünce, yeniden silâha sarıldığı açıklandıktan sonra Türk istekleri aşağıdaki şekilde özetleniyordu : I) Tam bağımsız bir Türk Hükûmetinin kabulü ile bu hükümetin sınırlarının, Meriç ırmağına kadar Trakya'yı içine alması, doğuda Gürcistan ve Ermenistan devletlerinin sınırlarına, güney'de de Arap çoğunluğunun bulunduğu noktalara kadar uzanması ve Musul ile İskenderun, Halep, Antakya şehirlerinin bu sınırlar içinde kalması; 2) İstanbul'un güvenliğini bozmayacak şekilde Boğazlara bir serbestlik tanınması; 3) Kapitülâsyonların kaldırılması (45). Bekir Sami Bey'e göre bir Kürdistan meselesi söz konusu olamazdı. Çünkü, Büyük Millet Meclisi içinde bulunan «Kürdistan vilâyâtı Meb'ûs-i muhteremlerinin de her vesîle düştükçe söyledikleri veçhile», Türklerle Kürtler «İnfikâk kabul etmez surette» birbırlerine «Rabt-ı mukadderat» etmişlerdi (46). Nitekim, bir Kürt meselesi olmadığına dair Van'dan ve daha bir çok yerlerden gelen telgraflar vardı (47).

---

lerle meskûn memleketlerin tamâmiyyet ve istiklâli, 2) Türkiye'nin tamâmî-i hâkimiyyeti, 3) Akalliyyetlerin hukukunun muhafazası, 4) Boğazlar hakkında beynelmilel bir i'tilâfa vüsûl muktazîdir. Mütebâkîsi için Ankara Millet Meclisi tarafından müntahab ve mezkûr meclis nâmına söz söylemiye selâhiyyettar mümessilleri da'vet ettiniz. Size arz edecekleri teklifleri izah için sözü kendilerine bırakıyorum» dedi. Bak, Âlî Türkgeldi, S. 137.

(44) Âlî Türkgeldi, S. 137.

(45) Türk İstiklâl Harbi, 2, 3, S. 262.

(46) B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, 9. S. 66.

(47) Bir Kürt meselesi olmadığına dair Kürtlerden gelen telgraflardan bazıları aşağıdadır : «Ankara Büyük Millet Meclisi Riyâset-i Celîlesine. Kürtler, küçük lokmanın pek kolay yutulacağını vaktinden çok evvel anlamışlardır. Türk birliğinden ayrılmak zihniyyetinde bulunanları Kürtler, kendi milletlerinden addetmezler. Kürtlerin mukadderâtı, Türk'ün mukadderâtı ile tev'emdir. Biz Kürtler, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinden başka halâskâr beklemediğimiz gibi Düvel-i İ'tilâfiyye'den merhamet dilenmeye tenezzül etmiyoruz. Mîsâk-ı Millî dahilinde sulh akdedilmesini te'minen bütün varlığımızla hükûmetimize müzâheret edeceğimizi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti dahilinde Kürtlüğün ayrı bir

24 Şubat'da Tevfik Paşa, hasta olduğu için, toplantıya katılamadı. Onun adına Konferans'da konuşan Reşid Paşa'nın, Ankara hey'etiyle fikir birliğine vardıklarını bildirdikten sonra, Bekir Sami Bey'e söz verilmesini istemesi ve o konuşurken, «Bekir Sami Beyefendi bütün Türkiye nâmına söz söylüyor» demesi, İstanbul ile Anka-

---

unsur olarak telâkkisini hiç bir zaman işitmek istemediğimizi arz ile muvaffakiyyetler temennî ve takdim-i ta'zîmat eyleriz. İzoli Aşireti Reisi, Haci Fiya Sebati. Bariçkân Aşireti Reisi, Halil. Bükler Aşireti Reisi, Hüseyin. Ulemâ-yı ekraddan, Avni. Ulemâ-yi ekraddan, Halil. Zeyve Aşiret Reisi, Halil. Ulemâ-yi ekraddan, Hafız Mehmet. Eşrâf-ı ekraddan, Hüseyin. Eşraf'dan, Bulutlu İbrahim. Eşrâf-ı ekraddan, Zebuhlu Halil. Aluçlu Aşireti Reisi, Mehmed. Ulemâ-yi ekraddan, Bekir Sıtkı. Ulemâ-yi Ekreddan, Rüşdi. Eşrâf-ı ekraddan, İzdelili Fehim. Cürdi Aşireti Reisi, Mehmed. Deyükân Aşireti Reisi, Hüseyin. Eşraf'dan, Nâil. Eşraf'dan, Sadık». Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C. 9. S. 133. Kürt meselesine dair İçişleri Bakanlığının bir yazısı aşağıdadır : «Büyük Millet Meclisi Riyâset-i Celîlesine. Kürdistan meselesinin konferans'da mevzû-i bahs edilmesi münâseebtiyle Van Kürt Rüesâsı tarafından intihab ettikleri vekillerinin Büyük Millet Meclisinde kendi namlarına idare-i hükumet ettiğinden ve konferans'taki Kürtleri ancak Büyük Millet Meclisi'nin hey'et-i murahhasası temsil eylediğinden bahisle Hariciyye Vekâletine, Hey'et-i Murahhasa'ya ve Londra'daki düvel-i muazzama murahhaslarına telgraflar yazılmış olduğu Van Vilâyetinden bildirilmekle arz-ı ma'lûmat olunur efendim. 14 Mart 1337. Dâhiliyye Vekili nâmına Ahmet Muhtar». Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, 9. S. 141. Bunlardan başka bir çok yerlerden, Kürtlerin herhangi bir ayrılma isteğinde bulunmadığını gösteren, telgraflar gelmiştir. Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C. 9. S. 214-280. Londra Konferansı'nın Arap ve Kürtler hakkındaki konuşmalarının protesto edildiğine dair «Elcezîre Hareket-i Vataniyye Reisi Mirliva Hâcim Paşa'nın, Elcezire Cephesi Komutanı Nihad Paşa aracılığı ile gönderdiği mektup aşağıdadır : «Vesâtat-i aliyyelerince Ankara'da Büyük Millet Meclisi Riyâsetine. Bu defa in'ikad eden sulh konferansında memâlik Osmâniyye'deki anâsır-ı islâmiyyenin istiklâlini Avrupa devletleri talep etmişler. Mezkûr devletlerin bu talepleri, milletleri tahlîs etmek maksadına mebni ise bu gün mezkûr devletlerin taht-ı idârelerinde daha müterakki bulunan Mısır ve Hindlilerle, Fas, Tunus, Cezâyir müslümanlarının mahcur ve taht-ı tazyika almaktan ise (?) hür ve müstakil bırakılması lâzımdır. Beyn-el-islâm hâkimiyyet ve mahkûmiyyet yoktur, hatta Osmanlı idaresindeki hıristiyanlar da şimdiye kadar hür ve hâkim olarak yaşamışlardır. Binâenayelh, sulh konferansı'nın memâlik-i Osmâniyye'yi parçalamak maksadiyle der-miyan edip vasıta kullandığı Arap, Kürt anâsırın istiklâli fikrini protesto eder ve anâsır-ı islâmiyyeyi daha ziyade ittihada da'vet ederim. Elcezîre'deki ahâli-i islâmiyye hâlâdaki efkâr ve nevâyâ-yi hâliselerinin makamâta iblâğına ve vesâtat etmekliğimi musirren taleb ettiklerinden mezkûr protestonun îcâb eden mahallere ve münâsip buyrulacak vesâitle neşr ü iblâğına delâlet buyrulmasını istirham ile te'yid-i hürmet ve ihtiram eylerim. Elcezire Hey'et-i vataniyye Reisi Mirliva Hâcim». Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, 9. S. 374.

ra'nın, Türkiye meseleleri üzerinde anlaştıklarının bir işâreti idi, aynı gün Ankara hey'eti adına, doktor Nihad Reşad Bey tarafından yapılan Fransızca bir konuşma ise, Türk da'vasını bütün açıklığı ile ortaya koyuyordu (48). Fakat ne Sadrıazam Tevfik Paşa'nın hasta hali ve asîl tavırları, ne doktor Nihad Reşad (Belger) Bey'in güzel bir Fransızca ile yaptığı açıklamalar, ne de İstanbul ve Ankara hey'etlerinin birleşmiş halde görünmeleri, Türkler lehine bir hakeret meydana getirdi (49). Çünkü İtalya ve Fransa Sévres Antlaşmasının kaldırılmasını değil, sadece bu antlaşma hükümlerinde bazı değişiklikler yapılmasını istiyorlardı. İngilizler ve Yunanlılar ise Sévres andlaşmasında herhangi bir değişikliğin yapılmasına kesin olarak karşı idiler (50). Bazı delegeler, Sévres adının bile değiştirilmesine taraftar olmuyorlardı. Bu düşüncede olanlar Türk delegelerine, «Biz Sévres ahidnâmesini bir izzet-i nefs meselesi yaptık. Binâenaleyh ismi kat'iyyen tebdil ve tağyîr edemeyiz. Bunu ber-vech-i peşîn kabul ediniz. ondan sonra muâhedenin mevadd-ı mündericesi hakkında sizinle münâkaşe ve müşâfehe edebiliriz» diyorlardı (51). Halbuki Bekir Sami Bey, «Mîsâk-ı Millî» den fedâkârlık yapılamıyacağını, Anadolu'nun mutlaka boşaltılması ve Türkiye'ye, «Avrupa'da 1913 sınırlarının ge-

(48) Reşad Bey tarafından yapılan bu Fransızca konuşma, dinliyenler tarafından çok beyenilmiş, hatta oturumun sonunda «Fransa Hey'eti Reisi Aristidi Briand, Nihad Bey'e yaklaşarak beşûş bir çehre ile, sizi tebrik ederim. Bugün memleketinize tarihî bir hizmet ettiniz. Sizi dinlerken hey'etinizin, memleketimizden bir mütehassıs Fransız aldığını zannetmiştim. Verdiğiniz ma'lûmata teşekkür ederiz» demişti. Lloyd George da «Türk da'vası hakkında verdiğiniz bu mühim ma'lûmattan sonra tenevvür ettim, nokta-i nazarınızı tamamiyle anladım. Teşekkür ederim» dedi. Bak, İbnül Emin Mahmud Kemal İnal, S. 1735.

(49) Sadrazam Tevfik Paşa Londra Konferansı için, «Sevres muâhedesinin bir kaç maddesinin ta'diliyle yeniden müzâkesine fırsatbahs oldu» demektedir. Bak, İbnül Emin Mahmud Kemal İnal, S. 1736.

(50) 1 Mart 1921'de Yunan Parlamentosu, «Sévres muâhedesinin hiç bir maddesi ta'dil edilemez» kararını vermişti. Bak, G. Jaeschke, I, S. 142.

(51) T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, 9. S. 66.

ri verilmesi» gerektiğini açıklamıştı (52). Türkler'e göre Sévres adının bir önemi yoktu, fakat bu andlaşmanın «Mevadd-ı mündericesi mutlaka Mîsâk-ı Millî'de münderiç bulunan esâsâta» uygun olarak değişmeli idi (53). Fakat , Türklerin Mîsâk-ı Millî üzerinde ısrarla durmaları, Türkiye hakkındaki düşüncelerini değiştirmek istemiyen öteki delegeleri sinirlilik içinde gülümsetmiş, hatta bunlardan birisinin «c'est ridicule» (Gülünç şey) demesine bile sebep olmuştu (54). Bununla beraber delegeler, Doğu Trakya ile İzmir bölgesinde müslüman ve hiristiyan nüfusun tespiti için bir komisyon kurulmasını iestediler. Bu teklifi Türk delegeleri kabul etmiş, Ankara red etmişti. (55). Yunanlılar ise buna asla yanaşmamışlardı. Çünkü, «Yeni Kral için Venizelos'un istihsal etmiş göründüğü şartlardan daha fena şartlar kabulü ma'nen imkânsızdı» (56). İşte bu şartlar altında konferans, Sévres andlaşmasında bazı değişiklikler yaptı ve bir ay zarfında bunlara cevap verilmesi gereğini Türklere ve Yunanlılara duyurdu (57). Türk delegelerine verilen projeden anlaşıldığına göre Müttefiklerce Türkiye'nin «Cemiyyet-i Akvâm'a» girmesi kabul ediliyor; «Bazı kayıtlarla Türkiye'nin İstanbul'dan ihrâcına dair muâhede'de mevcut» olan kayıt çıkarılıyor; Boğazlar Komisyonu'nun başkanlığı Türklere bırakılarak başkanın iki oy'a sahip olması esâsı kabul olunuyor (58); Türk jandarma ve yardımcı kıt'aları biraz fazlalaştırılıyor; Türkiye'de kalacak yabancı subayların sayısı azaltılıyor ve maliye komisyonuna da Türk Maliye Nazırı fahrî başkan oluyordu. İzmir şehri ise bu projeye göre, Türk hazînesine bir miktar para ödenmek; Cemiyyet-i Akvam tarafından atanacak bir hi-

(52) Kinross, I, S. 403.

(53) T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, C, 9. S. 66.

(54) Kinross, I, S. 403.

(55) Teklif Ankara hükûmetince, Yunan askerî ve mülkî idaresi oralarda bulunduğu müddetçe bunun kabulüne imkân olamayacağı gerekçesiyle red edilmişti. Bak, Âlî Türkgeldi, S. 138.

(56) H. Bayur, I, S. 82.

(57) Jean Deny, S. 88. Âlî Türkgeldi, S. 139.

(58) Âlî Türkgeldi, S. 138.

ristiyan vali tarafından idare edilmek; İzmir vilâyeti dahilindeki güvenlik, İ'tilâf Devletleri subaylarının idaresi altında çeşitli unsurlardan meydana gelecek bir jandarma kuvveti ile korunmak ve şehirde bir miktar Yunan askeri bulunmak şartiyle Türkiye'ye verilecekti, fakat, Türkler ve Yunanlılardan her biri beş yıl sonra bu idare tarzının değiştirilmesini Cemiyyet-i Akvamdan istiyebilecekti (59). Yine bu konferans'ta Müttefikler, Kürdistan için Türklere bazı haklar tanıyabileceklerini, Ermenistan sınırlarının ise «Cemiyyet-i Akvam'ın göndereceği bir komisyon» tarafından ta'yin edileceğini kabul ediyorlardı (60).

3 — Şimdiye kadar Türklerle ilgili meseleleri, haklı olsun veya olmasın, daima onların aleyhinde halletmeğe alışmış olan batılılar, bu defa da Londra konferansında vardıkları kararların Türkler tarafından benimsenmesini istemiş, aksi takdirde Sévres andlaşmasının zorla uygulanacağı tehdidinde bulunmuşlardı. Ancak, bunun sadece lâfla olabileceğini de kabul etmiyorlardı. Bu sebeple Lloyd George'un özel Kalem Müdürü M. Kerr, daha 1 Mart 1921'de Yunan başbakanı ve (61) Yunan askerî müşavirleri ile yaptığı görüşmede Yunan ordusunun mâlî bakımdan Anadolu harekâtını sonuna kadar devam ettiremiyeceğini söylemiş ve Londra konferansı bir sonuca varamadığı takdirde, Yunan Hükûmetinin ne yapacağını sormuştu (62). Yunanlıların bu soruya verdikleri cevap gerçekten ilgi çekici idi. Çünkü bu cevaptan onların, Ankara'ya kadar gitmeği, bu yetmediği takdirde, Pontus kıyılarına asker çıkarmak, yerli Rum ve Ermenileri harekete geçirmek suretiyle, Sivas'a doğru ilerlemeyi planlaştırdıkları anlaşılıyordu (63). Ancak, böyle bir plan'ın uygulanabilmesi için üç aylık bir zamana ve bir milyar drahmi'ye ihtiyaç olduğu ileri sürülünce Yunan Genelkur-

(59) Nutuk, 2, S. 104. H. Bayur, I, S. 83.

(60) Nutuk, 2, S. 104.

(61) Konferans devam ederken Yunan Başbakanı Gounaris Londra'ya gelmişti. Bak, David Walder, S. 146.

(62) S. Selek, S. 187.

(63) Aynı yer.

may ikinci Başkanı Sarıyanis 300 milyon drahmi harcandığı takdirde bir ay zarfında Ankara seferinin tamamlanabileceğini söylemişti. Bunun üzerine M. Kerr, Lloyd George'un Eskişehir -Afyon hattını işgale önem verdiğini ve bu hat tutulduğu takdirde Anadolu'daki Türk millî kuvvetinin sarsılacağı kanaatında olduğunu söyledi (64). Yunanlılar bu işin, Londradan verilecek bir emirle altı günde gerçekleşebileceğini ifâde etmişlerdi. Öte taraftan Londra Konferansı'nın bir sonuca bağanalmıyacağını, daha müzâkerelerin devam ettiği sıralarda anlamış olmalılardır ki, Fransız, İtalyan ve İngiliz devlet adamları Ankara hey'etinin başkanı ve Türkiye Bülük Millet Meclisi Hükûmeti'nin Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey ile bazı meseleler üzerinde anlaştılar. Bunları aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür:

Fransa, İtalya ve İngiltere ile imzalanan mukaveleler.

A — Fransız basınının bir kısmı, Fransa Hükûmeti'nin Türkiye hakkında uygulamakta olduğu politikayı yermeğe başladığı bu sıralarda Antep'de durum, Fransızlar lehine bir hal almış bulunuyordu. Çünkü onlar tarafından kuşatılmış bulunan bu şehirde yiyecek sıkıntısı o kadar artmıştı ki, 10 Ocak 1921'den itibaren, ekmek yapılan arpa un'una, «Yarı yarıya acı zerdali çekirdeği unu katılmaya başlanmıştı» (65). Durum yazı ile ve hatta düzenlenen bir açlık bildirisiyle her tarafa duyurulmuş olmasına rağmen Antep, hiç bir taraftan yardım alamadı. Bunun üzerine Millî komutan Özdemir Bey, 30-31 Ocak 1921 tarihinde, şehir çevresindeki düzenli birliklerle de anlaşarak, bir çıkış hareketi yapmayı kararlaştırdı. Fakat vakit geldiği halde dışarıdaki kuvvetler harekete geçmediler (66). Buna rağmen çıkış noktalarına kadar gelip yerleşmiş olan içteki kuvvetlerin geri

Cür'etli bir hareket.

(64) S. Selek, S. 187.

(65) Sahir Üzel, S. 249.

(66) Taarruz, sabahın saat altısında başlayacaktı. Buna göre içtekiler tertiplenmiş, çıkış noktalarına yerleşmiş, hatta bazı nokta larda düşman askerlerinin konuşmalarını duyacak kadar ileri sokulmuşlardı. Saat altıda atılacak beş el silâh bütün kuvvetleri harekete geçirecekti. Fakat saat geldi; geçti; sekiz oldu, silâhlar patlamadı. Çünkü dıştaki düzenli birliklerde bir hareket görülmemişti.

çekilmesini uygun bulmayan Özdemir Bey, çıkış hareketini yalnız bunlarla yapmış ve düşman çenberini bir noktada parçalayarak dışarıya çıkmayı başrmıştı. Ancak savunma haltının her tarafında aynı fedâkârlık gösterilmemiş, özellikle bir yerde hücuma bile kalkılmamıştı. Onun için çıkış hareketi bütünü ile başarılı olmamış, millî kuvvetlerden çok kişi şehid düşmüş, bir çok kişi de yaralanmıştı. Bu hal şehir içinde büyük bir mâtemin meydana gelmesine ve açlıktan duyulan izdıraba bir yenisinin katılmasına sebep oldu. Öte taraftan, halkın moralinin bozulduğunu sezen Fransızlar, 4 Şubat 1921'de Aantep halkına bir bildiri yayımladılar. Bu bildiride: 1) Şehir teslim olduğu takdirde ne halka ne de şehri şimdiye kadar savunmuş olanlara asla kötülük yapılmayacak, evler işgal olunmayacak ve Ermeniler Türk mahallelerine giremiyecektir; 2) Herkese hemen yiyecek dağıtılacak ve yaralılar tedavi altına alınacaklardır; 3) Herkes mallarını tasarruf edebilecek ve şehirde yağma yapılmayacaktır; 4) Esirler, karşılıklı olarak geri verilecektir deniliyordu (67). Fakat Fransızların bu bildirisine bir cevap verilmedi. Çünkü, millî kuvvetler yeni bir çıkış hareketiyle kuşatma hattını yararak dışarı çıkma kararını almışlar ve bu iş için yine Antep dışındaki nizâmiyye kuvvetleriyle anlaşmışlardı. 6 - 7 Şubat 1921 gecesi yapılacak olan bu hareket sırasında bazı aileler de dışarıya çıkacaklardı.

Antep teslim oluyor.

Yeni çıkış hareketi tam vaktinde başladı ve kuşatma hattı yarılarak bir kısım kuvvetler ve aileler şehrin dışına çıktı (68). Ertesi gece yapılan ikinci bir hareket ile de «Hey'et-i merkeziyye» üyelerinden bazıları ile bir kısım savaşçı şehri terk ettiler. Fakat bu yüzden şehrin savunulması biraz daha zayıflamıştı. Zaten uzun süreden beri, yalnız başları-

(67) Sahir Üzel, S. 298.

(68) Türkiye Büyük Millet Meclisi, 6 Şubat 1921'de, 93 numaralı Kanunla, Antep adını Gaziantep'e çevirdi.

na şehirlerini savunan Antepliler'de artık savunma gücü de tükenmiş bulunuyordu. Fransızlar ise şehri, hâlâ insafsızca bombarduman etmekte idiler. Onun için şehrin ileri gelenleri 8 Şubat 1921 sabahı Şıh câmiinde bir toplantı yaparak teslim olma kararı almış ve bu kararlarını, Franesız komutanının isteğine uyarak, kaleye beyaz bayrak çekmek suretiyle onlara bildirmişlerdi. Onun için 9 Şubatta iki taraf arasında konuşmalar başladı ve II maddelik bir teslim şartnâmesi düzenlendi. Bu şartnamede özet olarak : 1) Şehir Fransızlara teslim edilecek ve Sévres andlaşması gereğince «Antep Sancağı'nın» Fransız mandasına girdiği kabul olunacaktır. 2) Jandarmalar ile askerî birliklere bağlı kişiler, savaş esiri kabul edilecek, kemalistler'in elinde bulunan Fransızlar bırakıldığı vakit bunlar da silâhsız olarak serbest bırakılacaklardır. 3) Antepli nizâmiye askeriyle Antepli milisler, hüviyetleri tespit edildikten sonra, hemen serbest bşrakılacak, fakat Antep köylerinden olan savaşçılar, köyleri teslim olunca kadar, savaş esiri sayılacaklardır. 4) Silâhlar ve cephaneler Fransızlara teslim edilecektir. 5) Türk mahallerinde yapılmış olan bütün «Tahkîmat tahrîb» edilecektir. 6) Silâhlı Türkler ve Ermeniler, karşılıklı olarak birbirlerinin mahallelerine girmiyeceklerdir 7) Fransızların kontrolu altında yeniden bir Türk idaresi kurulacaktır. 8) Güvenlik için yeniden yerlilerden polis ve jandarma teşkîl olunacaktır. 9) Antepli «Rüesâ-yi milliyye ile müşevvikler affolunacak, şahsa ve dine» saygı gösterilecektir (69). deniliyordu. Aynı gün Fransızlar Antep'i işgal ettiler. Buna rağmen onlar, Güney ve Güneydoğu Anadolu'da bir yerleşme imkânının kolay, hatta mümkün olamayacağını ve Türklerle uzlaşmanın, Fransa'nın çıkarlarına daha uygun düşeceğini anlamış bulunuyorlardı. Bekir Sami Bey de, Londra Konferansından faydalı bir sonuç alınamıyacağını anladığı için müttefiklerle ayrı ayrı

Türk - Fransız mukavelenâmesi.

(69) Sahir Üzel. S. 317

anlaşmayı lüzumlu saydı ve 9 mart 1921 de Fransızlarla bir mukavele imzaladı (70). Bu mukavele gereğince:

a — Fransızlarla yapılmakta olan savaş durdurulacak,

b — Onların saflarında çarpışan çetelerin silâhları onlar tarafından, Türk Mücâhitleri'nin silâhları da Ankara Hükümeti tarafından tplanacak, c — İki taraf arasında esirler değiştirilecek, d — Savaş bölgesindeki Türk zâbıta kuvvetlerine Fransız subayları katılacak, e — Daha önce «Fransızlarca teşkil olunan zâbıta muhâfaza edielcek, f — Fransızlarca kullanılmış olan me'murlar makamlarında kalacak, g — Fransızların boşaltacakları yerlerle Kilikya, Adana, Elazığ, Diyarbakır ve Sivas illerinin ekonomik gelişmesi için gerekli teşebbüslerde, o iş yerli sermaye veya hükûmetçe yapılmadığı takdirde, «Fransızlara rüchan hakkı» tanınacak ve Ergani ma'den imtiyazı da onlara bırakılacaktı (71). Yine bu mukaveleye göre Payas'ın hemen güneyinden başlayan Türkiye-Suriye sınırı, Meydanekbez Suriye'de kalmak suretiyle, Çobanbey istasyonuna varıyor oradan itibaren Nusaybin'e kadar demiryolu Türkiyede kalmak üzere doğuda Fırat'a varıyordu (72). İskenderun bölgesinde Fransızlar husûsî bir idare (Un régime administratif spécial) ile buradaki Türklerin kültürlerinin gelişmesi hususunda her türlü kolaylığı göstermeyi kabul ediyorlardı (73). Fakat, öteden beri kabul edilmiş olan prensiplere aykırı düşen ve Bekir Sami Bey'in kimseye danışmadan imzaladığı bu mukaveleyi, Türkiye Büyük Millet Meclisi reddetti. Buna rağmen Fransızlar, Türklerle yeniden bir anlaşma yapmayı lüzumlu saydılar ve Ankara Hükümetinin bu hususlaki görüsünü anlamak üzere, Franklin Bouillon'u (74), resmi olmayarak, Ankara'ya gönderdiler. 9 Haziran 1921'de Ankara'ya gelen

(70) G. Jaeschke, 1, S. 143. Bu mukavele 11 martta imzalandı. Bak, Âli Türkgeldi. S. 139.
(71) Nutuk. 2, S. III. H. Bayur I. S. 87. G. Jaeschke, 4, S. 213.
(72) Âli Türkgeldi, S. 140.
(73) Aynı Eser, S. 140.
(74) H. Bayur, I, S. 91.

Bouillon, 13 Haziran'da konuşmalara başladı (75) Bu konuşmalarda Mustafa Kemal Paşa, Türkler için «Nokta-i hareketin Mîsak-ı Millî muhteviyatı» olduğunu söyledi. Buna karşı Bouillon, Bekir Sami Bey ile yapılan anlaşmanın esas olarak ele alınmasını, bu arada Mîsak-ı Millî'ye aykırı düşen noktalar üzerinde tartışma yapılmasını ileri sürdü (76). Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın ısrârı karşısında Mîsak-ı Millî'yi okuyup anlamak için konuşmaların geri bırakılmasını istedi. Bu sebeple Mîsak-ı Millî'nin maddeleri teker teker kendisine okundu, açıklandı. Üzerinde en çok durulan mesele kapitülâsyonların kaldırılması ve Türkiye'nin tamamiyle özerk bir hale gelmesi meselesi idi. (77). Ankara «Siyâsî mâli, adlî, askerî, harsî ve ilâ... her hususta istiklâl-i tam ve serbesti-i tam» istiyor, «Bunu te'min ve istihsal etmeden sulh ve sükûna mazhar» olunacağına inanmıyordu (78). İşte bu önemli meseleler yüzünden konuşmalar pek çetin oldu ve snounda Bouillon, «Bunun zaman meselesi olduğu kanaatını izhar etti» (79). Bir ara müzâkerelere, Adana bölgesinde Yenice yakınındaki Kütüklü köyünde devam olunmuş (80), bu arada Ankara'ya gidip gelinmiş, fakat bir türlü bir uzlaşmaya varılamamış ve Franklin Bouillon Fransaya dönmüştü. Bu sıralarda Türkler lehine bazı olaylar cereyan etti, 20/21 haziran'da, küçük Türk kuvvetleri karşısında Fransızlar Zonguldak'ı, Yunanlılar Adapazarını, biraz sonra da İtalyanlar (5 temmuz 1921'de) Antalya'yı terkettiler. Ancak 5 temmuzda başlıyan Yunan saldırısı hızlı bir gelişme göstermiş ve Türk ordusu Sakarya doğusuna çekilerek orada yaptığı savaş sonunda büyük bir zafer kazanmıştı. Bundan sonradır ki Fransa, Türklerle kesin olarak anlaşmağa karar vermiş, bu sebeple de Franklin Bouillon 15 eylülde İstanbul'dan

(75) Konusmalarda Fevzi (Çakmak) Paşa ile Dışişleri Bakanı Y. Kemal (Tengirşenk) Bey bulunmuştur.
(76) Nutuk, 2, S. 135.
(77) Aynı Eser, S. 136.
(78) Aynı Eser, 2, S. 137.
(79) Aynı Eser, 2, S. 137.
(80) İ. Ferahim Şalvuz, S. 123.

hareket ederek İnebolu yolu ile 20 eylülde Ankara'ya varmıştı. 24 eylülde müzakereler yeniden başladı. Ancak onun yukarıda söylenen iki nokta üzerinde hâlâ ısrarla durduğu görüldü (81). Fakat bunlar yani kapitülâsyonlar kaldırılmadan ve Türkiye için tam istiklâl şekli kabul edilmeden bir anlaşmanın mümkün olamayacağı kesin olarak kendisine anlatılınca O (82), anlaşmayı 20 ekim 1921 de imzaladı ve Fransa hükümeti de 29 ekimde onayladı. «Ankara İ'tilâfnâmesi» adını alan bu uzlaşma ile Ankara Hükûmeti büyük bir sîyasî zafer kazanmış oluyordu. Çünkü bu uzlaşma ile, Türklere karşı kurulmuş olan ortak cephe yıkılmağa başlıyor ve düşman devletlerden birisi Ankara Hükûmetini resmen tanıma durumuna girmiş oluyordu. Ayrıca bu anlaşma ile Türk millî istekleri, «İlk defa olarak düvel-i garbiyye'den biri tarafından tasdik ve ifade edilmiş» bulunuyordu (83). Bu anlaşma ile Fransa, işgal etmekte olduğu Türk topraklarından, İskenderun, Antakya hariç, çekilmeği, İskenderun ve Antakya'da da özel bir idare kurarak Türk kültürüne hizmet etmeği teahhüd ediyordu. Bunlardan başka Fransızlar, «İçinde creusot topları, cephane ve daha başka savaş malzemesi bulunan büyük bir silâh stokunu milliyetçilere» devrediyor ve ileride daha fazlasını vereceklerini de gizlemiyorlardı (84). Ankara İ'tilâfnâmesi, Türk vatanından zorla koparılmak istenen bir parçanın kurtulmasına, sebep olduğu kadar bu parçayı savunmakta olan Türk kuvvetlerinin Batı Cephesi'ne sevki imkânını da sağladı.

Ankara İ'tilâfnamesi.

Fransızlar, Türk toprakları boşaltıyorlar.

Anlaşmanın imzasından sonra Türk topraklarının, Fransızlar tarafından boşaltılması 4 kasım'da başlamış, 1 aralık 1921'de bir Türk heyeti, Adana'daki resmî daireleri işgal etmiş, 20 aralık 1921'de Fransız askereri Adana'-

(81) Fransız delegeleri Franklin Bouillon ile Albay Mougin ve Albay Sarrou idi. Bak, M. Arif, S. 87.

(82) Mustafa Kemal Paşa Bouillon için, «Netice olarak birbirimizi fikirleriyle, hisleriyle, meslekleriyle anlamak müyesser oldu zannederim» diyor. Bak, Nutuk, 2, S. 137.

(83) Nutuk, 2, S. 138.

(84) Kinross, 2, S. 437.

dan çekilmiş ve 21 aralık'da Türk kuvvetleri Adana'ya girmiştir (85). 25 aralık 1921'de de Gaziantep kurtulmuştu. 5 ocak 1922'de ise Adana ve çevresinin tamamiyle Türklerin eline geçmesi ve Muhittin Paşa'nın da Adana'ya girmesi sebebiyle, 105 metre kumaş harcanarak hazırlanmış olan Türk bayrağı, o gün Ulucami ile saat kulesi arasına çekildi (86).

Ankara İ't'ilâfnamesinden sonra Mustafa Kemal Paşa, Türk istiklâli için girişilen savaşta, Türklere karşı gösterdiği sempatiden dolayı, Fransız Mareşali Lyautey'e, «En derin minnet duygularını bildiren bir mektup gönderdi (87). Yine bu anlaşmadan sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Fransa'ya gönderdiği temsilci, büyük Türk dostu Pierre Loti'ye de Büyük Millet Meclisi'nin «Minnet ve şükrânını» bildirir bir mektupla birlikte hediye olarak bir de halı götürdü(88).

Ankara İ'tilâfnamesinin imzalanması üzerine İngilizlerde bir telâşlanma başlamış, bu yüzden Lord Curzon, «Adeta dehşetle karışık bir şaşkınlık duymuştu» (89). Fransızların yaptıkları bu işi «Şerefsizce bir davranış» diye niteleyen İngiliz diplomatları da vardı (90). Fakat Fransızlar, Türklerle yapılan bu anlaşmanın, Ankara Hükûmetinin tanınmasına hizmet etmiyeceğini ve Accord Tripartite ile kabul edilen esasları bozmayacağını İngilizlere bildirmişlerdi (91). Öte yandan, Fransızlarla yapılan bu anlaşma, Rusya'da da, Ankara'nın Batı ile anlaştığı fikrini uyandırmıştı. Çünkü İngilizler anlaşmanın gizli maddeleri bulunduğunu iddia ediyorları. Durumun böyle olup olmadığını anlamak üzere «Ukrayna İçtimâî Şûrâ Cumhuriyeti» Frunze'yi, Anara'ya «Fevka-

(85) G. Jaeschke, 1, S. 1969.
(86) Kasım Ener, S. 163.
(87) Bu mektup hakkında Belleten'de gerekli bilgiler vardır. Bak, Belleten. xx 643.
(88) Nimet Arsan, S. 417.
(89) Kinross, 2, S. 438.
(90) Aynı yer
(91) S. Selek, S. 297.

lâde Sefir» olarak gönderdi (92). Bu kişinin vardığı kanaatları bildirmesinden sonradır ki, Rusya'nın kaygıları silinmiş oldu. Fakat Ankara İ'tilâfnamesinin imzalanması en çok Ermenileri tasalandırmıştı. Çünkü onlar, şimdiye kadar yaptıkları kötülüklerin hesabını verme zamanının geldiğini kabul ediyor ve kütleler halinde Kilikya'daki şehirleri terk ediyorlardı. Bu hali ne General Gouraud'nun 9 kasımda yayınladığı bildiri, ne Franklin Bouillon ile «Adana ve çevresi Komutanı Muhittin Paşan'ın ve Hamit Bey'in, 1 ekim tarihli bidirileri (93), ne de Mustafa Kemal Paşa'nın 5 ekimde Adanalılara gönderdiği yazıdaki sözler önliyebildi (94).

---

(92) K. Karabekir, S. 1155. Nimet Arsan, S. 422.

(93) G. Jaeschke 1,5 166, 168.

(94) Nimet Arsan, S. 422. 29 kasım 1921'de Sis Baş Piskopos'u, Paris'deki Ermeni delegelerine, İskenderun'dan, aşağıdaki mektubu göndermişti : «Franklin Bouillon anlaşmasından sonra Ermeniler'de panik başlaması üzerine bütün işgal bölgesindeki şehirlerin temsilcileri ile yapılan müzâkerede bir karara varılamamıştır. Bunun da sebebi, Kemalistler gelirlerse bir katliâmdan korkulmasıdır. Ermenilerin nereye gideceklerini ve ne yapacaklarını düşünerek perişan olmamaları hususunu görüştük. Fakat Ermeniler bu arada kaçmaya başladılar. Böyle toptan mühâcereti Kemalistler beklemiyor ve arzulamıyorlardı. Bunun için Pozantı'dan bizim din şeflerimizle görüşmek istediklerini Adana'daki ajanları ile bize bildirdiler. Adana'daki Kemalist ajanları şunlardı : Süleyman Vâhid, Gergerli Ali, ... Remezanoğlu ve Mustafa Efendiler. Bu ajanlar Adanalı Suphi Paşa ve Fuat Dıblan imzaları ile şeflerimize bir mektup getirdiler. Bu mektup , da Suphi Paşa ve Dıblan Bey Kelebek veya Dikili'de bizimle görüşmek istediklerini yazıyorlar ve bizi oraya da'vet ediyorlardı. Fransız otoriteleri bu da'veti kabullenmemizi istediler ve temsilcilerimizin oraya gitmeleri için emirlerine araçlar verdiler. Hiristiyan cemâatından Monsenyör Elise, Monsenyör Keklikyan, protestan papaz Harutionian ayrıldı. Bunlar yanlarına bir Ermeni, bir Rum ve bir de Çukur Arslan ismindeki Türkü alarak 15 kasım 1921'de Kemalist ajanları tarafından Kelebek'e götürüldüler. Biaraz sonra Kemalistler geldiler. Suphi Paşa hiç bir resmî sıfatı bulunmadığı için Ankara Hükûmeti adına konuşamayacağını bildirerek ilk defa söze başladı ve bununla beraber bir memleket çocuğu olarak ve hemserilik duygusu taşımak dolayısiyle burada toplanıp görüşmeyi vazife bildiğini, bilhassa Ermenilerin kaçmalarını önlemek üzere bir karar almayı düşündüğünü ilâve etti. Sözüne devamla Kemalist hükûmet fevkalâde iyi ve dürüst bir hükûmet olduğunu, Türk kanunlarının islâm ve hiristiyanlara aynı şekilde tatbik olunacağını, («Suphi Paşa husûsî direktifle bu mülâkatı yapmıştır») bildirdi. Delegelerden Dr. Şeref ve Dıblan Beyler de aynı şeyi tekrarladılar. Din şeflerimiz Türk - Fransız anlaşmasının hiristiyanlara hayatlarını garanti eden özel bir maddesi bulunmadığını, Türk de-

B — Bekir Sami Bey ile İtalyan'lar da bir anlaşma imzalamışlardı (95). Buna göre İtalyanlar «Türklerin İzmir ve Trakya üzerindeki hukukunu Müttefiklere karşı korumayı» ve en geç barışın imzalanması tarihine kadar Türkiye'deki askerlerini geri çekmeği kabul etmişlerdi (96). Buna karşılık kendilerine «Antalya, Burdur, Muğla, İsparta sancakları ile Afyonkarahisar, Kütahya, Aydın ve Konya sancaklarının», daha sonra belli edilecek

---

legasyonu da resmî bir sıfatı hâiz olmadığına göre kendilerinin samimiyyetine inanmakla beraber bunun bir garanti ifade edemiyeceğini söylediler. Mamâfih ellerinden geleni yapacaklarını va'd ile oradan ayrıldılar. Bu vaziyyet karşısında Hâmid Bey ile ki, o Kemalistlerin Adana valisi idi, Muhiddin Paşa ve bilhassa Albay Sarrounun ısrarı üzerine Fransızlar, 22 kasım'da mümessillerimizi Türk delegeleriyle bu sefer Yenice'de bir görüşmeye da'vet ettiler. Aynı gün Franklin Bouillon, Tarsus ve Mersin temsilcileri olduğu halde maiyyetiyle oraya geldi. Onun başkanlığında toplantı yapıldı. Fransız konsolosu Laporte bu müzakereye katıldılar. Yine aynı sözler söylendi ve Ermenilerin gitmemeleri için ısrar edildi. 23 kasım'da Franklin Bouillon, din şeflerimizi hususî olarak kendi evine (Eski istasyonda) çağırdı ve onlara, Kemalist hükûmetin çok iyi niyyet beslediğini ve bütün haklarımızı koruyacağını söyledi ise de bunun da resmî bir garantisi yoktu. Bu sebeple hiristiyan (Ermeni, Asuri) halk ümidini keserek her türlü vasıtalardan faydalanmak suretiyle limanlara kaçtılar. Adana'da yalnız me'murlar ve hastalar kaldı. Okullar kapandı. Ermenilere yardımcı olamadığımız için General Dufieux vasıtasiyle General Gouraud'ya bir telgraf yollandı. yetimlerin, hastaların Fransızlar tarafından naklini ve diğerlerinin Dörtyol'dan İskenderun'a taşınmasını istedik. bizim de Haleb'e sevkimizi rica ettik. 23 Kasım'da General Dufieux'den cevap aldık. Kendisi 25 Kasım günü gitmemiz için hazırlıklarımızı tamamlamamızı ve bizimle görüşeceğini bildiriyordu. 29 Kasım'da Franklin Bouillon, Fransız Konsolosunu İskenderun'a gönderdi. Mumaileyh bizimle uzun bir görüşme yaptı. Bu konuşmanın özeti su idi: Gelecek olan hüklimet âdil olacak ve azınlıkların menfaatlarını koruyacaktır. Bunun için göç edenleri sefâletten ve mülklerini tehlikeye düşürmekten kurtarmak lâzımdır. Bu sebeple gidenler geri dönsünler. Sizin buradan ayrılmak istemeniz Ermeni halk arasında Türk - Fransız hükûmetine karşı olan güveni kırar. Aynı zamanda bu hareketiniz Fransa'ya sadakatsizlik sayılır. Kilik'y'da Fransızlar sizler için 5000 evlâdını toprağa verdi dedi ve Hâmid Beyin de dürütlüğünden bahsetti. Konsolos Mösyö Laporte'un bu sözlerine karşılık. evet Hâmid Bey Diyarbakır'da iken hakikaten çok dürüst davranmıştır, kendisini biliyor ve güveniyorum. Fakat bir adamın sahsına i'timad edilerek hiristivanların hayatı tehlikeye atılamaz. Fransızların bize yaptıklarını takdirle anarız. Amma buna karsılık 30000 Ermeni de mütârekeden beri Fransızlar için ölmüslerdir, cevabını verdim ve bahsi kapadım. 25 Kasım'da da Adana'dan İskenderun'a gittim». Bak, Kasım Ener, S. 152 - 155.

(95) Bu anlaşmanın tarihi 12 Mart 1921'dir.

(96) G. Jaeschke, 4, S. 218.

kısımlarında, «Teşebbüsât-ı iktisâdiyye için rüchan hakkı» tanınmıyor (97), ayrıca bu yerlerde Türk hükûmeti veya sermayesi tarafından yapılamayacak olan işlerin İtalyan sremayesince işletilmesi, «Ereğli ma'denlerinin bir İtalyan-Türk şirketine devri» (98), «Teşekkül edecek şirketlerde Türk hissesinin yüzde elliye kadar gidebileceği» kabul olunuyordu (99). Fakat Büyük Millet Meclisi bu anlaşmayı da reddetti. Buna rağmen İtalyanlar, «Çoktan beri kendilerini iyi durumda görmedikleri Antalya bölgesini tahliye» ettiler (100). Ankara ile anlaşmak için bundan sonra yaptıkları teşebbüslerde de bir sonuç alamadılar. Fakat «Kemalistlerin askerî mukavemeti her an çökebilir (101) kanaatını taşıdıkları için, 15 nisan 1922'de İstanbul Hükûmeti ile bir anlaşma imzaladılar (102). Öte yandan yine onlar, 20 nisan'da Söke'yi boşalttılar ve 27 nisan da da Kuşadasındaki kuvvetlerini geri çektiler.

C — Londra Konferansından çok önce Ankara ile İngilizler arasında, esirleri değiştirmek maksadiyle, bir takım konuşmaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Gerçekten 18 temmuz 1920'de esirlerin değiştirilmesi, Türkiye Büyük Millet Meclisinde konuşulmuş (103), 20 ağustos'da da Lord Curzon, «Albay Rawlison ve Yüzbaşı C. L. Campell (Konya'da) ile» daha bazı esirlerin Türk esirleriyle değiştirilebileceğini, İstanbuldaki İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck'e yazmıştı (104). Bunun üzerine de Robeck'in teşebbüslere geçtiği, Mustafa Kemal Paşa'nın «Askerî makamlarla müzâkereyi red» etmesine rağmen (105), teşebbüslerine devam ettiği ve Ankara ile görüşmelerde

(97) Nutuk, 2, S. III.
(98) Aynı Eser, S. 112.
(99) H. Bayur, I, S. 87.
(100) G. Jaeschke, 4, S. 219.
(101) Aynı yer.
(102) Aynı yer.
(103) T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C. 2 S. 334.
(104) G. Jaeschke, 4, S. 186.
(105) Aynı yer.

bulunmak üzere Bilecik'e gidecek olan Ahmet İzet Paşa'dan, «Asker ve sivil Britanya'lı harb esirlerinin salıverilmelerini sağlamak için mümkün olanın yapılmasını rica» ettiği bilinmektedir (106). 1920 yılı içinde yapılan bu teşebbüslerden gerçi bir sonuç alınamadı. Fakat, Londra Konferansından biraz sonra yani 16 mart 1921'de İngilizler Bekir Sami Bey ile bir uzlaşma imzaladılar. «Bu, enterne edilenlere ait Vansittart - Bekir Sami Mubâdele Uzlaşması idi» (107). Buna göre İngilizlerin elinde bulunan savaş tutsakları ve enterne edilmiş olan Türkler, İngiliz tutsakları ile değiştirilecekti, fakat Türk esirleri arasında, «Harb halinin devamı süresince 1 ağustos 1914'te Türk İmparatorluğunun parçasını teşkil eden topraklarda yapılan harb kanun ve örflerini (customs) ihlâlden veya adam öldürme suçundan dolayı muhâkemeleri kararlaştırılan» kişiler varsa bu haktan faydalanamayacaklardı (108). Ancak, eşit şartlar taşımayan yani «Türk tebaasının, Türkiye dahilindeki harekâtı üzerinde, ecnebî hükûmetinin bir nev'i hakk-ı kazâsını tasdik etmek» olan bu uzlaşmayı Ankara Hükümeti reddetti (109), fakat mesele bundan sonra da elden bırakılmadı. Gerçekten, General Milne'in yerine atanmış olan General Sir Charles Harington, Londra Konferansından sonra İngiltereye çağırılarak kabine'nin, Türk milliyetçileri ile bir anlaşma yapılması hususundaki müzâkerelerine katıldı ve biraz sonra da Foreign Office tarafından kendisine, esirlerin serbest bırakılması için istediği çareye baş vurabileceği bildirildi (110). Onun için Harington, hem bu işi hızlandırmak, «Hem de Milliyyet-

General Harington'un teşebbüsleri.

(106) G. Jaeschke, 4, S. 186 - 187.

(107) G. Jaeschke, 4, S. 158.

(108) G. Jaeschke, 4, S. 188. Ayrıca bak, Sévres Andlaşması mad de, 226, 227, 230.

(109) Nutuk, 2, S. 110. Bu hale Lord Curzon çok sinirlenmiş ve 9 Mayıs 1921'de «İstanbul Hükûmetinin temsilcisi Reşit Paşa katında» şikâyette bulunmuştu. Fakat Reşit Paşa ona, «Ankara Hükûmeti üzerindeki nüfûzunun» çok az olduğunu bildirdi. Bak, G. Jaeschke, 4, S.

(110) G. Jaeschke, 4, S. 192.

çilerin siyâsî tutmunu yoklamak niyetiyle Anadolu'ya bir hey'et» göndermeye karar verdi (111). Bu hey'et Binbaşı Douglas Henry ile Binbaşı Stourton'dan kurulu idi. 13 haziran 1921'de İnebolu'ya geln İngiliz binbaşıları, Türkler için bir miktar cephane getirmiş ve bundan sonra cephane sevkine devam olunacağını söylemişlerdi (112). General Harington tarafından gönderildiklerini ve Mustafa Kemal Paşa'ya önemli bazı şeyler söyleyeceklerini açıklayan bu binbaşılar, bu tarihlerde İnebolu'da bulunan Re'fat Paşa (Bele) ile görüşmüş ve Mustafa Kemal Paşa'nın bir İngiliz savaş gemisi ile gizlice İstanbul'a giderek Harington'la barış meselesini konuşup anlaşabileceğini (113), İngilterenin, Türkiye'nin tam müstakil bir devlet olmasını kabul ettiğini ve İngiltere'nin müdâhalesiyle Yunanlıların Anadolu'yu boşaltacaklarını söylüyor, esirlerin de değiştirilmesini istiyorlardı (114). Bunlara, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a gidemiyeceği, ancak General Harington'un, İnebolu'ya geldiği takdirde, orada bulunan Re'fet Paşa ile görüşebileceği ve esirlerin değiştirilmesinin mümkün olabileceği cevabı verilmişti (115). 18 haziran 1921'de de Ankara'nın İstanbul'daki temsilcisi Hamit Bey (116), «Mevki-i resmîsi» bulunan bir İngiliz'in, «İngiltere'nin İstanbul'da en büyük makamı adına» kendisine baş vurarak, acele bir barışa kavuşabilmek için müzâkerelere hazır bulunduklarını, bu sebeple Mustafa Kemal Paşa ile «Münasebetlere girişmek» istediklerini ve bu hususta verilecek cevabı beklemekte olduklarını bildirdiğini, bir telgrafla Ankara'ya duyurmuştu. (117). Ankara, Hâmid Bey'e verdiği cevapta, müzâkerelere

(11) Kinros, 2, S. 439. «Harington, Mustafa Kemalcilerin elinde esir olarak bulunan bazı İngiliz askerlerini bahane ederek Mustafa Kemal'e yanaşmayı denedi». Bak, David Walder, S. 199.

(112) H. Bayur, I, S. 95.

(113) Aynı Eser, S. 95. Nutuk, 2, S. 152.

(114) H. Bayur, I, S. 97.

(115) Aynı Eser, S. 96.

(116) Hâmid Bey, İstanbul'da Kızılay İkinci Başkanıdır ve Ankara ile İ'tilâf Devletleri arasındaki ilişkileri idare eden kişidir.

(117) Nutuk, 2, S. 152.

hazır olduğunu bildirdi. Fakat 5 temmuz da Zonguldak'a gelen bir İngiliz savaş gemisinin, General Harington'dan Mustafa Kemal Paşa'ya getirdiği mektupta, gerçeğe uymayan ifadeler vardı. Nitekim bu mektupta Harington , «Kumandan Henry vasıtasiyle aldığım habere nazaran» bana bazı şeyler söylemek isteğinde imişsiniz. «Böyle olduğu takdirde» uygun gördüğünüz bir günde İnebolu veya İzmit'de sizinle buluşabilirim. Bunun için Britanya Hükûmeti bana izin vermiş bulunmaktadır. Bu buluşmada, söyleceklerinizi İngiltere Hükûmetine «Tebliğe me'zunum». Fakat İngiltere Hükûmeti adına herhangi bir konuyu ne müzâkere ne de konuşmak için resmî bir sıfatım yoktur. Buluşmanın da İngiliz zırhlı Ajax'da yapılması gerektir. Orada lâyık olduğunuz saygıyı görecek, karaya dönünceye kadar da «Hürriyet-i kâmileyi hâiz» bulunacaksınız. Bu şartlar kabul edildiği takdirde, en uygun görülecek tarih ve saatin belirtilmesini rica ederim diyordu (118). Mustafa Kemal Paşa bu garip mektuba verdiği cevapta : Buluşmayı kendisinin ileri sürmediğini ve Türk isteklerinin General Harington tarafından zaten bilinmekte olduğunu belirttikten sonra «Topraklarımızın düşmanlardan tamamiyle istihlâs, hudud-ı milliyemiz dâhilinde siyâsî, mâlî iktisâdî, askerî, adlî, harsî istiklâl-i tammımız esâsı kabul edildiği takdirde müzâkerelere girmeye âmâde» bulunduğunu ve müzâkerelerin İnebolu'da karada yapılmasını, ancak maksad sadece «Vaziyyet hakkında teâtî-i efkâr ise», o takdirde mülâkata arkadaşlarından birisinin me'mur edileceğini bildirdi (119). Harington bu mektuba karşılık vermedi, fakat bu mesele ile ilgili olarak 7 temmuz 1921'de İngiliz Maslahatgüzârı M. Rattigan, İstanbul'da Hâmid Bey'i görerek, Anadolu'ya bir tüccar sıfatiyle giden Binbaşı Henry'ye General Harington'un verdiği gögörev sadece Anadolu'daki İngiliz esirlerinin sıhhatlarını ve ne halde olduklarını öğrenmek ve «kabilse millî ordu-

(118) Nutuk. 2. S. 152.
(119) Aynı Eser, S. 153.

ların İstanbul'a doğru harekâta devam edip etmiyecek-lerini Mustafa Kemal Paşa'dan» tahkik etme görevi idi. Bu itibarla binbaşının öteki teşebbüslerinde her hangi bir yetkisi yoktu demişti (120). İngilizler ayrıca 9 temmuz'da Reuter ajansiyle, Mustafa Kemal'in müzâkerelere talip olduğunu, fakat sonradan bundan vaz geçtiğini yayımladılar (121). Bununla beraber İngilizler, Ankara hükûmeti ile esirlerin değiştirilmesi meselesi üzerinde anlaştılar. Gerçekten İngiliz Yüksek Komiseri ile Hâmid Bey arasında İstanbul'da başlayan müzakereler nihayet olumlu bir sonuca verdi. 5 ekim 1921'de Times gazetesi Malta'da enterne edilmiş olan 51 Türk ile Anadolu'da tutuklu bulunan 17 İngiliz'in değiştirileceği haberini veriyordu. Hâmid Bey de durumu, 23 Ekim 1921 tarihinde imzaladığı bir belge ile açıkladı (122). Buna rağmen Türk-İngiliz ilişkileri, daha bir süre düşmanca duygular altında devam edip gidecektir.

Türk - Gürcü ilişkileri.

4 — Ermenilerin ezilmesi üzerine Doğu Anadolu'ya ait meselelerden birisi hall yoluna girmişti. Fakat aynı bölgede halledilmesi gereken bir başka mesele de Elvi-

(120) Aynı Eser, S. 153.

(121) Reuter Telgraf Ajansı'nın bildirisi şöyledir: «Mustafa Kemal Paşa'nın fevkalâde komiserle görüşme arzusunu açıklaması üzerine, Harington'un İnebolu'ya bir harb sefinesiyle giderek müşârünileyhle görüşmesi kararlaştırılmış ise de ya dâhili siyâset neticesi ve yahut Türk diplomatlarına mahsus çapraşıklı usullerin etkisi altında M. Kemal Paşa tarafından yapılan yeni tebligatta görüşme teklifinin Müttefikler tarafından yapıldığı beyan edilmekle beraber görüşme hususunda bazı şartlar da ileri sürülmüş olduğu görüldüğü ve bu beklenilmedik değişikliğe ne ma'na verileceği kestirilemediği ve Müttefik Devletlerin M. Kemal Paşa'nın ön göreceği istekleri incelemeye hazır oldukları ve General Harington'un yalnız dinlemeye memur olup Müttefik Devletlerin görüşme talebinde bulunmaları kat'iyyen varid olmadığı...». Bak, A. Akşin, S. 106.

(122) Hâmid Bey'in imzaladığı belge aşağıdadır: «Vesikaya imzasını koyan ben, Hâmid Bey, Anadolu'da bulunan her cinse mensub Britanya esirlerinin Malta'daki her katagoriye mensub Osmanlı esirleriyle tüme tüm esasına müstenit olarak 1, 10 ve 21 Ekim tarihli Memorandumlardaki şartlarla Haşmetlû İngiltere Kralının Yüksek Komiseri Ekselânsın bana 4 Ekim 1921 tarihinde verdiği mektup mealine uygun olarak mübadelesini Ankara'daki T. B. M. M. Hükûmeti adına kabul ettiğimi beyan ederim». İstanbul, 23 Ekim 1921. A. Hâmid». Bak, G. Jaeschke, 4, S. 193.

ye-i selâse (üç sancak) meselesi idi. Çünkü bu sancaklardan Ardahan ve İngilizlerin boşaltmasından sonra Batum, Gürcüler tarafından işgal edilmiş bulunuyordu. Gerçi Ankara Hükûmeti 25 Temmuz 1920'de Batum'un işgalini protesto etmiş, fakat o sıralarda batı devletlerinin kendilerine yardım edeceğini uman Gürcüler (123), Ankara Hükûmetinin teşebbüslerine pek değer vermemiş, tersine olarak Ermenilerle çarpışmak üzere harekete geçmiş olan Türk Kuvvetlerinin, Kars yakınından geçtiğini kabul ettikleri Gürcü sınırını aşmamalarını istemiş, aksi takdirde savaşacaklarını bildirmişlerdi. Bu kritik anda onların tarafsız kalmasını lüzumlu sayan Ankara Hükûmeti ise 21 Ekim 1920'de Tiflis'e bir nota göndererek, Ermenilere karşı girişilmiş olan Türk savaşının sebeplerini açıkladı, bu savaşın Gürcülerle bir ilişkisi olmadığını belirtti, ayrıca Gürcülerle dostluk kurmağa hazır olduğunu ve Kars çevresinden geçtiği kabul olunan Gürcü sınır çizgisinin geçilmeyeceğini bildirdi (124). öte yandan Gürcülerin Türklere karşı bu sert tutumu çok sürmemişti. Çünkü bir yandan İ'tilâf Devletlerinden bir yardım gelmeyeceğini, bir yandan da Rusların, Gürcistanı Sovyetleştirmeye çalıştıklarını anlamışlar ve bunu Moskova'ya gitmekte olan Türk elçisine açıkça ifade ederek kendisinden yardım bile istemişlerdi (125). İşte bundan sonradır ki Türkiye ile Gürcistan arasında Brest-Litovsk Andlaşmasıyla Türklere bırakılmış olan yerlerin geri verilmesi meselesi ele alınabilmiş ve bu husus 1921 yılı başlarında Ankara'ya tayin edilmiş olan Gürcü elçisi ile müzakere edilmeğe başlanmıştı. Fakat müzakereler uzayıp gidiyor ve bir sonuç alınamıyordu (126). Halbuki Ruslar 1921 Şubatında, Gürcistanı Sovyetleştirmek üzere harekete geçmişlerdi Gürcistan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi ise, Batum

(123) T. B. M. M. Zabıt ceridesi, C. 7. S. 146.
(124) Türk İstiklâl Harbi, C, 3 (Doğu Cephesi), S. 177.
(125) Ali Fuat Cebesoy, 2, S. 123.
(126) H. Bayur, 1, S. 69.

ile Ardahan'ın Türklere bırakılmasını güçleştirebilirdi. Onun için Ankara'daki Gürcü elçisine Büyük M. Meclisi Hükûmeti tarafından 22 Şubatta, süresi 23 Şubatta sona erecek bir nota verildi (127) ve Ardahan bölgesinin geri verilmesi istendi, aksi takdirde askeri hareketlere baş vurulacağı bildirildi (128). İşte bu enerjik tutum karşısında Gürcüler, Türk isteklerinin kabul edildiğini 23 Şubatta Ankara'ya bildirmiş (129) ve Türk birlikleri de 23 Şubat akşamı, «Ahalinin tekbîr sadaları» arasında Ardahan'a

(127) Gürcistan selâhiyyettar mümessili Mdivani Cenaplarına. Sefir Cenapları: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetiyle Gürcistan Hükûmeti arasında in'ikadını kemal-i ciddiyyet ve samimiyyet ile arzu ettiğimiz: burava muvasalatınızdan beri vuku' bulan mülâkat ve cereyan eden müzakerat esnasında, her vesile ile zat-i sefirânelerine beyan ettiğim bu sulhun esâsâtını dahi, tarafınızdan vuku bulan teklife mukabeleten şifâhî bir nota ile tebliğ etmiştim. En son 20/21 gecesi vuku' bulan müzakere neticesi üzerine bugün (21 Şubat 1921) öğleden sonra saat dörde kadar bir cevap vereceğinizi bildirmiş olmakla beraber bu müddet-i muayyen inkızâ-pezir olduğu halde henüz bir iş'ârınız vâkı' olmadı. İşbu meseleyi bu gün (21 Subat 1921) mütâlea ve müzâkere eden Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kararını infâza mecbur olan hükûmetimiz, işbu karara tevfikan 23 Subat tarihinden i'tibâren Ardahan ve Artüvin kazalarını ihtiva eden Ardahan livâsı mıntakasını taht-ı idaresine almak için tertibâtını tatbik edecektir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, Gürcistan Hükûmetiyle muhârebe etmek arzusunda olmadığından mevzû-i bahs mıntaka, Gürcü Hükûmeti tarafından zikredilen 22 Şubat tarihinden i'tibâren tahliye ile tarafımıza teslim edildiği takdirde mevcud münâsebât-ı hasenemize bir gûna halel gelmiyeceğini beyan eder, 23 Şubat akşamına kadar tatbikını teklif eylediğimiz işbu hareketin Gürcü Hükûmeti tarafından hüsn-i telâkki edildiğine dâir cevap almaadığımız takdirde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ma'rûz kararını tatbik ederken işbu tatbikatı himâye etmek üzere ittihâzı zarûrî olan tedâbîr-i askeriyye'ye dahi tevessül edilmesi tabiîdir. Evvel ve âhir pek samimî lisan ile beyan eylediğimiz vechile tarafeyn arasında müstemir bir dostluğu resmen te'yîde hâdim bir sulhün akdini teshil edecek olan işbu teklifat ve harekâtımızın Gürcistan Hükûmeti tarafından hüsn-i telâkki edileceğine kaviyyen ümidvâr olarak ihtirâmât-ı fâikamın kabulünü rica ederim. Hariciyye Vekili Ahmed Muhtar». Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C. 8. S. 424.

(128) T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C. 8. S. 425.

(129) «Ahâli-i islâmiyye ile meskûn Ardahan ve Artüvin kazalarının Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine terkedilmesi hususunda Gürcistan Cumhuriyyeti nezdinde vuku'bulan teşebbüsâtımız muvaffakiyyetle neticelenmiş ve mezkûr kazaların bize terke edildiği bugün 23/2/1337 saat 4.45 evvelde Gürcü Sefîri tarafından Ankara'da Hariciyye Vekilimize resmen bildirilmiştir». Bak, K. Karabekir, S. 924.

girmişlerdi (130). Ancak iki gün sonra yani 25 Şubat'da, «Gürcü İhtilâl Komitesinin Tiflis'de Soviyet Gürcistanını i'lân etmesi» (31) üzerine Gürcü Hükûmeti, Tiflisi terkederek Batum'a çekildi. Fakat bu hükûmet'in orada da tutunacağı şüpheli idi. O takdirde Batumun Türk topraklarına katılması bazı güçlüklere yol açabilirdi. zaten Ankara Hükûmeti, 21 şubatta Gürcülere verdiği notada bu düşünce ile Batumdan söz etmemiş (132) ve bu işi, Gürcülerle imzalanacak olan anlaşma sırasında konuşmayı ve bir plebisitle sonuçlandırmayı uygun mutalaa etmişti (133). «Şark Cephesi» Komutanı Kâzım

---

(130) Kâzım Karabekir Paşa'dan gelen telgraf aşağıdadır:
«1 — 23 Şubat 1337 akşamı müfrezemiz ahâlinin tekbir sadaları ve pek samimi istikballeri arasında Ardahan'a girmiş ve livâ ahâlisi nâmına ikinci maddede münderic telgraf takdim edilmiştir. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir.

2 — Âmâl ve irâde-i milliyyeyi temsil eden Büyük Millet Meclisimizin murâd-ı İlâhiyye'ye mazhar olan muvaffakiyyât-ı âliyesine ve büyük ordumuzun lâ-yemût kahramanlıklarına bir kere daha şâhid olan biz Ardahan livâsı ahâli-i islâmiyyesi ye's ile geçirdiğimiz..... senelerin hamden sümme hamden bayramlarına ulaştık ve kavuştuk. Türkiye'nin her ferdinin vazifesini yapmakta olmasından dolayı kaplerimizde kabarıp taşan sürûr ve iftihârın ve sevgili bayrağımız altında duyduğumuz en derin minnettarlığımızın atebe-i mukaddese-i milliyye'ye arz ve iblâğını zât-ı âli-i kumandânilerinden kemâl-i ta'zimle istirham eyleriz. Ardahan ahalisi nâmına. (Bir ad okunamadı), Eşraftan Kahraman Ali. Eşraftan Mehmet Celâl». Bak, T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C. 8. S. 466. Kâzım Karabekir Paşa'nın Ardahan'a girildiğine dair telgrafı: «Büyük Millet Meclisi Riyâsetine 23 şubat 1337 sabahı Ardahan'a Osmanlı sancağı çekildi. Ardahan ahalisi askerimizi uzak mesafelerden pek parlak merâsimle karşılamış ve her birerlerinin alınlarından öperek bağırlarına basmışlar ve sevinçle göz yaşları dökmüşler, meclis-i millîmize ve hükûmetimize hayırlı duâlar etmişlerdir. Millî birliğimizin neticesi olan bu yeni muvaffakıyyetten dolayı Şark Cephesi nâmına muhterem meclis-i millîmizi kemâl-i hürmetle tebrik ederim. Da'vâ-yi millîmizin muvaffakıyyât-ı kat'iyye ve kâmile ile tetevvüc edeceğinden emin olarak ordumun, irâde-i milliyye'yi icrâya her an muntazır bulunduğunu da arz-ı ta'zimatla te'yid eylerim. 23 şubat 1337. Kâzım Karabekir». Bak, T. B.M.M. Zabıt Ceridesi, C. 8. S. 435. Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 49. Belge 1152.

(131) G. Jaeschke, I, S. 142.

(132) T. B. M. M. Zabıt Ceridesi C. 8. S. 424.

(133) Hükûmet Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa, 24 şubat'ta Büyük Millet Meclisinde Gürcistan'a verilen notayı okuduktan sonra bir Milletvekili: «Paşa Hazretleri. Notada Batum'un mukadderâtı hakkında hiç bir bahis yok.

Karabekir Paşa'da, «Muhafazası güçlükler yaratacak olan» bu şehrin işgal edilmemesini ve meselenin, Ruslarla anlaşarak kökünden halledilmesini istiyordu. onun için hükûmet, Kâzım Karabekir Paşa'nın 1 mart'da yaptığı tavsiyeyi, 3 mart'ta Büyük Millet Meclisine götürmüştü. Fakat Gürcistan'daki Türk temsilcisinin 6 mart'ta gönderdiği bir telgraftan, Gürcü Hükûmeti'nin Batum, Ahıska ve Ahılkelek kasabalarının da Türkler tarafından hemen işgal edilmesini istediği anlaşılınca (134) Ankara Hükûmeti hemen askeri hareketlere girişmeğe karar vermiş, fakat işgal edeceği bu topraklar üzerinde Gürcü idaresinin devam ettiğini, yapılacak olan işgalin sadece askerî olduğunu, işgalin, Rusalara karşı bir Türk-Gürcü ittifakı olmadığını, bununla beraber, Batum'un Mîsak-ı Millî sınırları içinde bulunduğunu ilgililere bildirmişti. Fakat, kendi fikrine uygun düşmiyen bu işgal hakkında Kâzım Karabekir Paşa, «Batum bölgesinde Bolşeviklerle karşılaşacak müfrezenin» hangi davranış içinde bulunacağını

Fevzi Paşa - Notamızda işgal edeceğimiz mıntakayı göstermiştik. Batumu esâsen işgal etmiyeceğiz. Yalnız akdolunacak müsâlâha mucibince ârâ-yi umûmiyye'ye mürâcaat olunacaktır. Fakat henüz müsâlâha akd olunmamıştır. Müsâlâha akd olunduğu sıralarda müsâlahâ mevaddı tabiî hey'et-i celîlenize arzolunacaktır.

Milletvekili - Onların taht-ı işgalinde bulunan bir memlekette ârâ-yi umûmiyye'ye mürâcaat etmek nasıl olur?

Fevzi Paşa - Hayır efendim, öyle olmayacaktır. Her iki tarafın kuvvetleri de çıkarak yalnız iki tarafın jandarmaları tarafından inzibat te'min edilir ve bu suretle ârâ-yi umûmiyye'ye mürâcaat edilir. Milletvekili - Müsâlâha akdedilmedi demenize nazaran Gürcü Hükûmeti ile biz hâl-i harbdeyiz öyle mi?

Fevzi Paşa - Henüz hâl-i harbde değiliz. Fakat her halde işgal ettiğimiz yerler için bir müsâlâha akdetmek lâzımdır. Şimdi henüz müsâlaha akdolunmadı, mütâreke hâlindeyiz.

Milletvekili - Bendenize kalırsa Büyük Millet Meclisi karar-ı kat'îsini vermiştir. Mîsak-ı Millî yegâne rehberimizdir. Hey'et-i Vekile zâten o dairede hareket ediyor.

Fevzi Paşa - Bittabi' Misak-ı Millî mucibince ârâ-yi umûmiyye'ye mürâcaatla meseleyi halledeceğiz. Ve bunun neticesine nazaran muâmele yapılacaktır» demişti. Bak, T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, C. 8. S. 424.

(134) T. Bıyıklıoğlu, 3, S. 35. 8 mart 1921 de Ankara'daki Gürcü Elçisi, Türkiye Dışişleri Bakanlığına baş vurarak Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un Türk kuvvetleri tarafından işgal edilmesini istedi. Bak, Ali Fuat Cebesoy, 2, S. 151.

Ankara'dan sorduğu vakit kendisine verilen cevap doyurucu olmamıştı. Çünkü bu cevapta, «Kızıl kıt'aların Acara vâdisi boyunca Batum'a girmelerine, silâhlı bir mukavemete gitmemek şartiyle, muhâlefet olunması lâzımdır» deniliyordu (135). Bolşevik askerlerle karşı karşıya gelindiği vakit, silâh kullanmadan onları hedeflerinden uzaklaştırmanın güçlükleri meydanda idi. Buna rağmen Ankara Hükûmeti, tutumunu değiştirmedi (136). Onun için Kâzım Karabekir Paşa 8 martta Ahıskayı işgal etmiş, fakat biraz sonra Ruslar da oraya gelmişlerdi (137). Şimdi durum çok kritik görünüyordu. 10 mart 1921'de, «Soviyet Rusya'nın Kafkasya Siyâsî Komiseri Orjonikidze, Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta, Moskova'da Türk delegeleriyle Ermenistan ve Gürcistan sınırları üzerinde anlaşmaya varıldığı, bu anlaşmaya göre Ahılkelek, Ahıska ve Batum'un Gürcülere bırakıldığı, buna rağmen Türk silâhlı kuvvetlerinin Batum'u işgal edeceklerinin duyulduğu bildiriliyordu (138). Bu telgrafa verdiği cevapta Kâzım Karabekir Paşa, Moskova'da varılan karardan haberi olmadığını ve işgalin sadece müslüman ahaliyi Ermenilerin kötülüklerinden korumak ve «Bu bölgeleri Soviyet-Gürcü harbinin musîbet ve elemlerinden kurtarmak» kaygısı ile yapıldığını açıkladı (139). Öte yandan Türk kuvvetleri tarafından 11 mart'da Batum, 14 mart'da da Ahılkelek işgal olundu (140) ve Gürcü Hükû-

(135) T. Bıyıklıoğlu, 3, S. 35.

(136) Kâzım Karabekir, S. 926. Fevzi Paşa (Çakmak), Batum'un istenmesini uygun görmüyordu. Bak, S. Külçe, I, S. 175.

(137) Kâzım Karabekir, S. 944.

(138) T. Bıyıklıoğlu, 3, S. 36.

(139) Aynı yer.

(140) Batum'un Türkler tarafından işgali her tarafta büyük bir heyecan yaratmıştı. Bir örnek vermiş olmak için aşağıdaki mektubu yayınlıyoruz: «18 Mart 1337. Ankara. Şark Ordusu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine. Paşa Hazretleri; Aylardan beri izhârına fırsat ve vesîle aradığım hissiyât-ı ihtiramkârânemi hâkpâ-yi sâmîlerine takdim edecek olan bu arîzamı muzaffer ve bahâdır kıtaâtınız tarafından işgal edilen Batum'un ana vatan'a iltihâkı hâdise-i mes'ûdesini tebrik zımmında mülhakattan vârid olan telgrafnameleri tasnif ve Şark Ordumuzun menâkıb-i kahramananesini yâd ettiğim bir sırada yazıyorum. Türkü yer yüzünde

metinin 17 mart'ta Batum'u terk etmesi üzerine de orada da Türk sivil idaresi ilân edildi (141). Ancak daha o geceden itibaren Ruslarla çarpışmalar başlamış (142), Türk subay ve erlerinden şehid düşenler olmuştu (143). Fakat çatışma hali çok sürmedi. Çünkü 16 mart 1921'de imzalanmış olan Moskova andlaşması, Batum, Ahılkelek ve Alıska'yı Türk sınırları dışında bırakmış ve bu andlaşma 21 mart 1921'de Ankara Hükûmetince kabul edilmişti

---

ötekinin berikinin nam ve menfaatına hizmet eder bir köle menzilesine indirmek istiyen düşmanlarımızla muhât ve mahsûr bulunduğumuz bir sırada, dâhiyâne ve üstâdâne tertîbâtınız bu mahûf muhâsara zincirini şarkdaki burcundan yıkmış ve işte bundan sonradır ki, Türkiye'nin kudret ve kuvveti, bilhassa hür ve müstakil bir devlet olarak yaşamak hususundaki azm ü imânı hakkında bütün cihana bir fik-ri kâfî verebilmiştir. Ermeni ordusu ihtimal, fenn-i harb i'tibâriyle pek büyük bir kemmiyet değildi. Fakat Ermenistan, başta Cemiyyet-i Akvam ve İngiltere olduğu halde bütün Avrupa ve Amerika efkâr-ı umûmiyyesinin müzâhert-i maddiye ve ma'neviyyesini hâmil olmak i'tibâriyle muazzam bir timsal ve bizi şark âlemi ile irtibattan mahrum bırakmak, diğer taraftan dâhilî inkişâfımıza sed çekmek için vücûda getirilen bir engeldi. İşte Paşa Hazretleri siz, bu timsali yıktınız ve engeli ber taraf eylediniz. Bu i'tibarla hizmetiniz o kadar büyüktür ki, bunun azamet ve ulviyyeti büyük kelimesinden başka bir şey ile ifâde olunamaz. Mütârekeden sonra Türkiye tarihinin yeni bir devresi başlamıştır. Bu devre-i tarihiyye üçyüz seneyi geçen edvâr-ı inhitatımızdan pek ayrı ve pek farklı evsafı hâiz bulunmaktadır. Denilebilir ki, milletimiz kabiliyyet-i hayâtiyyesini fi'len bu devrede göstermiş ve asırlardan beri mahrum kaldığı hukuk-ı insâniyyesine şimdi sahip olmuştur. Tarihin şerefli bir dönüm yeri olan bu mukaddes devre, hiç şüphe yoktur ki, sizin kılıcınız ve sizin dehânızla açılmıştır. Bu haysiyetle tarih, devlet'in müceddid ve muhyisi olarak en evvel yüksek nâmınızı ta'zim ve hürmetle zikredecek ve ensâl-i müstakbele sizi hakiki bir halâskâr tanıyacaktır. Muazzam eserinizi hürmet ve şükranla yakından ta'kib ve temâşâ ettiğim için sizi tarih'ten ve ahfaddan evvel selâmlamak hâhişine bir türlü galebe edemedim. Bu maksadla bu sönük fakat serâpâ samîmî olan satırlar vücûde geldi. İhtirâmât ve ta'zimâtımın kabul buyrulacağına emin olarak tevâlî-i muvaffakiyyâtınıza düâ ve kahraman ordumuzun mazhar-ı..... Samedânî olmasını niyaz eylerim Paşa Hazretleri. Matbûât ve İstihbârât Müdiriyyet-i Umûmiyyesi İstihbârat Şubesi Müdürü. Edhem Hidâyet». Bak, Kâzım Karabekir, S. 942.

(141) T. Bıyıklıoğlu, 3, S. 37.

(142) 18/19 mart gecesi Tiflis'deki Rus Siyâsî Komiseri bir yandan Ankara'ya bir yandan da Kâzım Karabekir Paşa'ya yazılar gönderdi ve «İngilizlerin teşvikiyle aramız açılıyor, Batum'u tahliye ediniz» dedi. Bak, Kâzım Karabekir, S. 931.

(143) Batum olayında 4 Türk subay'ı ve 26 er şehid düştü, 26 er yaralandı, 46 er de kayboldu. Bak, Kâzım Karabekir, S. 931.

(144). Bununla beraber hâlâ, Türkler'le Ermeni ve Gürcüler arasında halledilmesi gereken bir takım pürüzlü meseleler vardı. Bunlar ancak 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars andlaşması ile ortadan kaldırılabilecektir.

5 — Moskova andlaşması, Ruslarla imzalanmış olan bir kardeşlik ve dostluk antlaşması idi (145). Onun için meseleyi, biraz daha geride bıraktığımız tarihlerden itibâren ele almak istiyoruz.

Türk - Soviyet ilişkileri.

Moskova'daki Türk Hey'etinin başkanı Bekir Sami Bey'in, Ankara'ya gönderdiği 30 Ağustos 1920 tarihli raporunda, bir yandan Rusların Ermeniler için istedikleri Türk topraklarının verilip verilmeyeceği soruluyor, bir yandan da Rusların darıltılması yoluna gidilmemesi tavsiye olunuyordu. Buna rağmen Ankara, 16 ve 22 ekim 1920 tarihli yazılariyle, Rusların Mîsak-ı Millî'ye aykırı düşen isteklerini reddetmiş ve «Rus Hükûmeti, Türk milletinin emperyalizme karşı mücâdelesine eski azm ve îmân ile devamını arzu ediyorsa» o takdirde Ermeniler için ileri sürdüğü arazi isteklerinden vaz geçmelidir demişti (146). Anlaşılıyor ki, Rusya isteklerinde israr ederse, tarafların birbirleriyle uzlaşması mümkün olamayacaktı. Halbuki, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, «Muhtaç olduğu dış dayanağı» Batı'da bulamayacağını ve kendisine yardımı dokunacak olan devletin yalnız Rusya olabileceğini kabul ediyordu (147). Ruslara gelince, onların da Ankara ile dost geçinmekte büyük çıkarları vardı. Onun için iki taraf da, girdikleri dostluk yolundan sapmadılar ve ekim 1920'de Ruslar, Ankara'ya Mdivani'yi elçi olarak atadılar; kalabalık bir elçilik hey'eti ile birlikte yola çıkardılar. İşte bu Elçi, henüz yolda bulunduğu bir sırada Rus Dışişleri Bakanı Çiçerin'den bir telgraf aldı. 1 aralık 1920 tarihini taşıyan bu telgrafta «Lenin ve Stalin,

(144) T. Bıyıklıoğlu, I, S. 71.

(145) Bu andlaşmanın adı «Türk - Rus Muhâdenet ve Dostluk Andlaşması» idi.

(146) Ali Fuat Cebesoy, 2, S. 91.

(147) T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C. 7. S. 147.

24-VIII günlü Muhâdenet Muâhedesini tamamlamak istiyorlar» deniliyordu (148). Bunun üzerine Mdivani, Gümrü'de bulunmakta olan Kâzım Karabekir Paşa'ya, 3 aralık 1920'de durumu bildirmiş (149), hatta Rusya'nın Türkiye ile «Siyâsî bir ahidnâme ve bir de askerî ittifaknâme» imzalama isteğinde olduğunu duyurmuştu (150). Bu teklif Büyük M. Meclisi Hükûmeti tarafından mennunlukla karşılandığı için, 6 aralık 1920'de Büyük Millet Meclisinde Rus dostluğundan bahsedilmiş (151), aynı gün Ruslara, Ankara'nın müzâkerelere hazır olduğu bildirilmiş (152) ve 7 aralık 1920'de de Yusuf Kemal Bey başkanlığında Moskova'ya gidecek olan hey'et'in kararnâmesi çıkartılmıştı. Bu heyet, 14 aralık'da Ankara'dan ayrılarak, 7 ocak 1921'de Kars'a geldi. Bu arada Mustafa Kemal Paşa ile Lenin arasında çok dostça yazışmalar olmuştu. Gerçekten, 5 ocak 1921'de Mustafa Kemal Paşa, Dağıstan'a istiklâl verilmesi dolayisiyle, Lenin'e bir telgraf göndererek bu olayın, «Bolşevizm dünyasiyle islâm dünyası arasındaki münâsebetlere fevkalâde hüsn-i tesir edeceğine» ve Türkiye ile Rusya'yı «Garb emperyalizmini devirmekten ibâret olan müşterek» amaçlarına daha da yaklaştıracağına inandırdığını bildirdi (153). Bu yazıya Lenin, 7 ocak 1921'de çok dostça kelimeleri kapsayan bir telgrafla cevap vermişti. Bu telgrafında o, «Sovyet Rusya, topraklarındaki bütün milletlere muhtariyyet vermekte ve her milletin kendi mukadderâtını ta'yin etmesi prensibi gereğince onların mahallî muhtariyyet kurmalarını desteklemektedir» dedikten sonra «Sarsılmaz bir enerji ile yurdunun bağımsızlığı ve refâhı için savaşan Türk milletine ve onun hükûmetine en sa-

(148) G. Jaeschke, I, S. 131.

(149) Y. Kemal Tengirşenk, 27 eylül 1967 tarihli Cumhuriyet Gazetesi.

(150) Y. Kemal Tengirşenk, 26 eylül 1967 tarihli Cumhuriyet Gazetesi.

(151) T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, C. 7. S. 146.

(152) G. Jaeschke, I, S. 131.

(153) Nimet Arsan, S. 367.

mîmî dileklerimizi ifâde etmeme müsâade buyurun» diyordu (154). Öte yandan, 28 aralık 1920'de Kars'a gelmiş olan Rusya'nın Ankara temsilcisi Mdivani de, orada Kâzım Karabeki r Paşa'a, Kars'ta beklemekte olan Moskova Elçisi Ali Fuat (Cebesoy) Paşa (155) ve Moskova'ya gitmekte olan hey'et başkanı Y. Kemal (Tengirşenk) Bey'le görüşmüş ve «Ermenilere Türk arazisi verilmesi meselesinin bir sû-i tefehhümden ibâret» olduğunu (156), Çiçerin'in, «Bekir Sami Bey'le olan konuşmasının çok eski zamana ait» bulunduğunu söylemişti (157). İşte bu arada Kâzım Karabekir Paşa, Mdivani'ye bir mektup göndererek, Gümrü'de kendisine söylediklerinin yazı ile açıklanmasını da istedi (158). Kâzım Karabekir Paşa'nın 14 ocak 1921 tarihini taşıyan bu yazısına aynı tarihte cevap veren Mdivani, Lenin ve Stalin tarafından kendisinin, «Türkiye'nin, iki hükûmet arasında bir siyasî ve hatta askerî andlaşma ile ilgili eğilimini ve görüşülmesi kabul edildiği takdirde böyle

---

(154) T. Bıyıklıoğlu, I, S. 71. T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, 7. S. 311.

(155) Moskova'ya gidecek olan hey'eti Kars'da beklemesi Ali Fuat Paşa'ya, Ankara'dan bildirilmişti. Bak, Ali Fuat Cebesoy, 2, S. III. Ali Fuat Paşa, kasım 1920 de Moskova elçiliğine atandı. 1 aralık 1920 de Ankara'dan hareket eden Paşa 16 aralık da Kars'a varmıştı.

(156) Y. Kemal Tengirşenk, Vatan Hizmetinde. 26 eylül 1967 tarihli Cumhuriyet Gazetesi.

(157) Ali Fuat Cebesoy, 2, S. 119.

(158) Kazım Karabekir Paşa'nın mektubu aşağıdadır: «Rusya Sosyalist Federatif Cumhuriyetinin Ankara Sefiri Budu Mdivani'ye. Aralık ayının üçüncü günü Gümrü'de zât-ı âlileriyle vuku'bulan mülâkatımda Lenin ve Stalin'den aldığınız bir şifrede Sovyet Rusya'nın hükûmetimizle siyâsî bir ahidnâme ve bir de askeri ittifaknâme akdetmek hakkındaki arzusu ve müzâkereye me'mur edilecek hey'etimizle esaslarımız hakkında alınacak ma'lûmatın Moskova'ya iblâğına tevassut edileceği beyan buyrulmuştu. Aynen Büyük Millet Meclisi Hariciyye Vekâletine arz etmiş olduğum beyânât-ı âlilerini Büyük Millet Meclisi Hükûmeti samimîyyetle hüsn-i telâkkî ve kabul etmiş, ve gösterilen arzu dairesinde müzâkerâta me'mur edilen hey'etimiz, Moskova'ya hareket etmek üzere bulunmuştur. Lenin ve Stalin'den alındığından 3 aralık 1920'de bahs buyrulmuş olan şifrede gösterilen arzunun hülâsatan iş'ârını rica ederim. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir». Bak, Y. Kemal Tengirşenk, Vatan Hizmetinde. 26 eylül 1967 tarihli Cumhuriyet Gazetesi.

bir anlaşmanın ne gibi esaslara dayanabileceğini öğrenmekle» görevlendirildiğini bildirmişti (159). Fakat her şeye rağmen 19 şubat'da Moskova'ya varan ve 21 şubat'da kendisiyle görüşen hey'et başkanı Yusuf Kemal Bey'e karşı Çiçerin, çok acayip bir davranış içine girmiş, heyetimizin niçin geldiğini sormuş ve Türkleri kendilerinin da'vet etmediklerini söylemişti (160). Kendisine, «Siyasî v easkerî bir ittifak akdı hususundaki teklif» ve istekleri üzerine Moskova'ya gelindiği söylendiği ve Mdivani'nin bu husutaki mektubu gösterildiği vakit de Çiçerin (161), «Burada muhtelif devlet murahhaslarından mürekkeb bir konferans toplanacak.», sizi onun için çağırmışlardır dedi (162). Ayrıca, İngilizlerle bir ticaret mukavelesi imzalamak zorunluğunda olduklarını, Türklerle bir ittifakı düşünmediklerini ve «İttifak yapmanın esâsen prensiplerinden ol-

Çiçerin'in garip hareketi.

(159) K. Karabekir Paşa'nın mektubuna verilen cevap aşağıdadır :

«Kâzım Karabekir Paşa. Şark Cephesi Kumandanı. 14/1/1921. Bugünkü tarihi taşiyan mektubunuza hemen cevap veriyorum. Bana göndermiş olduğunuz bu mektup, geçen 3/12/1920 günü Lenin ve Stalin imzalariyle bir telgraf almam üzerine, Gümrü'deki buluşmamızda geçen görüşmemizi aynen aksettirmektedir. Sovyet Hükûmetinin Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetiyle haberlesme imkânları bulunmadığından Türkiye'nin, iki hükûmet arasında bir siyâsî ve hatta askerî andlaşma ile ilgili eğilimini ve görüşülmesi kabul edildiği takdirde böyle anlaşmanın ne gibi esaslara dayanabileceğini öğrenmekle görevlendirilmiştim. Size gayet açıkça bu sorularla gelmis ve hükûmetime bildirmek üzere hükûmetinizin böyle bir anlaşma ile ilgili görüşmelerin, ne gibi esaslarla yürütülebileceğini, hükûmetinizden öğrenmenizi rica etmiştim. O zaman bana vermiş olduğunuz, askeri bir anlaşmaya da varılmasını istiyen, Türk Hükûmetinin cevabını hükûmetime bildirdim. Bu görüşmemiz bundan sonraki görüşmelere de esas teşkil etti. Bu son görüşmeler neticesinde Türkiye ile Sovyet Rusya arasında görüşmeler için iki devletin murahhas hey'etlerinin bir konferans halinde toplanması kararı sağlanmıştır. R. S. F. S. R. Hariciyye Komiserliğinin Türkiye'deki Temsilcisi Mdivani» Bak, Y. Kemal Tengirşenk. Vatan hizmetinde. 27 eylül 1967 tarihli Cumhuriyet Gazetesi.

(160) Y. Kemal Tengirşenk. Vatan Hizmetinde. 28 eylül 1967 tarihli Cumhuriyet Gazetesi.

(161) Ali Fuat Cebesoy, 2, S. 138.

(162) Y. Kemal Tengirşenk. Vatan Hizmetinde. 28 eylül 1967 tarihli Cumhuriyet Gazetesi.

madığını söyledikten sonra Türklerin, «Müfrit komünistlere karşı» şiddetli hareket ettiklerini, Ermenilerle yapılan barışta Rus aracılığını kabul etmediklerini, yapılan protestolara rağmen Gümrü'yü boşaltmadıklarını eleştirdi (163). Anlaşılıyorkdu ki, Çiçerin ile yapılacak olan konuşmalardan bir sonuç alınamayacaktı. Bu sebeple Türk hey'eti Stalin ile görüşmeyi faydalı mütalea etmişti. Gerçekten, 22/23 şubat'a Stalin ile görüştükleri vakit onu, Türk meseleleri için daha anlayışlı ve yumuşak bulmuşlardı. Gerçi o da bir ittifak antlaşmasının imzalanamayacağını söylüyordu. Fakat ona göre hemen bir kardeşlik ve dostluk antlaşmasının imzası, silâh ve para yardımının yapılması mümkündü (164). İşte bu görüşmeden sonradır ki, Rus Dışişleri elemanlarının tutumunda büyük bir değişiklik meydana geldi (165) ve çalışmalar hızlı bir tempo ile ilerledi. Geçi Batum'un, Türkler tarafından işgali durumu biraz gerginleştirdi, fakat sonun da bu şehrin Ruslara bırakılması normal halin geri gelmesinin başlıca sebebi oldu ve 16 mart 1921'de Moskova Andlaşması imzalandı (166). Bu andlaşma, Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin dış politikadaki büyük başarılarının ilkidir. Çünkü bu andlaşma ile Ruslar, «Mîsak-ı Millî'yi» tanıyor; hiç bir şart ve kayda bağlı olmaksızın Kars, Ardahan ve Artvin'i Türkiye'ye

Moskova Andlaşmasının imzalanması; önemi ve sağladıkları.

(163) Ali Fuat Cebesoy, 2, S. 138.

(164) Aynı esas, S. 139.

(165) Türk delegeleri Stalin ile görüştükleri vakit o, Hariciyye Komiserliğini îmâ ederek, «Orada işittiğiniz sözlere o kadar ehemmiyet vermeyin siz. Onlarla anlaşamazsınız, benimle daha iyi anlaşırsınız» demişti. Bak, Y. Kemal Tengirşenk. Vatan Hizmetinde. 28 eylül 1967 tarihli Cumhuriyet Gazetesi.

(166) Moskova Andlaşmasının imzalanması hususunda Yusuf Kemal Tengirşenk, aşağıdaki bilgileri vermektedir: «18 mart 1921 günü Andlaşma törenle imzalandı. Bir yıl önce - 16 mart 1920 günü - çamlıca tepelerinden, şehre ateş edecekmiş gibi İstanbul'a çevrilmiş olan düşman donanmasının toplarına bakarak benliğime ve kanıma verdiğim söz yerine gelmeğe başlamıştı. Bu sebepledir ki, İngilizlerle yaptıkları ticaret andlaşmasından dolayı, Rusların da işine geldiği için andlaşmamızın altına 18 mart değil, İstanbul işgalinin yıl dönümü olan 16 mart tarihini koyduk». Bak, Y. Kemal Tengirşenk. Vatan Hizmetin. 30 eylül 1967 tarihli Cumhuriyet Gazetesi.

bırakıyor, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından tanınmayan bir andlaşmanın kendilerince de tanınmayacağını kabul ediyorlardı. Ayrıca bu andlaşma ile Türk - Rus sınırı çiziliyor, Ruslarca Türkiye'deki kapitülâsyonların kaldırılması kabul ediliyor ve yine Ruslarca Türklere, «İki tümen'e yetecek kadar silâh ve cephane» ile 10 milyon altın ruble verilmesi teahhüd ediliyordu (167). Bundan başka bu antlaşma ile tarihî Türk düşmanı olan Ruslar, başka Türk düşmanlarından uzaklaştırılmış ve bu suretle Türkiye'nin doğu sınırları güven altına alınmış oluyordu.

Ruslar, Türk dostu olmuşlar mı idi.

Moskova Antlaşması, iki taraf arasındaki huzursuzluğu büsbütün ortadan kaldırmamıştı. Nitekim Batum Milletvekilleri bu antlaşmayı, «Muzır ve âmâl-i milliyye'ye» aykırı kabul ediyor ve Büyük Millet Meclisi'nin bu andlaşmayı onaylamaması hususunda harekete geçmiş bulunuyorlardı (168). Gerçi mesele Türkiye Büyük Mil-

---

(167) Yusuf Kemal Tengirşenk, Rusların, «O yıl verecekleri 10 milyon altın ruble'nin beş milyonunu alarak bunun bir milyonunu, «Almanya'dan uçak ve malzeme alınması için Ali Fuat Paşa ile askerî ateşe Saffet Arıkan'a vermişti. Geri kalan dört milyonu, bindiği trene kovarak Bakû'ya», oradan da Tiflis yolu ile Kars'a getirdi. Bak, Y. Kemal Tengirşenk. Vatan Hizmetinde. 30 eylül 1967 tarihli Cumhuriyet Gazetesi. «Kemalist ihtilâl, Sovyet Rusya'dan büyük yardım gördü. 1921 yılı içinde Türk silâhlı kuvvetleri için 6,5 milyon altın ruble, 33275 tüfek, 327 makineli tüfek, 1500 kılıç, 20 bin gaz maskesi, 57936000 mermi, 120479 top mermisi. 54 top, iki aded avcı botu, ... verildi». Bak, Stefan Velikov, S. 77.

(168) Batum Milletvekillerinin bu hususta verdikleri önerge aşağıdadır: «Riyâset-i Celîle'ye. Doksanüç Harb-i meş'ûmunda vatanlarını kahramanâne müdafaa eden Batumlular. Berlin ve Avastafanos muâhedelerini fi'len protesto etmiş ve kabul eylememişlerdir. Berlin Muâhedesini parçalamak için Harb-i Umûmiyi fırsat addeden Batumlular, defeatla vatanlarının istihlâsı uğrunda kan dökmüş ve zaman zaman memleketi istîlâ eden düşman kuvvetlerine, maddî ve ma'nevî kuvvetleriyle karşı koymaktan geri durmamışlardır. Elyevm ana vatana iltihak'dan baska bir gaye ta'kîb etmiyen Batumlular için, Türkiye - Rusya muhâdenet ahidnâmesi muzir ve âmâl-i milliyye'ye muhâlif olmakla daire-i intihâbiyyemiz olan Batum nâmına bu muâhedeyi reddeder ve hey'et-i aliyyenizden reddini taleb ederiz. 21 temmuz 1337. Batum M. Ahmed Akif. Batum M. Ahmed Nureddin. Batum M. M. Edip. Batum M. Ahmed Fevzi. Batum M. Ali Riza». Bak, T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, C. II. S. 332. Moskova Andlaşması müzâkerelerinin yapıldığı sıralarda Moskova'da bulunan Afganistan «Fevkalâde Murahhası» Muhammed Veli

let Meclisinde görüşüldüğü vakit, zamanın Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey, Batum Milletvekillerinin sadece üzüntülerine katılmış, fakat andlaşmanın Türkiye'nin çıkarına olduğunu savunarak «Ne yapalım Türkiye nin ve Türklüğün menfaatı bunu gerektiriyor»

Han'la da bir andlaşma imzalanmıştı. 1 mart 1921 tarihini taşıyan bu ittifak andlaşmasının metni aaşağıdadır; «Bismillâhirrahmânirrahim. Devlet-i aliyye-i Türkiye ve Afganistan, kendilerinin revâbıt-ı samîmiyye-i kalbiyye ile yekdiğerine merbut, bir emel ve maksad-ı mukaddes ile mütehassis, maddi ve ma'nevi menâfi-i âliye-i müstereke-i tâmmeye mâlik bulundukları, devletcyn-i müşârünileyhimâdan birinin saâdet ve felâketinin diğerinin saâdet ve felâketini mucib olacağı kanâat ve imânı ile şark âleminin devr-i teyakkuz ve intibah ve istihlâsının başladığınnı kemâl-i minen ve şükran ile görüldüğü şu anda ezmine-i mâziye'deki gibi irtibatsız ve münferid kalmalarının artık mümkün olamayacaına ve uhdelerine bir takım vezâif-i tarihiyyenin müretteb olduğunun zarûretine hükmederek bir vücûdun a'zası gibi tarafeynden birine gelecek renc ve âzardan diğer tarafın müteessir ve müteezzi olacağını tabiî gören bu iki kardeş devlet ve millet beyinlerinde öteden beri câygir olan vahdet-i ma'neviyye ve ittifâk-ı tabiîyi sâha-i siyâsiyye'ye nakl ile ittifâk-ı maddi ve resmi haline kalb ve umum şark'ın âti-ı mes'ûdu namına bir mukaddemet-ül-hayr olmak üzere aralarında teyemmünen bir ittifak muâhedenâmesi akd etmeğe karar vermişler ve bu husus için Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından hükûmet-i müsârünileyha a'zasından umûr-i iktisâdiyye Vekili (Nazırı) Yusuf Kemal ve umûr-ı maârif Vekili (Nâzırı) doktor Riza Nur Beyle devlet-i aliyye-i Afganistan tarafından sefîr-i fevkalâde-i murahhas cenâb-ı celâlet meâb General Muhammed Veli Han murahhas ta'yin olunmustur. Murahhasîn-i müsârünileyhim selâhiyyetnâmelerinin ba'delibrâz volunda ve muntazam olduğunu görerek mevadd-ı âtiyeyi kabul eylemişlerdir.

I — Madde. İlâ mâşâallah bir hayat-ı müstakil süren Türkiye devleti en samimî ve vicdânî revâbıt ile merbut bulunduğu devlet-i aliyye-i Afganistan'ı, ma'nâ-yi hakiki-i tâmmiyle müstekil tanımayı bir fariza bilir. 2 — Madde. Tarafeyn-i âkideyn, bütün şark milletlerinin âzâdî ve hürriyet-i kâmileye ve hakk-ı istiklâle mâlik olduklarını ve bunlardan her milletin bi-zâtihi ve arzu ettiği herhangi bir usul ve tarz-ı idare-i hükûmet ile kendisini idârede muhtar olduğunu Buhara ve Hive devletlerinin istiklâlini tasdik eder. 3 — Madde. Devlet-i aliyye-i Afganistan, asırlardan beri islâmiyyete rehberlik ve hidemât-ı bey-güzide ifâ etmis olan ve alem-i Hilâfeti elinde Türkiye'nin (?), bu bapta muktedâ bihâ olduğunu bu münâsebetle de tasdik eder. 4 — Madde. Tarafeyn-i âkıdeynden, biri şarkı istilâ veya istismar siyâseti ta'kıb eden herhangi emperyalist bir devlet tarafından diğerine vâki' olacak tecâvüzü bizzat kendine vâki' olmuş addedcrek vesâit-i mevcûde ve mümkinesiyle def' etmeyi kabul eder. 5 — Madde. Tarafeyn-i âkıdeyden her biri diğerinin hâl-i ihtilâf'ta bulunduğu üçüncü bir devletin menâfiine muvâfık veya taraf-ı diğer âkidin menâfiine muzir hiç bir muâhede ve mukavele-i düveliyyeyi akd eylememeyi ve her hangi bir devletle muâhede akdedeceği zaman evvelce diğer tarafı haberdâr eylemeyi teahhüd ey-

demişti (169). Öte yandan Rus komutanlarından Gekker ile siyasî komiser Elyava, 6 nisan 1921'de Akbulak'da Kâzım Karabekir Paşa ile bir görüşme yaptılar (169). Bu görüşmede onlar, Türk birliklerinin Arpaçay'ın doğusunu terketmesini, Azerbaycanlı devrimcilerin Türkiye'de faaliyeyet göstermelerine izin verilmemesini, Ahısha ve Ahılkelek'deki Türk irtibat subaylarının geri alınmasını, Türkiye'deki Wrangel ve Denikin ordusuna mensup subayların serbest bırakılmasını ve kızılordu'ya yiyecek maddesinin sağlanmasını istediler (170). Yine bu komutan, Tiflis'deki Türk Temsilcisine bir nota vererek, Gümrü bölgesinin acele boşaltılmasını, Ermenistan'dan Kars'a götürülen demiryolu malzemesinin de geri verilmesini istiyor ve bölgenin ne zaman boşaltılacağı hakkında bir cevap verilmezse, Rus ordusunun buraları işgal edeceğini, fakat bu şekildeki hareketin, «Dost olan Rusya ve Türkiye arasındaki münâsebetler üzerinde bir te'siri olmayacağını» bildiriyordu (171). Ruslar, dostluğa sığmayan böyle bir harekete teşebbüs edebilirler mi idi, yoksa bu hal bir gözdağı vermekten mi ibaretti?. Bu sorulara cevap

---

ler. 6 — Madde. Tarafeyn-i âkıdeyn, aralarındaki münâsebât-ı iktisadiyye ve ticariyyelerinin ve şehbenderlik muâmelâtının tanzimi için lâzım gelen mukavelâtı ayrıca akdedecekler ve şimdiden merkezlerine sefir göndereceklerdir. 7 — Madde. Tarafeyn-i âkıdeyn, iki memleket arasında muntazam ve hususî postalar ihdas ederek vaziyyet-i siyâsiyyeleriyle maârif, ticaret ve sâir ahval ve vaziyyetten, her nev'i ihtiyâcat ve arzularından mütekabilen ve en seri' bir surette yekdiğerine ma'lûmat vereceklerdir. 8 — Madde. Türkiye Afganistan'a harsen yardımı, muallim ve zâbit göndermeyi ve bu hey'et-i muallimin ve zubbât'ın lâakal beş sene hizmette kalmasını ve müddet-i mezkûrenin inkızâsında, Afganistan taleb ettiği takdirde, tekrar bir hey'et-i muallime göndermeyi teahhüd eder. 9 — Madde. Bu muâhede-nâme asgari bir müddet zarfında tasdik edilecek ve o andan i'tibâren mer'iyy ül ahkâm olacaktır. 10 — Madde. Bu muâhede-nâme iki nusha olarak Moskova'da tanzim ve tarafeyn murahhasları tarafından imza ve teâtî edilmistir. Bu muâhede bin üçyüz otuzdokuz sene-i hicriyyesi cemâzilâhir'inin yirmi birinci gününe müsâdif bin üçyiiz otuzyedi senesi mart'ının birinci salı günü imza edilmiştir. Yusuf Kemal. Doktor Rıza Nur. Veli, sefir-i fevkalâde». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 58. Belge 1321.

(169) Türk İstiklâl Harbi, 3, (Doğu Cephesi), S. 246.

(170) Aynı eser, S. 247.

(171) Aynı eser, S. 248.

vermeği şimdilik bir tarafa bıraksak bile onların bu tarzdaki davranışlarının Kâzım Karabekir Paşa'yı korkutmadığını (172), fakat bu tutumlarının başarılı olduğunu hemen söyleyebiliriz. Çünkü Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, yeni bir cephe açılmasını sakıncalı gördüğü için, «Kızıllarla bir çarpışmaya meydan» verilmemesi tarafını tutmuş ve bu sebeple de Gümrü bölgesini bir hafta içinde boşaltmıştı (173). Rusların bu sert davranışı, Moskova Andlaşmasından sonra bile Türk - Rus ilişkilerinin tam bir dostluk içinde gelişemiyeceğinin bir işâreti idi. Bununla beraber Mustafa Kemal Paşa'nın Rus dostluğuna önem verdiği görülüyordu. Nitekim, 29 kasım 1921'de Çiçerin'e gönderdiği bir telgrafta o, Rus milletinin iki yıldan beri dünyayı hürriyyete kavuşturmak ve zulme son vermek için yaptığı gayretleri övüyor ve «Rus milletine karşı Türk milletinin duyduğu hayranlığı» belirtmekten büyük bir zevk duyduğunu söylüyordu (174). Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın bu sözlerindeki samîmiyyet derecesini ölçmek gayet zordur. Kaldı ki, tercüman olmak istediği Türk milletinin, Ruslara karşı değil hayranlık duyması, küçük bir sempati bile beslediği şüphelidir. Çünkü iki millet arasında yüz yıllarca süre gelmiş olan düşmanca ilişkileri ve bunun sonucu olarak doğmuş ve yerleşmiş olan düşmanca duyguları bir anda unutmak mümkün de-

---

(172) Kâzım Karabekir Paşa, her hangi bir Rus saldırısını ateşle karşılamaya taraftardı.

(173) Gümrünün boşaltılması münâsebetiyle Gümrü halkının gönderdikleri bozuk ifadeli teşekkür mektubu aşağıdadır :

«20 mayıs 337. Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Riyâsetine. 1 — Gümrüyü tahliye esnasında Ermeniler tarafından Mevki' Kumandanlığı'na verilen teşekkür-nâme aynen ikinci maddeye yazılmıştır. 2 — Fıkra 12 K. Miralay Osman Nuri Bey Hazretlerine. Son zamanlarda Gümrü kasabası ahalisinin nâmus, ırz, mal ve inzibâtının zât-ı kumandânileri gayretiyle hüsn-i muhâfazasından dolayı arz-ı teşekkür ederek zâtınız gibi kumandanların ordu ve fırkalar üzerinde bulunup ne gibi bir mâhiyet olursa olsun daima hüsn-i teveccüh göstereceğini can u dilden arzu temennî ederiz. Olbapta arz-ı ubûdiyyet ederek Gümrü ahâlisinin daima ism-i âlînizi tezekkür edip hiç bir zaman ferâmuş etmiyeceğini zâtınızı te'mîn ediyoruz efendim. Gümrü ahalisi nâmına. Gümrü Serkomiseri Sergis». Bak Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 55. Belge 1277.

(174) D. Kitsikis, S. 68.

ğildir. Ancak millî çıkarlar, liderleri ve diplomatları, çok kez istekleri dışında konuşmaya sevketmiştir. Onun için Lenin'in, «yakınlık, dostluk» için Türklere yardım yapmamız gerekiyor, «Böylece Türk halkı yalnız olmadığını hissetmiş olacaktır.» demesi, Rusya'nın Ankara elçisi Aralov'un, Samsun - Çorum - Yahşihan arasında bir dekovil hattının yapılmasını Rus hükûmetinin üzerine alabileceğini söylemesi (175), yine Aralov'un, Cemal Paşa'nın Tiflis'de öldürülmesi üzerine, gazetecilere teessüf ve teessürlerini bildirmesi (176), hep bu bakımdan değerlendirilmesi gereken hallerdir. Nitekim bütün bu zâhirî dostuğun yanıbaşında şaşırtıcı bazı hareketler görülmüş, özellikle Türk - Fransız ilişkilerinin iyiye doğru yöneldiği sıralarda Ruslar, va'dettikleri yardımları durdurma yoluna gitmiş (177), bununla da yetinmiyerek Yunanlılarla,

---

(175) «Rus Sovyet Hükûmeti Ankara Sefiri Müsyö Aralov Cenaplarına. Geçenlerde Başkumandan Paşa Hazretleriyle vuku'bulan mülâkatta Samsun - Çorum - Yahşihan yolunun fenalığı ve bu yol üzerindeki malzeme-i askeriyye nakliyyatının gerek arkadaş Frunze'a ve gerek zât-ı âliniz üzerinde sû-i te'sir bırakacak bir halde görülmüş olması münâsebetiyle mezkûr yolun üzerine dekovil ferşinin bir muâvenet-i askeriyye ve meveddetkârâne olmak üzere Rus Hükûmeti tarafından yaptırılması mümkün olacağı beyan buyurulmus idi. Rusya ile Türkiye arasında hem nakliyyât-ı askeriyyevi ve hem de hükûmeteyn beyninde mevcud meveddeti tarsın edecek ve bizce kıymeti pek büyük bir hediyye olan bu muâvenete suret-i mahsusada arz-ı tesekkürle beraber yolun inşâsı için lüzum görülecek amele taburlarının mahall-i ameliyâta sevk-olunmaya başladığını arzederim. Rusya'dan icâbeden mütehassıslarla malzemenin hemen Samsun'a celbine tevessül buyrulmasını rica ve bu vesivle ile takdim-i meveddet evlerim. 7 şubat Sene 38. Müdâfaa-i Milliye Vekili. (İmza okunamadı).

(176) Aralov Gazetecilere: «Cemal Paşa'nın fâcia-i şehâdeti hakkındaki mufassal telgrafları yeni almaya basladık. Her şeyden evvel arzedeyim ki, Cemal Pasa Rusya'nın muhterem ve samîmî bir dostu idi. Cemal Pasa'nın ziyâ'ı, Türkiye için ne kadar müessif ise Rusya için de aynı derecededir. Cemal Pasa Rusya'yı yakından görmüs, yakından öğrenmiş ve bize pek çok iyiliklerde bulunmustu. Moskova'dan Ankara'ya hareketi siyâsî mâhiyyeti hâizdi. Merhumun Ankara'yı ziyâreti ile Türkiye ve Rusya arasındaki samîmî münâsebat bir kat daha ziyadelesecekti» dedi. Bak, Aralov. 20 temmuz 1922 tarihli Aksam Gazetesi. Halbuki Ruslar, Cemal Pasa'nın Enver Paşa ile birlikte kendilerine karşı cephe alacaklarını kabul ettikleri için önce Cemal Paşa'yı sonra da Enver Paşa'yı öldürtmüşlerdir. Bak, T. Bıyıklıoğlu, 1, S. 70.

(177) Ali Fuat Cebesoy, 2, S. 202.

Türkler aleyhine ilişkiler kurmak istemişlerdi. Gerçekten, 1922 yılının baharında, Atina'ya gelen ve Rus temsilcisi olduğunu söyleyen birisi, o sırada Yunanistan'da işçi sosyalist partisinin sekreteri olan Yani Kordatos'a, Çiçerin, Trotsky ve Zinoviev'in imzalarını taşıyan «İ'timad mektubunu» gösterdikten sonra (178), eğer Yunanlılar Sovyet Hükûmetini tanırlarsa Ruslar'ın, Mustafa Kemal'i desteklemekten vaz geçerek Yunanlılara yardım edecek ve Yununlıların Anadolu'da kalmasına hizmet edeceklerini söylemişti. Fakat bu istek, Yunan Hükûmetince olumlu karşılanmadı (179). Çünkü, Yunan idarecileri bütün umutlarını yıllardan beri Müttefiklere ve özellikle İngilizlere bağlamış bulunuyorlardı

(178) D. Kitsikis, S. 68.
(179) Aynı yer.

III

İkinci İnönü ve Dumlupınar Savaşları.

Pontus'cuların ezilmesi. Koçkiri ayaklanması ve bastırılması

1 — Birinci İnönü Savaşından sonra Türk ordusu hakkında yeter derecede fikir edinmiş olan Yunanlılar, zamanla daha kuvvetlenebilecek olan bu orduyu, bir an önce ezmeyi lüzumlu sayıyor ve bundan ötürü Anadolu'daki kuvvetlerini artırıyorlardı. Ayrıca onlar, Türklere saldırmayı başka bakımlardan da gerekli görmekte ve yeni bir saldırı ile kazanılacak olan zaferin, bir yandan İnönü yenilgisinin izlenimlerini sileceğini; henüz iş başına gelmiş olan Yunan Kralı'nın prestijini artıracağını, bir yandan da Sévres andlaşmasının Türkler tarafından kabulünü kolaylaştıracağını düşünmekte idiler. Bundan dolayı gerekli tedbirleri aldılar, İzmir'e yeniden asker çıkardılar; Trakya daki kuvvetlerinden bir kısmını Anadolu'ya geçirdiler (1) ve bu arada Türk halkının ma'neviyâtını sarsmak için çeşitli telkinlerde bulundular (2). Onlara bu hususta yardım edenler arasında bazı Abazalarla (3), Çerkes Ethem ve kardeşleri vardı. Gerçekten 3 mart 1921'de Yunan uçakları tarafından, Pazarcık'a (4), Çerkes Ethemin kardeşi Reşit Bey'in imzasını taşıyan maskaraca ya-

---

(1) Nutuk, 2, S. 88.

(2) Yunanlılar esir aldıkları Türk askerlerinden bazılarını serbest bırakıyor ve kendilerine olumsuz telkinlerde bulunuyorlardı. 30 nisan 1921'de ele geçen ve bu hususu açıklayan bir belge aşağıdadır: «Telkinat. Şimdi sizi memleketinize bırakıyorum. Askerlik yapmayınız ve karşımıza bir daha gelmeyiniz. Gelirseniz sizi keseriz. Sizin Pâdişâhınız İstanbul'dadır. Siz niçin askerlik yapıyorsunuz? Sizi kim toplayıp da askere gönderiyor? Siz Mustafa Kemal'in sözüne bakıp geliyorsunuz, bütün bütün kırılıyorsunuz. Askere cahillik edip gelmeyiniz ve arkadaşlarınıza söyleyiniz. Gelmesinler. İtâat etmeyiniz, firar ediniz». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 55. Belge 1276.

(3) T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, C, 9. S. 775.

(4) Bilecik'in bir ilçesidir ve şimdiki adı «Pazaryeri» dir.

zılmış olan bir bildiri atılmıştı (5). İşte bu surelte gerekli ortamı hazırladıklarını sanan ve Lloyd George tarafından kışkırtılan Yunanlılar (6), kendilerine ve Türkiye'ye Londra Konferansınca yapılan tekliflerin kabul süresi daha sona ermeden, 23 mart 1921'de Bursa ve Uşak bölgelerindeki kuvvetlerini yeniden harekete geçirdiler. Bursa ve çevresinden hareket eden kol, 23 mart'da Bilecik'i, 25 başladı. Onun için bu yörede savaş 27 mart'da bütün şiddetiyle başladı, sık sık süngü hücûmları yapıldı (7) ve tepeler elden ele geçti. Bu arada, Metris tepe düşman tarafından zapt edilmiş ve bütün çabalara rağmen geri alınamamıştı, 30 mart'a

İkinci İnönü Savaşı.

(5) 3 mart 1921'de Pazarcık'a atılan bildiri: «Ankara Millet Meclisine ve Türk Milletine. Anadolu'daki gazete ve ajanslardan anlayorum ki, yine sahtekâr kumandanlarınız karşınıza bir İnönü muzafferiyeti çıkardılar, sizi, halkı serhoş ettiler. Mustafa Kemal'in büyük bir meş'guliyet-i fikriyye ve zihnlyye ile ihzâr ettiği tasniâtı da alkışlar ile dinlediğinizi teessüfle okudum. Teslim olunuz demiyorum. Yalnız Allah aşkına memleketin selâmeti nâmına kendinizi hakk'a daima hakk'a doğru sevk etmeye çalışınız. İçinizde Mustafa Kemal'den başka sebükbâr yoktur. Bil-âhare siz de benim gibi bu hareketleriniz ile peşiman olacaksınız, fakat iş işden geçmiş bulunacaktır. Müsâvât ve adâlete misal olmak üzere Yunanlıların gözü önünde memerr-i islâm olan mahallerde bilâ fütûr taşınan Mustafa Kemal'in fotoğraflarıdır. Hokkabazlara aldanmamaya gayret ediniz. Aldanan adâleti hakikat ta'kib edemez. Muhakkak mağlub olacaksınız. Eski arkadaşınız Meb'ûs Reşid». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 55. Belge 1270.

(6) David Walder, S. 140. İngilizlerin Genel Kurmay Başkanı Mareşal Wilson (Sir Henry), 14 mart 1921 tarihli bir notunda, «Afyon ve Eskişehir'de Yunanlıların Türklere karşı saldırıya geçeceklerine dair bir çok belirtiler var. Lloyd George'un kışkırtmasiyle bu iş gerçekleşirse, iş iyi kızışacak» diyor. Bak, David Walder, S. 147. 22 mart 1921'de İngiliz kabinesi toplanmış ve yapılacak Yunan saldırısını görüşmüştü. Bu görüşmeler hakkında da Mareşal Wilson,: ... «Fisher (Eğitim Bakanı), zayıf bir protestoda bulundu. Buna karşılık Lloyd George, Türklerin, Yunanlıların karşısında geniş çapta yığınak yaptıklarını ve Yunanlıların kendilerini savunmak için saldırıya geçmelerini önleyemediklerini söyledi. Bizim ve Yunanlıların istihbârâtına göre bu demiryolu üzerinde Türklerin yığınak yaptığı yok ve dolayısiyle başlatılacak saldırı çağrılmış, kışkırtılmış değil. Lloyd George da biliyor bunu. Her şey bir tırmanış, hem de zevksizce bir tırmanış.» dedikten sonra «Bütün bu iş çok zevksiz bir şey. Benim görüşüme göre bunun sonu, Yunanlıların kesin yenilgisi olacak, ya'ni Lloyd George'un dostlarının» diyordu. Bak, David Walder, S. 148.

(7) O gün Türkler 22 süngü hücûmu yapmışlardı. Bak, Türk İstiklâl Harbi, C, 2, 3, S. 370.

kadar geçen zaman içinde Yunanlıarl, üstünlüklerini sürdükdüler. Şimdi durum gerçekten tehlikeli bir hal almıştı. 30 mart'da, Güeny Cephesi Komutanı Re'fet (Bele) Bey, Genelkurmay Başkanlığına gönderdiği bir yazı'da, kendi bölgesinde zayıf kuvvetler bırakarak, «Netice-i kat'iyye sâhasına», İönüne, beş süvari alayı ve «Bir Kurup cebel topla birlikte 1 nisan 1921'de yetişebileceğini açıklıyor ve bunun uygun olup olmayacağını soruyordu (8). Halbuki onun bölgesinde de düşman başarılı idi Nitekim Yunanlılar ,Dumlupınar mevzi'lerindeki Türk kuvvetlerini geri iterek 28 mart'da Afyonu' işgal etmiş ve sonraki günlerde ileri yürüyeşe devam etme imkânını bulmuşlardı. Buna rağmen Ankara, Re'fet Bey idaresindeki kuvvetlerden bir kısmını İnönü'ne sevketmek, hatta «Büyük Millet Meclisi Muhâfız tabrunu cephe emrine girmek üzere» yola çıkarmak zorunluğunu duydu (9). 900 tüfek ile 4 makineli tüfek'e sahip olan ve seçme askerlerden kurulmuş bulunan bu tabur'un gelmesinden sonra biraz daha güçlenmiş olan Türk ordusu, 31 mart 1921'de karşı saldırıya geçmiş, bu taarruzda Türk er ve subayları akla durgunluk veren fedkâkârlıklarda bulunmuş (10), Birinci Tümen Komutanı Kemaleddin Sami Bey (Paşa) ile, Kocaeli Grup Komutanı Hâlid Bey (Paşa), yaralanıncaya kadar ön hatlarda çarpışmış (11) ve nihâyet Türk yüksek komuta hey'eti, «Ta'biye sâhasında düşman muvaffakiyyetlerini hiçe indirmek için büyük bir gayret içine girmişti. (12). İşte böyle sıkıntılı bir sırada Ankara Hükümeti, savaşın sorumlusu olarak kabul ettiği İngiltere'ye şiddetli bir nota verdi (13) ve bu devleti çeşitli bakımlardan suçladı, izlediği aldatıcı politikayı yüzlerine vurdu (14).

(8) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 53. Belge 1230.
(9) İ. İnönü, Milli Mücâdele. 18 mayıs 1968 tarihli Ulus Gazetesi.
(10) «Süngüsü olmayan erler dipcikleriyle» düvüştüler. Bak, İ. İnönü, Milli Mücâdele. 17 mayıs 1968 tarihli Ulus Gazetesi.
(11) Genel Kurmay Harb Tarihi Encümeni, Atatürk. S. 46.
(12) Aynı yer.
(13) Nutuk, 2, S. 105.

31 mart tarihini taşıyan bu notanın belki de yolda bulunduğu sıralarda yani 1 nisan 1921 de Yunan ordusu İnönü ve çevresinden çekilmeğe çalışırken Türk süvarileri de onların peşinde idi. Özellikle Refet Bey'in (Paşa/Bele) idaresindeki süvâriler, «İnönü muzafferiyyetini ikmal ve tetviç için» büyük bir faâliyyet göstermiş ve «Yenişehir ovasında düşman fırkalarına darbe-i kat'iyyeyi vurarak

(14) «İngiltere Hükûmeti Hariciyye Nezâretine verieln 31 tarihli notanın sûret-i mütercemesidir» :

«Londra müzâkerâtı esnasında Düvel-i Muazzama tarafından serd olunan tekâlifi Yunan murahhaslarının kabul etmemeleri Asyâ-yi suğrâ'daki harbin bir Türk-Yunan mücâdelesi şekline girmesini intac edeceği düvel-i mezkûre zimamdârân-ı umûru tarafından beyan edilmişti. Filvâki' İngiliz mahâfil-i resmiyyesi tarafından 27 mart tarihli İstanbul agzeteleriyle neşredilen bir beyannâmede İngiliz hükûmetinin, ta'kîb ettiği bî-taraflık siyâsetine tevfikan General Sir Harding'i, Birinci Yunan Fırkası Kumandanlığından çektiğini i'lân etmesi, Düvel-i Mü'telife zimamdârânının bâlâdaki beyanından bizde hâsıl olacak yanlış zehâbı te'yîd ve takviye maksadını mübteni idi. İngiltere Hükûmeti bize karşı bu muğfil beyanatta bulunurken diğer taraftan Yunan ordusu geri hidemâtının İngilizler tarafından ifâsına ve hududdan uzak manâtıkdaki Yunan garnizonlarının İngiliz kıtaâtı tarafından tebdiline müsâade etmiş ve bu suretle serbest kalan Yunan ordusu, bütün mevcûdiyle Kral Constantine'in dokuz günden beri aleyhimize açtığı şedîd taarruza iştirake imkân bulmuştur. Nitekim İzmit'de bulunan Yunan Manisa Fırkası, umûmî taarruzun arefesinde bir İngiliz Fırkası tarafından değiştirilmiş ve mezkûr Yunan Fırkası bu suretle gerisi İngilizler tarafından taht-ı emniyete alındığından dolayı Geyve geçidine ve Kocaeli şibihcezîresine taarruz edebilmiştir. İşte Hükûmetinizin ve me'murlarının bî-taraflık beyânâtını ta'kib eden vakayi' bunlardır. Çanakkale Boğazı'nın İngiltere filosuna küşâdını müteâkib şâyân-ı nefret bir surette parçalanan Mondros Mütâreke-nâmesinden, İzmir'in işgalinden ve bunu velyeden günâ-gün mezâlim ve şenâyi'den, İstanbul'un işgali ve Meclis-i Meb'ûsân'ın seddiyle Türk vatanperverlerinin nefy ü tağrîbinden ve nihâyet 1920 senesi Nisanında Damat Ferit Paşa gibi hainlerin İngiliz altınlarına tamaan memleketimizde Türk'ü Türke, müslümanı müslümana kırdıran kanlı muharebat-ı dahiliyyeden, ırz ve dinimize karşı İngiltere hükûmetinin perverde ettiği (bir kelime okunamadı) ve muannid kin ve gayzının bütün bu delillerinden sonra bize son darbeyi indirmek için tertib edilmiş son bir manevraya şahit olmak kalıyordu. Bize sulh ümidi vererek Londra'da müzakereye davet ettiğiniz halde diğer taraftan kıtaatınızın yardımiyle bize hücum emrini verdiniz ve aynı zamanda en kâzip vaadlarla bizi uyutmaya çalıştınız. Türk milleti ve kalben kendisiyle beraber olan bütün müslümanlar Londra hükûmetinin bu hareketini asla unutmayacaklar ve esir olmayı şiddetle reddettiklerinden dolayı nazarında gayri kabili af bir cinayet işlemiş olanlara karşı İngiltere Hükûmetinin ücretli köleleri olan Yunanlılar vasıtasiyle yaptırdığı katliam ve tahribatı her zaman hatırlayacaklardır. Şunu da ilâve edebilirim ki, üzerimize havale

düşmanın ric'atını inhizâm'a» çevirmişti (15). Bununla beraber Yunanlılar gerektiği kadar ezilemedi. Çünkü onların kuvveti, Türk kuvvetinin iki katı idi. Ayrıca düşman, «Henüz dermanlı iken çekilmiş» idi (16). Fakat bu Düşman çekilirken, adeti olduğu üzere şehir, kasaba ve köyleri bu defa da yakmaktan geri kalmadı, bu arada Bilecik'i ve Söğüt'ü kül yığını haline getirdi (17).

Yunan çekilişini Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, 1 Nisan 1921'de Metristepeden Ankara'ya bir telgrafla bildirdi. Bu telgrafın son cümlesi, «Düşman, binlerce maktûlleri ile doldurduğu muharebe meydanını silâhlarımıza terketmiştir» şeklinde idi (18). Büyük bir rahatlık yaratan bu telgrafa «Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa» aynı günde, Batı Cephesi Komutanı için her zaman övünme sebebi olabilecek kelime ve cümleleri kapsayan bir telgraf ile cevap verdi (19). Mustafa Kemal Paşa'nın tebrikine karşı, Batı Cephesi Komutanının gönderdiği teşekkür telgrafı ise, bir yandan Mustafa Kemal Paşa'yı pek vecîz ve en gerçek bir surette niteliyor, bir yan-

---

edilen bu darbe muvaffakiyyet ile neticelenerek biz mağlup dahi olsaydık (?) bu hal hür ve müstakil bir hayata olan hakkımız tanınıncaya kadar mukavemet hususundaki kırılmaz azm ve irademize hiç bir suretle icra-yi tesir etmeyecektir. Bir kavmin hürriyeti bir harbin kazanılmasına veya kaybedilmesine ta'bi değildir. Siz kadınlarımızı, çocuklarımızı evvelce Venizelos'un, şimdi de Constantine'in sürülerine katl ü ifna ettirmekle bize garb emperyalizmi boyunduruğunu kabul ettirmeğe muvaffak olamayacaksınız. Vesselâm. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hariciyye Vekili Ahmet Muhtar». Bak, T. B. M. M Zabıt Ceridesi, C. 9. S. 1367.

(15) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 55. Belge 1255.

(16) İ. İnönü, Milli Mücadele. 19 Mayıs 1968 tarihli Ulus Gazetesi.

(17) Yunanlılar Bilecik'de 1618 ev yakmışlardır. Geri kalan 422 evden yalnız yarısı oturulabilecek haldedir. Söğüt müslüman mahallesi baştan başa, Bozüyük'ün de üçte ikisi yakılmıştır. Çok sayıda insan öldürülmüştür. Bilecik Müftüsü Mehmed Nuri Efendi de bunlar arasındadır. Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 57. Belge 1300.

(18) Nutuk, 2, S. 105.

(19) Mustafa Kemal Paşa'nın, Batı Cephesi Komutanına gönderdiği tebrik telgrafı aşağıdadır: «1-4-1921. Ankara. İnönü muhârebe meydanında Metristepe'de Garb Cephesi Kumandanı ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiyye Reisi İsmet Paşa'ya. Bütün tarih-i âlemde sizin İnönü meydan muhârebelerinde der-uhde ettiğiniz vazife kadar ağır

dan da büyük bir alçak gönüllülüğü yansıtıyordu (20). Yunanlıların Bursa ve çevresinde toplanmış olan birlikleri İnönü üzerine harekete geçerlerken Uşak'daki birlikleri de Türk Güney Cephesi üzerine yürümüşlerdi. Güney Cephesi komutanı Refet (Bele) Bey'e verilen görev bu düşman briliklerini Dumlupınar mevzilerinde durdurmaktı. Halbuki Yunanlılar, 26 mart'da Dumlupınar mevzilerini ele geçirerek 27 mart'da Balmahmut mevziini ve 28 mart'da da Afyon'u işgal ettikten sonra Konya istikametine doğru yönelerek Çay - Bolvadin hattına kadar ilerlemişlerdi (21). Bu durum karşısında, İnönü'de Yunanlıları yenen Türk birliklerinden bir kısmı hemen Altıntaş'a doğru yola çıkarıldı ve bu suretle düşmanın yan ve gerileri tehdid altına alındı. Bundan ötürü Yunanlılar 7 nisan 1921'de Afyon'u boşalttılar ve Aslıhanlarda beş gün süren çok çetin bir savaş yapmalarına rağmen yenildiler. Fakat

---

bir vazife der-uhde etmiş kumandanlar enderdir. Milletimizin istiklâl ve hayatı, dâhiyâne ıdareniz altında şerefle vazifelerini gören kumanda ve silâh arkadaşlarınızın kalb ve hamiyyetine büyük emniyyetle istinad ediyordu. Siz orada yalnız düşmanı değil milletin ma'kûs taliini de yendiniz. İstilâ altındaki bedbaht topraklarımızla beraber bütün vatan, bugün müntehâlarına kadar zaferinizi tes'id ediyor. Düşmanın hırs-ı istilâsı, azm ü hamiyyetinizin yalçın kayalarına başını çarparak hurdehaş oldu. Nâmınızı tarihin kitâbe-i mefâhirine kaydeden ve bütün milleti hakkınızda ebedî minnet ve şükrâna sevkeden büyük gazâ ve zaferinizi tebrik ederken, üstünde durduğunuz tepenin size binlerce düşman ölüleriyle dolu bir meydan-ı şeref seyrettirdiği kadar milletimiz ve kendiniz için şa'şaa-i i'tilâ ile dolu bir ufk-ı istikbâle de nâzır ve hâkim olduğunu söylemek isterim. Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal». Bak, Nutuk, 2, S. 105. Hamdüllah Suphi Bey, İsmet Paşa'ya gönderilen bu telgrafın kendisi tarafından kaleme alındığını anılarında yazmaktadır. Celâl Erikan'da da bu kayıt mevcuttur. Bak, Celâl Erikan, 2, S. 128.

(20) «Zulm ü istibdâd dünyasının en zâlimâne hücumlarına karşı yalnız ve şaşkın kalan milletimizin maddî ve ma'nevi bütün kabiliyyet ve kuvvetlerini ruhundaki ateşle toplayan ve harekete getiren Büyük Millet Meclisi'nin Reisi Mustafa Kemal Paşa. Kahraman askerlerimiz, zâbitlerimiz ve askerlerimizle avcı hatlarında omuz omuza vuruşan fırka ve kolordu kumandanları nâmına takdîrât ve tebrikâtınıza kemal-i fahr ile arz-ı şükrân ederim. Garb Cephesi Kumandanı İsmet». Bak, Nutuk, 2ı S. 106. Batı Cephesi Komutanı, 3 nisan 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya Gazilik ve Müşirlik pâyesinin verilmesini istemiş ise de Genel Kurmay, bunun bir süre geriye bırakılmasını uygun görmüştü. Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 58. Belge 1322.

(21) Nutuk, 2, S. 106, 107.

bu arada Uşak'dan takviye aldıkları için Dumlupınar mevzi'lerinden atılamadılar. Halbuki Cephe Komutanı onların burada da yenildiğini kabul ediyor ve üst makamlara durumu bu şekilde bildiriyordu. Bundan ötürü cephe komutanı tebrik ve takdir edildi (22). Fakat sonradan Güney Cephesi Komutanının, Dumlupınar savaşlarını üst makamlara yanlış aksettirdiği anlaşıldı (23). Bununla beraber «Hiç bir şahsî ihtirası» olmadığı söylenen Güney Cephesi Komutanı (24), yine de başarılı sayılabilirdi. Çünkü savaşın başında düşman ordusunu «İğfal ederek Konya istikametinde te'sirsiz ve kıymetsiz bir dağınıklığa icbar» etmiş, ayrıca kendi süvari birliklerinin başında İnönü'nde yapılan savaşlara katılarak başarı elde edilmesinde hizmeti büyük olmuştu (25).

«Batı Cephesinde muhârebe hattında dövüşen ordunun erinden komutanına varıncaya kadar» bütün kişile-

(22) 12 nisan 1921'de, kazandığı zaferden dolayı Mustafa Kemal Paşa, Güney Cephesi Komutanı Re'fet Paşayı tebrik etti. Bak. Nimet Arsan. S. 380. Bundan başka aynı gün aşağıdaki telgrafı da gönderdi: «Dumlupınar mıntakasında kazandığınız meydan muhârebesinin vecibe-i tebrikini açık telgrafla edâ ettim. Fakat kıymetli muvaffakiyyâtınızdan mülhem olan ihtisâsâtımı ifâde için açık telgrafta zikrettiklerimden başka husûsât-ı âtiyeyi ilâve etmeyi zarûrî addeyliyorum.

Umûmî cephelerimize karşı başlayan ilk muhârebât esnâsında kıymetil kumanda kabiliyyetiniz cenup cephesi karşısındaki düşman ordusunu iğfal ederek Konya istikametinde te'sirsiz ve kıymetsiz bir dağınıklığa icbar etti. İnönü muhârebesinin esnâ-yi cereyânında cenup cephesi karşısında da bir düşman ordusu olduğu halde kumandanız altındaki kıtaâtı düşmana yetiştirdiniz. İnönü muzafferiyyetini ikmal ve tetviç için bizzat şimale koştunuz ve nihâyet bu son hareketinizin intac ettiği Dumlupınar Meydan Muhârebesini de kazandınız. Bütün bu harekâtınızı burada derin bir alâka ile ta'kîb eden arkadaşlarınızın da ihtisâsâtına tercüman olarak en samimî tebrikâtımı, bir kerre de iki arkadaşın harim-i uhuvviyetinde cereyân eden ve resmiyyetin fevkinde bulunan bir hüviyyetle arzeder ve alınızdan öperim efendim. 12-4-37. Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 54. Belge 1255. Ayrıca Bak, Nimet Arsan, S. 380.

(23) Nutuk'da Güney Cephesi Komutanı şiddetli bir şekilde eleştirilmektedir. Bak, Nutuk, 2, S. 106-110.

(24) Halide Edip Adıvar, S. 185.

(25) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 54. Belge 1255.

rin kazandığı bu zafer (26), yerli ve yabancılar tarafından tebrik edildi (27) ve tebrik telgraflarından bazılarına bizzat Mustafa Kemal Paşa'ca cevap verildi (28). Öte yandan bu zafer, Türk halkının coşmasına sebep olmuştu (29). Özellikle İstanbullular mitingler yaptılar; Kızılay için çok para topladılar. Pâdişah bile «Teberruatta» bulundu; şehidler için mevlid okuttu (30). Bu zaferden sonradır ki, Veliahd Abdülmecit Efendinin oğlu şehzâde

(26) Çok gariptir ki, bu zaferin bütün şerefini Fevzi Paşa'ya vermek istiyenler olmuştu. Bu gibilere karşı Fevzi (Çakmak) Paşa, bu muzafferiyyetin sebebi, «Batı Cephesinde muhâbere hattında dövüşen ordunun, erinden komutanına varıncaya kadar, gösterdiği yüksek savaş kabiliyyet ve kudretidir. Bu muzafferiyyeti ben üzerime alamam» dedi. Bak, Türk İstiklâl Harbi, 2, 3, S. 472.

(27) Şeyh Ahmed Senûsi'nin Diyarbakırdan gönderdiği tebrik telgrafı aşağıdadır: «Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine. Allah'ın inâyet ve peygamberimiz aleyhissalât vesselâm hazretlerinin meded-i rûhâniyyet ve kahraman ordumuzun savlet ve şecâati ve azm ve sebâtı neticesi olarak İkinci İnönü Muhârebe-i şedîdesinde fâik ve muzaffer oldukları haber-i meserretini kemal-i sürûr ile aldım, Cenâb-ı Hakk'a hamd ve şükrettim. Daha bir çok muzafferiyyet ve muvaffakiyyetlerini tebrik eder, umum Meclis'e ve kahraman ordunun kumandanlariyle ümera ve zâbitân ve efrâdına ferden ferda selâmımın tebliği ile azm ü sebât eylemelerinin ilâveten tebliğini rica ve temâdi-i muvaffakiyyetinize düâ ederim. Ahmed Al Şerif Senûsi». Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, 9. S. 374.

(28) Mustafa Kemal Paşa tarafından cevaplanan telgraflar Müşir Fuad Paşa ile Ferik Riza Paşa'nın ve eski A'yan Reisi Rif'at Bey'in telgraflarıdır. Verilen cevap aynen aşağıdadır: «16 nisan 337. Dersaâdet'de Müşir Fuad ve Ferik Riza Paşalar ve sabık A'yan Reisi Rif'at Beyefendi Hazerât'ına. Hakk-ı hayâtı nez'edilmek istenilen milletimizin müdâfaa ve istiklâl yolunda gösterdiği kahramanlıklar, pek çok mahâfilden tebrik edildi. Tebrikât-ı aliyyelerini, elyevm ecnebi tazyiki altında bulunan payıtaht'ımızdan yazılmış olmak itibâriyle, bunlar meyânında en kıymetlilerinden addediyorum. Arz-ı teşekkür eder ve azm-i millînin timsâl-i tuğyânı olan ordumuza nusrat-ı İlâhiyyenin aleddevam şâmil olması hususunda düâlarınızı rica eylerim efendim. Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal». Bak, Nimet Arsan, S. 381.

(29) «Ankara Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine. İnönü muzafferiyyetini tes'id ettiklerini arzettiğim Bafra ve Alaçam ahalisi, derhal ictima' ederek şeci' ve kahraman kıtaâtımıza bir hediyye takdimine teşebbüs etmişler ve tütünden başka lâyık bir hediyyeleri olmadığından o anda 4000 kilo tütün cem etmişlerdir. Samsun reji fabrikasında tütünün sigara hâline ifrağ edilerek takdim kılınacağını arzeylerim. Fırka 15 Kumandanı Kaymakam Veysel». Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, 9. S. 376.

(30) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 54. Belge 1258.

Ömer Fâruk Efendi, Anadolu harekâtına katılmak üzere İnebolu'ya geldi (31). İstanbul'daki bütün gazeteler zaferin büyüklüğü ve önemi hakkında makaleler yayımladılar, Güleryüz Gazetesi 5 mayıs'da, Mustafa Kemal Paşa'nın bir resmini bile bastı. İnönü zaferinin etkileri dış memleketlerde de ilgi ile karşılanmış, İtalyan gazeteleri Türkler lehinde yazılar yazmış, Alman ve Bulgar basını da «Türk azm ve irâdesini kendi milletlerine bir nümûne-i imtisal» olarak göstermişlerdi (32). Halbuki Yunan Generali Papoulas, bu savaşa katılan Yunan askerlerini, hedeflerine vardıklarından dolayı övüyor, fakat «Hava muhâlefetinden ve düşman tahkîmâtının kuvvetli olmasından dolayı kıtaâtı hareket üslerine çektiğini» (33) söylüyordu. Bu generalin sözleri elbette doğru değildi. Çünkü Yunanlılar ne ta'yin edilen hedeflere varmış ne de kuvvetli bir Türk tahkîmâtı ile karşılaşmıştı (34). Fakat şu bir gerçekti ki, artık Türk odrusu önemsenilmiyecek bir durumdan çıkmış bulunuyordu. Nitekim aynı general, üst makamlara verdiği bir raporda, «Düşman ordusunun iki yıl içinde yapamadığı gelişmeyi son iki ay içinde elde etmiş olduğuna inanıyorum. Düşman odrusu pek mükemmel şekilde kurulmuş ve silâhlandırılmıştır. Subayları erlere nisbetle fazla ve boldur, disiplini mükemmeldir» diyordu (35).

İkinci İnönü Savaşında Yunan ordusunun kayıpları küçümsenmiyecek kadar önemli idi. Gerçekten Türklerin 35.000'e yakın insanla (36) giriştikleri İkinci

(31) Ömer Fâruk Efendinin milli kuvvetlere katılma teşebbüsü, «Erkân-ı saltanat arasında bazı sû-i telâkkilere» yol açacağı ve «Vahdet-i tâmm hâlinde bulunan efkâr-ı umûmiyye-i milliyye'yi yeniden teşevvüşe» düşüreceği gerekçesiyle Ankara tarafından red olundu. Bak, Nimet Arsan, S. 382.

(32) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 54. Belge 1258.

(33) Bujac, S. 206.

(34) Aynı eser, S. 207.

(35) S. Selek, S. 193.

(36) Bu savaşa Türkler 34175 tüfek, 235 ağır, 55 hafif makineli tüfek, 3500 kılıç ve 104 topla katıldılar. Aynı savaşta Yunanlılar, 41500 tüfek ile 720 ağır, 3134 hafif makineli tüfek, 3100 kılıç ve 220 top'a sahiptiler. Bak, Türk İstiklâl Harbi, 2, 3, S. 281.

İnönü ve Aslıhanlar savaşları sonundaki Yunanlıların insan kaybı pek fazla idi (37). Ayrıca onlar, yüz kadar ağır, iki yüz kadar da hafif makineli tüfek ile çok sayıda piyâde ve topçu mermisi, on otomobil ve iki uçak da kaybetmişlerdi (38). Bu savaşlarda iki binden fazla Türk yaralanmış, bin kişi kadar da şehid düşmüştü (39). Fakat cephe gerisindeki yerlerde Türklerin kaybı pek fazla idi. Çünkü yenik düşman, eski mevzi'lerine çekilirken, daha önce de söylendiği gibi, Türk şehir, kasaba ve köylerini yakmış, pek çok insanı da öldürmüştü (40). Ankara Hükûmeti, bütün bunları yerinde görmek üzere bir «Tahkîk Komisyonu» kurmuş, bu durumu Yunan hükûmetine bir nota ile duyurmuş, zamanı gelince gerekli tazminatın isteneceğini de bildirmişti (41). Bun-

(37) Cepheye gitmiş olan bir Türk hey'etinin raporuna göre Yunanlıların bu savaştaki insan kaybı onbeş bin'i geçiyordu. Bunlardan altı bin'i İnönünde, beş bin'i sağ kanadda Gündüzbey'de, beş bin kadarı da İnegöl ile Pazarcık arasında öldürülmüştü. Bak, T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, C. 9. S. 381 - 382.

(38) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 54. Belge 1258.

(39) Cephe'ye gitmiş olan Türk hey'etinin raporuna göre savaşta 2600 Türk yaralanmıştı. Bunların iki bin'i hafif yaralı idi, beş on gün içinde cephe'ye sevk edilebilirlerdi. Geriye kalan 600 kişinin üçte biri ağır yaralı idi. Bunların üçte birinin kurtulmak ihtimali de vardı. Şehidlerin sayısı ise bin'e yaklaşıyordu. Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C. 9. S. 381 - 382.

(40) 27 Mayıs 1921 tarihli Manchester Guardian gazetesinde yayımlanan bir yazı, Yunan zulmüne dair tüyler ürpertici bilgiler veriyordu. Bu yazının sahibi, Yalova ve çevresinde, «Samanlı ve Akköy dışında bütün müslüman köyleri Yunan kuvvetleri tarafından yakılıp yıkılmıştır. Bütün bu köylerde hayatta kalan ve Akköy, Samanlı ve Yalova'da toplanmış sadece 500 kişi buldum. Son onbeş gün içinde Akköy'ün yüzde onbeşi öldürüldü. Kalanlar da her zaman ölüm tehlikesiyle karşı karşıya bulunmaktadırlar» diyordu. Bak, Taner Baytok, S. 146. Amerikalı Bayan Allen ve Bayan Billing ile Bay Gehri'nin anlattıkları ise nankörlüğün en tipik bir örneği idi. Gerçekten, «Yunan orduları bu köyden geçerken Türk köylüsü onları memnun edebilmek için her şeyi yaptı, yumurtasını, yağını, tavuğunu verdi, ekmeğini pişirdi. Fakat onlar bu iyiliklere karşılık dönüşte bu köyü yaktılar». Köyden ayrılmak üzere iken bir köylü kadın şunları söyledi. «Görümcem, Yunan askerlerinin elinden kaçmak isterken öldürüldü. Gelinime yapmadıklarını bırakmadılar. Evimi yıkmamaları için yalvardım. Kocan Kemalin ordusunda çarpışıyor, git hakkını ondan al cevabını verdiler». Bak, Taner Baytok, S. 157.

(41) «Yunan Hariciyyesine keşide edilen 23/4/1337 tarihli notanın suret-i mütercemesi : İnönü'de mağlûp olan müstevli Yunan ordusu,

dan başka Temps gazetesi yazarlarından Madam Gaulis, gözlemlerde bulunmak ve gördüklerini yazmak için, da'vet edildi (42). Fakat ne yabancı gözlemcilerin çağrılması işi, ne de tazminat isteneceğinin açıklanması, Yunanlılar üzerinde herhangi bir etki meydana getirdi ve yapmakta oldukları kötülükleri önledi. Nitekim 20/21 haziran'da sallarla Sakarya'yı geçen Türk kuvvetlerinin 22 haziran'da İzmit yakınında onları yendiği sıralarda Yunan askerleriyle birlikte Rum, Ermeni çetelerinin ve millî harekete karşı olan Abazaların azgınlıkları (43), tüyleri ürpertecek kadar korkunç olmuştu

---

ric'atı esnâsında vicdân-ı beşerin titremeksizin düşünemiyeceği zulüm ve i'tisâfât ve tahrîbât îkâ' etmiştir. Bir memleketi tahliyeye mecbur olan ordular asla böyle tahrîbât icra etmemişlerdir. Bilecik ve Söğüt gibi binlerce evi muhtevi olan mahaller şimdi enkaz yığınından da başka bir şey değildir. Bunların ormanlara ve dağlara iltica edemiyen ahalisi müdhiş işkencelerden sonra bilâ tefrik-ı sinn ü cins katledilmiştir. Tatbik ettiğiniz usûl-i harbe şâhid olmak üzere ecnebilerin ve bilhassa bi-tarafların bu havâliyi ziyaret etmelerini rica edeceğiz. Hükûmetim ordunuz tarafından îka' edilen tahrîbâtı tahrîr ve tahrîb ettirilen yerlerdeki ahalinin ma'rûz kaldıkları zarar ve ziyânı tesbit etmesini bir Tahkik Komisyonuna havâle etmiştir. Hesab gününün vürûdunda vahşi ve mütecâviz ordunuzun sebebiyyet verdiği veya vereceği bütün zâyiâtın komple ta'mirini talep etmesini bileceğiz». Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, II. S. 88.

(42) T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C. 11. S. 88.

(43) «Yunanlılarla teşrik-i mesâ'i eden Abazaların tel'inine dair Düzce Abaza eşrâfından alınan telgraf. Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyâset-i Celâlesine. Asırlardan beri Kur'ân-ı azîmüşşânımızı yer yüzünden kaldırmaya, binâ-yı islâmiyyeti yıkmaya, dörtyüz milyon âlem-i islâmiyyetin hâmisi olan Osmanlılığı harita-i cihandan silmek kasdındaki düşmanlarımızın bu maksad-ı mel'anetlerini, Harb-i Umûmî'de ve Mütâreke esnâsında bilfiil isbat etmiş, bugüne kadar dinimize, nâmusumuza, mukadderâtımıza, hakk-ı hayâtımıza kasdederek tarihin kaydettiği mezâlim ve fecâ'yi biz müslümanlar hakkında revâ görmüş olan İngiltere ve hempâlarına karşı din ve vatan uğrunda silâh-ı mücâhedeye sarılan Büyük Millet Meclisi'ni bütün mevcûdiyyetimizle takdis ederiz. Bu maksad-ı millî ve din uğrunda bugün bütün müslümanlar ittihad ve ittifak ederken İzmir, Bursa, Adana, Antep, İzmit, İstanbul ve Edirne ve her tarafta böyle binlerce dindaşlarımız alçak Yunanlıların, hâin Ermenilerin, islâm ve insaniyyet düşmanı İngiltere ve hempalarının gaddar süngüleri altında parçalanırken, yüzlerce müslüman kadın ve kızlarının cevher-i nâmuslarına taarruz olunurken, Beyt-i Muazzam ve şebeke-i Resûlüllah eshâbı kan ağlarken mücerred menfaat-ı hasiselerini dinin, vatanın izmihlâlinde arayan nâmûs-ı milli düşmanı bir takım alçakların irtikâb ettikleri hiyânet ve denâeti, Abazalık ve müslümanlık namına tel'in ederiz. Düzce hâdise-i müessifesinde din ve vatanla alâkadar olmadıklarını isbat eden bazı pes-fıtratların İzmit ve civârında din

(44). Batı ve Doğu Trakya'da giriştikleri hareketler ise dayanılmayacak bir hale gelmişti. Bundan dolayı Batı Trakyalılar, Yunanlıların yapmakta oldukları zulmü ve müslümanları silâh altına alarak cepheye sevketmelerini, İ'tilâf Devletleri katında protesto ettiler (45), bir yandan da durumu Büyük Millet Meclisi'ne duyurarak yardım istediler (46). Fakat Ankara kendilerine yardım edebilecek durumda değildi. O sadece, Türk uyruklu Rumların, Yunanlılar tarafından silâh altına alınmalarını protesto eder mahiyyette bir yazı ile durumu İstanbul'daki Amerika, Fransa, İtalya elçiliklerine duyurmuş ve bu gibilerin, esir düştükleri takdirde, öldürüleceklerini bildirmişti (47).

II — Devletin güçsüzlüğünden ve İ'tilâf Devletlerinin kendilerine karşı olan davranışlarından fay- **Pontus'cuların tenkili ve Merkez Ordusu'nun kuruluşu.**

---

ve vatan düşmanları ile tevhîd-i mel'anetlerini bu kerre haber alan ve asırlardan beri Osmanlılığına sâdıkane hizmet etmiş ve vatanın öz evlâdı olan biz Abazalar, bu nâmussuzları ve din hâinlerini tel'in ederiz. Bu nâmussuzların Abazalıkla, müslümanlıkla alâkaları yoktur. Bugün zerre kadar dini, îmânı olan bir müslüman bu gibi hiyânet ve denâeti irtikâb edemez. Hamiyyetin ölçüsü olan gayret-i diniyye ve hizmet-i vataniyyeden mahrum olarak düşmanın âmâline hizmet edenler, dünyanın en nâmûssuz insanlarıdır. Binâenaleyh, Türkiye Büyük Millet Meclisi uğrunda fedâ-yı cân'a karar veren biz Düzce Abazaları, Abazalık nâmı taşıyan bu gibi hainleri, alçakları tel'in ve Büyük Millet Meclisi uğrunda her türlü fedakârlığa âmâde olduğumuzu arz eyleriz». (Bu yazının altında 17 imza vardır). Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, 9. 375.

(44) 23 Haziran'da Ermeni ve Abaza çeteleri İzmit'in Başçeşme mahallesinde 18 kişi öldürdüler. Bu çetelerin azgınlıkları 24, 25 ve 26 Haziran 1921'de o kadar arttı ki, Fransız temsilcisi bile onların yaptıklarına dayanamadı, olayları önlemeye kalkıştı, İngiliz temsilcisi ise saldırganları kışkırttı. 27, 28 Haziran'da İzmit'te Yunanlılar 200'den fazla ev ve dükkân yaktılar. İzmit ve çevresinde, kadın ve erkek, öldürülenlerin sayısı 400'den fazla idi. Bak, Rahmi Apak, S. 142, 143. Yunanlılar İzmit'ten çekilirken 300 kişiyi şehid etmişlerdi. Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, II. S. 210.

(45) T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C. 10. S. 78.

(46) «Ankara Büyük Millet Meclisi Riyâsetine, Yunan Hükûmeti'nin şu son zamanlarda Trakya'da ehl-i islâm'a revâ görmekte olduğu zulm-ü i'tisâf, Düvel-i İ'tilâfiyye nezdinde protesto edilmiş olmakla protestonun bir suret-i musaddakasını manzûr-i devletleri buyurulmak üzere leffen takdîm ve biz Garbi Trakyalıların da hukukumuzun müdâfaa ve sıyâneti neye müteveakkıf ise bu bapta bezl-i inâyet ve lûtf-u âtıfet buyrulmasını istirhama ictisâr eylerim. 01 bapta emr-ü irâde efendim hazretlerinindir. 10 Nisan 1337. Murahhas: İskeçeli doktor Tevfik». Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, 10. S. 78.

(47) T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, II. S. 88 - 89.

dalanarak dağlara çıkan ve azgınlıklarını büsbütün artıran Pontus çetelerinin sayısı, bir ara 25 bine yükselmişti. Karadeniz kıyısındaki köy ve kasabalarda yaşıyan Rum ahali, bu haydutlara her çeşit yardımda bulunuyordu. Ayrıca Yunan donanmasına bağlı bazı savaş gemilerinin ara sıra Karadeniz'e çıkarak Türk kıyılarında görünmeleri, bazı şehir ve kasabaları bombarduman etmeleri, bunları büsbütün cesaretlendiriyor ve daha korkunç bir hal almalarına hizmet ediyordu. Gerçekten Pontus çetelerinin, Mondros Mütârekesinden 1920 eylülüne kadar öldürdükleri Türklerin sayısı 700'e varmıştı. 41 Türk köyünü ve 26 değirmeni yakan bu haydutlar, ayrıca bir çok Türk kadınına da tecâvüz etmişlerdi. Merzifon'daki Amerikan Kolleji'nin Pontuscu öğrencileri ise, Öğretmenleri Zeki Beyi öldürecek kadar küstahlaşmış bulunuyorlardı. Gerçi 3. ve 15. Kolordu birlikleriyle Topal Osman Ağa kuvvetleri, Erzurum Millî Müfrezesi, İsa Bey Müfrezesi, Çarşamba Müfrezesi gibi bazı silâhlı gruplar, bunlarla esaslı surette mücâdeleye girişmiş, fakat istenilen güvenliği sağlayamamışlardı. Halbuki Yunan ordusuna karşı güvenle çarpışabilmek için Anadolu'nun bu haydutlardan temizlenmesi gerekiyordu. Bundan ötürü Ankara Hükûmeti, «Anadolu merkezindeki âsâyiş meselesini halletmek» için, Sivas'daki 3. Kolorduyu kaldırarak onun yerine, 19 aralık 1920'de, Merkez Ordusu'nu kurmuş, komutanlığına da, «Seferde ordu komutanı yetki ve vazîfesiyle» (48), Nureddin Paşa'yı getirmişti (49). 10 bin kişiden kurulmuş olan bu ordunun karargâhı Amasya'da idi. Bu askerî kuruluş yanında, bazı idarî tedbirler alınmış, özellikle Karadeniz kıyısındaki şehir, kasaba ve köylerdeki Rumlar iç kısımlara nakledilmiş, 3 şubat 1921'de de Merkez Ordusu ile İstiklâl Mahkemesinin aldığı bir karar sonunda, Pontusculukla meşgul olan bazı kişiler tutuklanmış, Samsun metropolit'i Eftimos ile başpapaz

(48) Türk İstiklâl Harbi (İçayaklanmalar), S. 145.
(49) Nutuk, 2, S. 142.

Platon Matnoz, «Vekiller Hey'eti» (Bakanlar Kurulu) kararıyle, 9 şubat 1921'de İstiklâl Mahkemesi'ne verilmiş (50), bu arada Samsun ve Trabzon metrolopitlik merkezleri basılarak Pontusculara ait «İhtilâl belgeleri» ele geçirilmişti (51). Ayrıca askerî makamlar tarafından yapılan araştırma sonunda Merzifon Kolejinde çok sayıda Yunan bayrağı ile Pontusla ilgili armalar ve belgeler bulundu. Bu suretle okul niteliğini kaybetmiş ve Pontus Hükûmeti için teşekkül eden mükemmel ve siyâsî bir kulüp olduğu, anlaşılmış olan bu müessese, öğretmenleri uzaklaştırılmak suretiyle, zararsız bir hale getirildi (52). Ancak alınan bu tedbirler ve Pontusçulardan bazılarının İstiklâl Mahkemelerince ölüm cezasına çarptırılması, i'tilâf Devletleri temsilcilerinin harekete geçmelerine ve 5 eylül 1921'de Ankara Hükûmeti katında şikâyette bulunmalarına sebep oldu (53). 15 eylül 1921'de Ankara Hükûmeti'nin bu temsilcilere verdiği cevap, gerçekten ilginçtir. Çünkü bu yazıda özet olarak: 1) Yunanlılar Trakya'da ve İzmir'de çok kötü hareket etmiş, Marmara bölgesinde 20 bin Türk öldürmüşlerdir. 2) Anadolu'daki Rum azınlığını çoğaltmak için Yunan Hükûmeti ile Patrikhâne, her tedbîre baş vurmakta ve Rusya'nın güneybatısında yaşayan Rumları Anadolu'ya göç ettirmektedirler. 3) Mondros Mütârekesinin imzalandığı tarihten 1920 eylülüne kadar geçen zaman içinde Rum çeteleri, yalnız Samsun çevresinde, 699 kişi öldürmüş, 59 kişiyi yaralamış, 15 kişiyi dağa kaldırmış, 13 Türk kadınını kirletmiş, 41 köy ile 26 çiftlik ve değirmeni yakmışlardır. 4) Yunanlılar, devletler hukukunu hiçe sayarak Türk uyruklu Rumları silâh altına almaya başlamışlardır. 5) Yunanlılar tarafından silâhlandırılan Samsun bölgesindeki Rum köylerinde 2.500 tüfek ile bir milyon iki yüz bin mermi bulunmuştur. 6) Batı Anadolu'da bulunan Yunan kuvvetlerinin Anadolu

(50) Türk İstiklâl Harbi (İçayaklanmalar), S. 148.
(51) Aynı yer.
(52) T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, C, 15. S. 241.
(53) G. Jaeschk, I, S. 161.

içlerine bir ilerleme yapması halinde, Karadeniz kıyılarında bulunan ve Yunanlılar tarafından silâhlandırılmış olan Rumlar, Türk ordusunu arkadan vuracaklardı denilmiş, bu sebeplerden ötürü, Karadeniz kıyılarındaki Rumların, Anadolu içlerine gönderildikleri, fakat bu gönderiliş sırasında kendilerine hiç bir kötülük yapılmadığı (54) belirtilmişti. Sözün kısası Ankara Hükûmeti hiç bir müdâhaleye önem vermeyerek Pontus harekâtını sürdürmüş, sonunda 11.188 haydut öldürülmek ve 10.886 Pontuscu da affedilmek suretiyle Pontusculuk işine son vermişti (55).

Koçkiri Aşireti'nin ayaklanması.

III — Pontus çeteleriyle cidî bir uğraş'a başlandığı sıralarda idi ki, Koçkiri Aşîreti ayaklandı. Alevî olan bu aşîretin büyük bir kısmı Hafik, Zara, İmranlı, Suşehri, Refahiye, Kemah, Divriği, Kangal, Ovacık ve Kuruçay ile bunların etrafındaki 135 köy'e dağılmıştı. Bu köylerden onaltısında tamâmiyle Koçkiri Aşîretine mensup kişiler oturuyordu. Kürtçe konuşan bu aşîret mensuplarının hepsi, aynı zamanda Türkçe bilmekte idiler (56). Oturdukları kasaba ve köylerin adları da Türkçe olan ve 2500 kadar silâhı bulunan Koçkiri Aşîreti, beş büyük kabîleden kurulu idi, bunların da en kuvvetlisi, Alişan ve Haydar Beylerin (57) başında bulunduğu İbo'lardı (58). İmranlı bucağının müdürü olan Haydar Bey, Mondros Mütârekesinin imzalandığı sıralarda Kürt Teâlî Cemiyyeti'ne üye olmuş, İmranlı'da bu cemiyyetin bir şu'besini açmış ve öteki aşîret başkanlarını da buraya üye kaydetmişti. Bir gazete bile çıkaran bu cemiyyetin sekreterliğini, Alişîr adındaki kişi yapmakta idi. Bu kişi, cemiyyete uğrayan Kürtlere bu gazeteyi okur, anlatır ve Kürt istiklâli hakkında gerekli bilgileri verirdi. Koçkiri ayaklanmasında büyük rolü

(54) Türk İstiklâl Harbi (İçayaklanmalar), S. 149.
(55) Any eser, S. 150.
(56) Türk İstiklâl Harbi (İçayaklanmalar), S. 151.
(57) Bu kişiler, Sultan Hamid'in Paşalık rütbesi verdiği bir Kürdün oğulları idiler.
(58) Türk İstiklâl Harbi (İçayaklanmalar), S. 152.

olan Alişîr, daha ekim 1920'de, etrafına topladığı 150 kişilik bir çete ile Kemah çevresinde soygunlara başlamıştı. Önceleri bu soygunlar, ilgililer tarafından âdî birer haydutluk olayı gibi gösterildi, hatta «Dersim'de, Kürtlük ve Türklük diye» bir da'vanın bulunmadığı bile söylendi (59). Ancak hükûmetçe bu bölgelerde yaşayanlara ve bu arada Alişîr'e karşı hiç bir zaman tam güven gösterilmedi. Bu yüzden Haydar ve Alişan Beyler, kurdukları bir gönüllü müfreze ile, Alişîr üzerine yürümek zorunluğunu duydular, sonunda, gûya hükûmet adına hareket eden bu beyler, Alişîr'le bir uzlaşma yaparak haydutluk kareketini önlemiş gibi bir davranış içine girdiler. Hükûmet de o an için bu uzlaşmadan memnun göründü, fakat buna rağmen bölgede bir sükûnet meydana gelmedi. Çünkü bu defa da Onbeşinci Kolordudan kaçmış olan bir subayla, Yozgat ve Yıldızeli ayaklanması sırasında adına sık sık rastlanan «Zalim Çavuş», o çevredeki Türk köylerini basarak soygunculuğ abaşladılar. Bunun üzerine hükûmet, hem haydutluk olaylarına son vermek, hem de bu bölgedeki asker kaçaklarını yaklamak maksadiyle 6. süvari alayını İmranlı'ya gönderdi. Fakat, hükûmetin bu davranışını kendilerine karşı girişilmiş bir hareket sayan Kürtler, 10 - 15 asker kaçağı Kürdü Zara'ya götürmekte olan bir süvari bölüğüne, 4 mart 1921'de İmranlı'nın batısındaki Yazı köyünde, saldırdılar. Bu durum karşısında süvari bölüğü, hayvanlarını ve ağırlıklarını da terkederek, Zara'ya sığınmak zorunda kaldı. Öte taraftan, Koçkiri Âşîretine mensup 1500 kişilik bir kuvvet, süvari alayının İmranlı'da bulunan öteki birliklerine karşı harekete geçmiş (60) ve süvarilerin, İmralı'yı bırakarak Zara'ya çekilmelerini istemişti. Ancak Alay Komutanı bu ihtara aldırmadığı için Kürtler, 6 mart'ta süvarilere saldırmış ve on iki saatlik bir çarpışma sonunda, askerlerin cephanesi tükendiği ve Alay Komutanı da şehid

(59) T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, c, 5. S. 348.
(60) T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, c, 14. S. 317.

düştüğü için, İmranlı'ya girmişlerdi. Bunlar arasında Alişîr de vardı (61). Haydar Bey'e gelince o, savaşın devamı süresince evinden çıkmamak, esir düşen subayları evinde misafir etmek suretiyle iki yüzlü hareketini sürdürmeye çalışırken kardeşi Alişan Bey, ondan aldığı direktif üzerine, yolu üstündeki Türk köylerini soya soya ve halkını öldüre öldüre 500 kadar Kürtle birlikte İmranlı'ya gelmişti (62). Ancak, «Bir Yunan taarruzunun beklendiği ve Merkez Ordusu» kuvvetlerinin bir kısmının Batı Cephesine doğru yola çıkarıldığı, bir kısmının da Samsun yöresinde bulunduğu bu sırada (63) ortaya çıkmış olan bu olayı hükûmet, yine barışçı yollarla halletmeyi uygun görmüştü. Bu sebeple Sivas valisi, Kürt ileri gelenlerine ve din adamlarına haber göndererek, isyancıların uyarılmasını istedi. Fakat onlar verdikleri cevapta hükûmetin, Ermeniler gibi Kürtleri de yok etmek istediğini, aşiretin bu yüzden ayaklandığını, yapılan işin bir «Nefis müdâfaası» olduğunu, bunun ise meşru' sayılması gerekeceğini bildirdiler (64). Bu cevaba rağmen vali, Kürtler arasında çok sözü geçen, eski Danıştay üyesi Şefik Bey'in, âsî ileri gelenleriyle görüşmesini uygun gördü, fakat bundan da bir sonuç alamadı, tersine olarak Türklere ve Türk köylerine karşı Kürtlerin tutumu daha serleşti (65). Bundan dolayı hükûmet, 10 mart 1921'de «Ma'mûretülazîz (Elâzığ) vilâyetiyle Erzincan sancağı ve Sivas vilâyeti'nin Divriği, Zara kazalarında» sıkıyönetim il'lân edilmesine, Sivas'da bir sıkıyönetim mahkemesi kurulmasına karar verdi (66) ve 13 mart 1921'de Merkez Ordusu Komutanı

(61) Türk İstiklâl Harbi (İçayaklanmalar), S. 154.

(62) Türk İstiklâl Harbi (İçayaklanmalar), S. 155.

(63) T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, C, 14. S. 317.

(64) Türk İstiklâl (İçayaklanmalar), S. 155.

(65) 7 Mart 1921 de bir Türk Köyünde, 13 Türk balta ile öldürüldü. Bu korkunç hareketin sebebi, bu bölgede «Hiç bir Türk Topluluğu» bırakmamaktı. Bak, Türk İstiklâl Harbi (İçayaklanmalar, S. 159. Bu arada Kuruçay kasabası yağmalandı, kaymakam ile kasabanın ileri gelenlerinden birkaçı alıp götürüldü.

(66) T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, C, 14. S. 317.

Nureddin Paşa'yı, ayaklanmayı bastırmaya memur etti. Buna rağmen Alişan Bey, 26 Mart'da Pülümer aşîretlerine yazdığı bir mektupta, Kürdistan'ın bağımsızlığından söz ediyor ve bunun Büyük Devletler tarafından kabul edilmiş olduğunu onlara hatırlatıyordu. Bundan başka Alişir ve arkadaşları, 8 nisan 1921'de, Büyük Millet Meclisine bir telgraf göndererek, «Divriği, Refahiye, Kuruçay, Kemah kazalarının muhtar bir vilâyet haline ifrağiyle başına yerli Kürtlerden birisinin» geçirilmesini istemişlerdi (67). Öte taraftan Nurettin Paşa, gerekli hareketlere başlamadan önce, ayaklanmaya hemen hemen bütüniyle katılmış olan bu bölge halkına bir takım şanslar tanımıştı. Nitekim o, maiyyetindeki komutanlara verdiği emirde yapılacak olan askerî hareketin amacı, ayaklanmaya katılmamış olanlara zarar vermek değil, isyânı kışkırtanları yola getirmektir. Bu sebeple halktan, önce kışkırtıcıların teslim edilmesi istenecek, bu iş için kendilerine 48 saatlik bir zaman bırakılacak demiş, bu süre içinde suçlular teslim edilmediği takdirde, bütün halk âsî sayılarak mallarına el konacağını, evlerinin yakılıp yıkılacağını, bildirmişti (68). Fakat bunlar halka duyurulduğu, hatta verilen zaman uzatıldığı halde bir sonuç alınamamış, tersine otarak Refahiye, Suşehri, Kemah ve Zara kasabaları, Kürtlerin saldırısına uğramıştı. Onun için 6 nisan 1921'de Merkez Ordusu tarafından «Tenkîl» hareketine başlandı (69). 16 nisan'da Haydar ve Alişan Beylerin köyleri işgal olunarak aileleri esir edildi ve 19 nisan'da da İmranlı ele geçirildi. Bununla beraber âsîler direniyor, hatta bazı yerlerde başarı bile kazanıyorlardı. Ancak yer yer kazandıkları bu küçük başarılar kendilerine bir şey sağlamadı, elebaşılarından bazıları öldürüldü, bazıları ele geçirildi, bu arada Haydar Bey ile ileri gelen 56 kişi aman diledi. Fakat 30 mayıs'da Dersim'den, âsîlere 500 kişilik bir yardımcı kuvvet gelmişti. Bu hal, hâlâ halk

(67) T. B. M. M. Zabıt Ceridesi. C, 14. S. 317.
(68) Türk İstiklâl Harbi (İçayaklanmalar), S. 157.
(69) T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, C, 14. S. 318.

tarafından, isyancılara karşı beslenen güvenin bir sonucu idi. Bununla beraber âsîlerin direnişi gün geçdikçe zayıflamış, yardıma gelen 500 kişilik kuvvet de 2 haziran'da yenilince Alişan ve arkadaşları 17 haziran 1921'de teslim olmuşlardı. Fakat Merkez Ordusu Komutanı Nureddin Paşa, meseleyi bu noktada bırakmak istemedi ve tekrar böyle bir halin meydana gelmemesi için, «Âsî köylerini dağıtmayı, bunları Anadolu'nun başka bölgelerine yer yer serpiştirmeyi ve Türklerin arasına» yerleştirmeyi Büyük Millet Meclisine leklif etti. Fakat, doğulu milletvekilleri bu fikre şiddetle karşı durdular, hatta umumî bir af için propagandaya bile başladılar. Bu direniş karşısında Nureddin Paşa'nın teklifleri kabul olunmadığı gibi kendisi de Merkez Ordusu başından alındı (70). Sadece Büyük Millet Meclisi üyelerinden kurulan bir hey'et, Sivas ve Koçkiri'ye (Gümüşakar Bucağı) giderek incelemelerde bulunmuş ve ayaklanmanın politik bir mâhiyet taşıdığını tesbit etmişti.

(70) Türk İstiklâl Harbi (İçayaklanmalar), S. 171. Nureddin Paşa, «Selâhiyyeti hâricinde, ahaliden bazılarının hukukuna tecâvüz etiği hakkında Meb'unsların vuku'bulan şikâyetleri ve Dâhiliyye vekâletinden istizahları ve vekâletin de şikâyâtı muhik görmesi üzerine Meclisin talebiyle teşrinsâni 1921 bidâyetinde azledildi». Meclis onun muhâkeme edilmesine karar verdı ise de Mustafa Kemal ve Fevzi (Çakmak) Paşaların müdâhalesi sonunda «Ağır muâmeleye ma'ruz» kalmaktan kurtuldu. Bak, Nutuk, 2, S. 142.

IV

Yunan Kralı Costantine Anadolu'da. Kütahya - Eskişehir ve Sakarya Savaşları

İki acı denemeden (1) ve İstanbul'da İ'tilâf devletleri Yüksek Komiserlerinin, 18 mayıs 1921'de, «Müttefik işgal kuvvetlerinin tarafsızlığını» açıklamalarından sonra bile Yunanlıların, Batı Anadolu üzerindeki isteklerinden vaz geçmedikleri anlaşılıyordu. Ancak onlar, bu idealin gerçekleşmesi için Türk ordusunun yok edilmesi gerektiğini de biliyorlardı (2). Onun için «Bütün maddî ve ma'nevî» kaynaklarını kullanarak (3) bu amacı gerçekleştirme gayreti içine girdiler, bu arada Türk İstiklâl Savaşı'nda kullanılan silâh ve cephanelerin Anadolu'ya giriş noktalarından birisi olan İnebolu'yu bombardıman ettiler (4). Gerçekten 9 haziran 1921'de, saat altı'da, Yunanlıların Kilkis adındaki zırhlıları ile bir muhripleri, İnebolu limanına girdi ve karaya çıkan iki subay, Türk sivil ve askerî makamlarına bir nota verdi. Buna göre iki saat içinde İnebolu'da bulunan «Harb malzemesi imha» ve toplar tahrib edilecek, top kamaları ile halkın elinde bulunan silâhlar, telefon ve telgraf makineleri, limandaki tekneler Yunanlılara teslim edilecek, şehirdeki kuvvetler de şehri terkedeceklerdi (5). Bu durum karşısında ilgililer hemen Ankara ile temasa geçtiler, oradan Yunan notasının reddedilmesi ve «Düşmanın her türlü teşebbüsâtına ateşle karşılık verilmesi» emrini aldıktan sonra (6) Kilkis süvarisine isteklerinin redde-

Yunanlıların İnebolu'yu bombardımanı.

(1) İnönü savaşları kasdedilmiştir.

(2) General Papoulas, İkinci İnönü Savaşından sonra verdiği bir rapor'da, Türk ordusunun henüz gelişme halinde bulunduğunu, yeni kuvvetler katılmadan bu orduya taarruz edilmesi gerekeceğini yazıyor ve Yunan kuvvetlerine 85 bin kişinin daha eklenmesini istiyordu. Bak, Bujac, S. 208.

(3) Bujac, S. 208.

(4) Jean Deny, S. 91. Hüsnü Açıksözcü, S. 120.

(5) Türk İstiklâl Harbi (Deniz ve Hava harekâtı), S. 47,

(6) İnebolu'nun Yunan denizcileri tarafından işgal edilebileceğini de düşünen Genel Kurmay'ın, gerekli tedbirlerin alınması için «Kastamonu ve Havâlisi Kumandanlığına» gönderdiği şifre aşağıdadır :

dildiğini bildirdiler. Bunun üzerine Yunan gemileri savaş bayrağı çekmiş ve Kilkis zırhlısı saat 13.20 den sonra, «Sahilin mendirek civârını ve hükûmet konağını bombardımana» başlamıştı. Gerçi Yunan gemileri, kıyı bataryalarının ateşi karşısında limanda fazla kalamamış, fakat açıktan İnebolu'yu, saat 18.25'e kadar bombalamaya devam ederek bazı yerleri tahrib etmişti (7). Öte yandan Yunan Kralı Constantine, yanında «Prens-

Yunan Kralı, Anadolu'da.

«Acele Harb Telgrafı. 9 - 6.37. Ankara. Kastamonu ve Havâlisi Kumandanlığına. Şifre. İnebolu asker ve sivil rüesâsına Kılkış zırhlısı kumandanının vermiş olduğu nota İnebolu Mevki' Kumandanlığı tarafından doğruca Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye'ye de yazılmış ve müsta'celiyyet-i mes'eleye binâen notaya cevab-ı red verilmesi ve düşmanın her türlü teşebbüsâtına ateşle mukabele edilmesi için İnebolu Mevki' Kumandanlığına evâmir-i lâzime verilmiştir. İnebolu'nun bombardıman edilmesi ve gemi mürettebâtı veya gemiye irkâb edilmiş bir mikdar piyâde askeriyle düşmanın İnebolu'yu işgale teşebbüs etmesi muhtemel oldğuundan, Kastamonu'da mevcud tüfekli bütün piyâde ve süvarilerin ve Kastamonu havâlisi mıntakası dâhilinden iktisad edilecek kuvvetlerle İnebolu'nun takviyesi ve İnebolu'da mevcud zâbitandan suret-i münâsebede istifâde edilerek eli silâh tutan ahâli-i mahalliyyenin askerle birlikte Yunanlılara karşı yürümeye teşvîk edilmesi ve İnebolu'da bulunan malzeme, esliha ve cephanenin behemehal yola çıkarılarak taht-ı emniyete alınması muktazîdir. İnebolu'ya hareketiniz muvafıktır. Fevzi». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi. Sayı 56. Belge 1289.

(7) «İnebolu. 10 - 6 - 37. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiyye Riyâsetine. 9 - 6 - 37 de Yunan donanması tarafından İnebolu'nun bombordımanı hakkındaki rapor posta ile takdim kılınmıştır. Hülâsaten bervech-i zîr arzolunur: I - Müdericâtı Erkân-ı Harbiye-i Umûmiyye Riyâsetine arz olunan ma'lum notanın Kılkış süvârisi tarafından i'tasından sonra cevâb-ı reddi hâvî nota, Liman reisi vasıtasiyle tebliğ olunmuş ve Yunan gemisine harb bayrağı keşide etmişlerdir. Bir Yunan Filikası Yenidünya vapurunu muâyene etmiştir. Saat 1.20 sonrada Kılkış zırhlısı sahilin mendirek civârını ve hükûmet konağını bombardımana başlamış ve hükûmet konağının deniz cephesini kısmen ve sahildeki beş altı kayığı tahrib etmiştir. Hemen sahil topçu takımı tarafından ateşe başlanmış ve muvaffakiyyetle beş on mermi atılmasını müteâkib zırhlı, ateş menzilimizden hârice çıkmış ve mütemâdiyen ateşle ta'kîb olunmuştur. Düşman tekrar topçu mevziine ateş ettikten sonra Kerempe burunu istikametine açılarak tekrar avdet ve uzak mesâfeden topçu mevzii ile kasabanın muhtelif mahallerini bombardıman etmiş ve saat 6.25 sonraya kadar devam etmiştir. 2 - Hükûmet konağı, Bank-ı Osmânı binâları ve on onbeş dükkân kısmen hasara uğramıştır. Topçu mevziine atılan mermilerden intişar edenler, Patrius karyesine düşmüştür ve Rumlardan bir kaç kişinin maktûl ve mecrûhiyyetine sebebiyyet vermiştir. 3 - Ahâlinin kuvve-i ma'neviyyesi fevkalâde metin bulunduğu ve ahali ve müsâfir zâbitâna silâh tevzii suretiyle istifâde edildiği ma'ruzdur. Kastamonu Havâlisi. K. Muhiddin». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 56. Belge 1290

ler ve müşâvirler olduğu halde», 11 Haziran'da Atina'dan İzmir'e hareket etti (8). O, hareketinden önce yayımladığı bir bildiride, ordunun başına geçmek üzere, İzmir'e hareket edeceğini ve ideallerin gerçekleşeceğini söyledikten sonra, «Allah'ın inâyetine, ordunun kahramanca hamlesine, Yunanlılık fikrinin yenilmez kuvvetine güvenerek bu yüksek âmâl-i milliyyenin», kendisini çağırdığı yere gideceğini açıklamıştı (9). 13 haziran 1921'de İzmir körfezinin karşı tarafında karaya çıkan Kral (10), Yunan ordusunun «Bizans'a, Ankara'ya» diye etrafı çınlatan bağırışlariyle karşılanmış (11) ve İzmir'de âdeta bir haçlı ordusu şefi gibi kabul olunmuştu (12). Halbuki, İngiltere'nin da'vetine uyarak, haziran'da Londra'da toplanmış olan İ'tilâf Devletleri temsilcileri, Türkiye meselelerini yeniden konuşmuş, bazı kararlara bile varmışlardı. Bunlardan en önemlileri, İzmir'in Türk idaresi ve hâkimiyyeti altında muhtariyyetinin kabulü ve Türk - Yunan mücâdelesine son verilmek üzere iki devlet arasında arabuluculuk yapılması kararları idi. Arabuluculuk teklifi, Türkiye ve Yunanistan tarafından kabul edildiği takdirde devletler, öteki tekliflerini de bildireceklerdi. Fakat teklifleri daha önceden öğrenmiş olan Yunanlılar (13), «Sévres Muâhedesiyle kabul edilen hukukun» savunulacağını (14), bu andlaşmayı reddetmiş olan Türklerle yeni bir savaşa girmenin askerî bir zorunluk olduğunu, bu bakımdan askerî hazırlıklarını durduramayacaklarını ve fakat, «Mustafa Kemal Paşa, müsbet tekliflerde bulunduğu takdirde, ko-

(8) Andrea, S. 18. G. Jaeschke, I, S. 153.

(9) Bujac, S. 210.

(10) G. Jaeschke, S. 153. Kral 12 Haziran'da İzmir'e çıktı. Bak, Melzig, S. 118. Denildiğine göre Haçlılardan İngiliz Kralı Arslanyürekli Richard da burada karaya çıkmıştı. Yunan Kralı onu taklid ediyordu. Bak, Kinross. 2, S. 409.

(11) H. Melzig, S. 118.

(12) 30/7/1921 tarihli L' İllüstration. G. Jaeschke, I, S. 153.

(13) Yunan muhâlefet lideri Venizelos, yapılacak olan teklifleri daha önceden öğrenerek Yunan Hükûmetine bildirmişti.

(14) Buzac, S. 209.

nuşmaya hazır» olduklarını söyleyerek 21 haziran 1921'de müttefiklerin arabuluculuk teklifini reddettiler (15). Bu, çok önemli bir olaydı. Onların bu tarzdaki hareketlerinin her halde en başta gelen sebebi, Lloyd George'a besledikleri güven duygusu ile askerî güçlerine olan inançları olmalı idi. Çünkü Anadolu'daki Yunan kuvvetleri 11 tümene çıkarılmıştı (16). Bu birliklerde ve onları yönetenlerdeki kanı, Türklerin mutlaka yenileceği kanısı idi. İşte bu psikolojik anlayış içinde Kral Constantine, Yunan birliklerini denetlemek ve yeni bir savaş emrini vermek üzere 7 temmuz'da cepheye hareket etmiş ve bu suretle de, Churchill'in dediği gibi, «Akla gelebilecek durumların en kötüsünü» yapmıştı (17).

Kütahya - Eskişehir Savaşı ve Türk ordusunun Sakarya doğusuna çekilişi.

Halbuki onların büyük bir saldırıya hazırlandıkları bu tarihlerde Ankara, yeni bir savaş için yeter derecede hazırlanmış değildi, hatta «Umûmî seferberlik i'lâniyle bütün yurd kaynaklarından istifâdeye» bile henüz imkân bulamamış (18), sadece Güney Cephesi Komutanlığını kaldırarak bu komutanlığa bağlı kuvvetleri, Batı Cephesi emrine vermekten ve mevcut birliklerine bir kaç tane daha eklemekten fazla bir şey yapamamıştı. Bunların da silâhları henüz tam olarak sağlanmış değildi. Nitekim, İtalya'dan biner fişeği ile 50 bin tüfek satın alınabilmek için, mayıs 1921'de, Muzaffer Bey adındaki müteahhitle bir mukavele imzalamaya çalışılıyordu (19).

---

(15) T. Bıyıklıoğlu, 2, S. 412. G. Jaeschke, I, S. 154. 25 Haziran 1921 tarihli bir notada Yunan Dışişleri Bakanı Baltazzis, «Yunanistan, Helenizmin bir çok asırlık emellerini ve ..... Sévres sözleşmesini savunurken ..... aynı zamanda medenî dünyanın menfaatlerini de savunmaktadır. Yunanistan, Müttefiklerin müşterek kararlarını (Türklere) cebren kabul ettirmek üzeredir» diyordu. Bak, G. Jaeschke, 4, S. 91. 30 Haziran 1921 de Yunan Başvekili Gounaris de «Esir Hıristiyan halkın kurtuluş kavgasının ölünceye kadar devam edeceğini» söylemişti. Bak, G. Jaeschke, 4. S. 92.

(16) 16 Haziran 1921 deki Yunan resmî tebliğinde, «175 bin Yunanlı karşısında yalnız 60 bin Türk askeri var» deniliyordu. Bak, G. Jaeschke 1, S. 154. 1921 Ocak ayında Yunan ordusu, 110 bin kişiden 200 bine çıkarılmıştı. Bak, David Walder, S. 168.

(17) Kinross, 2, S. 409.

(18) Genel Kurmay Harb Tarihi Encümeni, Atatürk. S. 47.

(19) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 56. Belge 1281.

Her tüfek için yirmi lira ödeneceğine göre (20), bir milyon Osmanlı lirasına ihtiyaç vardı ve bu paranın Antalya'daki İtalyan Bankası'nda toplanması gerekiyordu (21). Mukavele imzalanabildiği takdirde bu silâh ve cephaneler, 40 gün içinde Antalya'da veya Karadeniz kıyılarındaki bir limanda teslim olunacaktı, yani her şey yolunda gittiği takdirde bu silâhlar ancak temmuzda Türk ordusunun eline geçecekti. Ankara ile İnebolu ve Samsun ile Ankara arasındaki yerlerde bulunan «yirmi bine yakın piyade tüfeği ile 5 top, 66 makineli tüfek ve külliyetli piyade ve topçu cephanesi» ise Ankara'ya ancak haziranda varabilecekti (22). Yeter derecede silâh, cephane, ulaşım araç ve gereç lerine sahip olmayan, cephane ve yiyecek maddeleri Türk kadın ve çocukları tarafından, kağnılar ve buna benzer ikel araçlarla taşınan Türk ordusu, Yunanlıların saldırıya geçecekleri bu tarihlerde, «İnönü - Kütahya - Döğer umûmî hattında dört grup halinde» toplanmış bulunuyordu (23). Bundan başka, Kocaeli Grubu adı altında Geyve çevresinde bir kısım Türk kuvvetleri, Menderes dolaylarında da bir Türk tümeni vardı. Yunanlılar, 10 temmuz 1921'de işte bu durumda ve bu konuş'ta bulunan Türk ordusunun merkez ve sol kanadına saldırdılar. Afyon - Altıntaş savaşı sırasında Yumruçal ve Çatal tepelerde çok şiddetli savaşlar oldu. Yunanlıların işgal ettikleri Çatal tepe'yi geri almak için 4. Türk Tümeni büyük bir çaba harcadı. Fakat bu tümenin kahraman komutanı Nazım Beyin şehid düşmesine rağmen (24) tepe geri alınamadığı gibi

(20) Harb Tarihi ve Vesikaları Dergisi, sayı 56. Belge 1281.

(21) Aynı belge. Galata'da Büyük Tünel Hanında bürosu bulunan Muzaffer Bey adındaki tüccar, getirteceği silâh ve cephaneleri Antalya veya Karadeniz limanlarından birinde, Ankara Hükûmetine teslim edecekti. Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 56. Belge 1281.

(22) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 56. Belge 1241.

(23) Genel Kurmay Harb Tarihi Encümeni, Atatürk. S. 47.

(24) Yarbay Nazım Bey'in şehid olduğu Meclis'e bildirilmiş ve bu şehidin rütbesinin albaylığa yükseltilmesi istenmişti. Meclisçe bu teklif kabul olunmuş ve Nazım Bey'in cenâze törenine Meclis'in katılması kararlaşmıştı. Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, 11. S. 305.

Afyon Yunanlıların eline geçti, 17 temmuz'da da Kütahya düştü ve Türk ordusu Eskişehir - Seyitgazi hattına çekilmek zorunda kaldı. Fakat düşmanın baskısı ve tehlike devam ediyordu (25). Onun için 18 temmuz'da Eskişehir yakınındaki Karacahisar'da bulunan cephe karargâhına gelen Mustafa Kemal Paşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ile yaptığı konuşmadan sonra (26), «Sakarya şarkına kadar çekilmek câizdir» tavsiyesinde bulundu 27). Çünkü bu suretle düşman, ileri hareketine devam ettiği takdirde, hareket üslerinden uzaklaşacak; «Yeniden menzil hatları te'sisine mecbur olacak», Türk ordusu ise «Daha müsâit» şartlara sahip olabilecekti. Fakat bu takdirde bir çok arazi ve bu arada Eskişehir düşmana bırakılmış oluyordu. Bununla beraber «Askerliğin icâbını bilâ tereddüd» yapmak gerekirdi (28).

Esasen 19 temmuz'da Eskişehir düşmüş ve Türk kuvvetleri bu şehrin doğusundaki tepelerde de tehlikeli dakikalar geçirmeğe başlamışlardı. 21 temmuz'da Mustafa Kemal Paşa, bütün ordunun tehlikeye düşmesi ihtimalinden söz ediyordu (29). Zaten Türk ordusunun «Yeniden intizama sokulması ve kendine gelmesi için beş on günlük bir zamana ihtiyaç» vardı (30). Bu sebeplerden ötürü 22 temmuz 1921'de Batı Cephesi Komutanlığı, «Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye

(25) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi. sayı 56 Belge 1296.

(26) İsmet Paşa'yı dinliyen Mustafa Kemal Paşa'nın, «Muhârebeyi deja kaybetmişiz, değil mi»? dediğini söyliyenler vardır. Bak Celâl Erikan, 2, S. 141.

(27) Nutuk, 2, S. 126.

(28) Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'ya verdiği direktif aşağıdadır: «Orduyu, Eskişehir şimal ve cenubunda topladıktan sonra, düşman ordusu ile araya büyük bir mesafe koymak lâzımdır ki, ordunun tanzim, tensik ve takviyesi mümkün olabilsin. Bunun için Sakarya şarkına kadar çekilmek câizdir. Düşman bilâ tevekkuf ta'kib ederse, üssülharekelerinden uzaklaşacak ve yeniden menzil hatları te'sisine mecbur olacak; her halde me'mul etmediği bir çok müşkilâtla karşılaşacak; buna mukabil bizim ordumuz toplu bulunacak ve daha müsâit şerâite mâlik olacaktır». Bak, Nutuk, 2, S. 126.

(29) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi sayı 56 Belge 1295.

(30) İ. İnönü, Milli Mücâdele. 22 Mayıs 1968 tarihli Ulus Gazetesi.

Riyâsetine» (Genel Kurmay Başkanlığı) gönderdiği bir yazıda, iki taraf kuvvetleri arasında «Büyük bir muvâzenesizlik hâsıl olmuştur. Evvel emirde ordunun beş on gün intizam fırsatını te'mîn edecek bir sâha meselâ Sakarya gerisine kadar kısm-ı küllîsinin çekilmesini» zorunlu görüyorum. Çünkü alınan tedbirler dengesizliği gidememektedir. «Bu ahvâle nazaran müdâfaa tertibâtı, bu ordunun sevk ve idaresi hususunda nokta-i nazar-ı devletlerini bilmeye muhtaç olduğumu arzederim» demiş (31) ve Mustafa Kemal Paşa'nın direktifine uyarak, düşmanla aradaki mesafeyi açmış olmak için, orduyu sür'atle geri çekmeye başlamıştı. Fakat bu çekilişten dolayı orduda ve halkta meydana gelen heyecan büyük oldu, 22 temmuz 1921'de Fevzi (Çakmak) Paşa'nın, «İlerliyen Yunan ordusu mezarına yaklaşıyor» demesi de (32) bu heyecanı önleyemedi, aynı Paşa'nın, Meclis'in 24 temmuz tarihli gizli toplantısında, Ankara'nın boşaltılmasından bahsetmesi ise (33), heyecânın daha da artmasına sebep oldu. Ancak 25 temmuz 1921'de, büsbütün hırpalanmamış bir Türk ordu-

(31) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 56. Belge 1296.

(32) Tarih Vesikaları, II. S. 8. Eskişehir'den dönüşünden iki gün sonra Halide Edip (Adıvar) Hanım, karargâhta Mustafa Kemal Paşa ile buluştuğu vakit, gördüklerini ve işittiklerini aşağıdaki şekilde dile getirdi: «Paşa'nın yüzü sapsarı idi. İçayaklanmaların en kötü günlerindeki kadar endişe içinde idi. Evet, Türk milletinin bütün acısı o yüzde toplanmış gibi idi. İçeri girdim, el sıkıştıktan sonra bu durumdan ne kadar müteessir olduğumu söyledim. Bana, bir fincan kahve içip, Eskişehir'de dövüşen İsmet Paşa'dan gelecek haberleri beklememi söyledi. Oturdum. Nihayet neticeyi öğrendik. Ya'kup Kadri de bizimle beraber karargâhta durdu. Mustafa Kemal Paşa'nın yaveri durmadan haber getirirken, Mustafa Kemal Paşa hepsine sövüyordu. Nihayet sabah oldu. Mustafa Kemal Paşa :, İsmet Eskişehir savaşını kaybetti haydi bir fincan kahve daha içelim dedi. Dr. Adnan biraz odadan kaybolduktan sonra geri döndüğü zaman, daima kötümser görünen yüzü gülüyor ve sevinçli görünüyordu. Mustafa Kemal Paşa : Nerede idin Adnan diye sordu?. O da Fevzi Paşa ile konuştuğunu, onun çok iyimser olduğunu, Yunanlıları yeneceğimizi söylediğini ifâde etti. Mustafa Kemal Paşa da güldü ve Fevzi Paşa ile iyice alay etti. Ama, yine de memnun görünüyordu. Çünkü, böyle anlarda o da fala ve rü'yâ'ya çok inanırdı». Bak, Halide Edip Adıvar, S. 212.

(33) G. Jaeschke, I, S. 156. Bu konuşma 23 Temmuz'da yapıldı. Bak, S. Selek, S. 246.

Savaşın sonuçları.

su, Sakarya'nın doğusuna çekilmiş buulnuyordu. Öte yandan Yunanlılar zaferlerini abartılmış bir şekilde i'lân ettiler (33). Papoulas, «Kral Constantine ordusunun Küçük Asya içlerine bir Yunan ordusunun nüfuz etmediği yerlere kadar girmesi» ile övünüyor, General Stratikos ise, «Kemalist ordunun âkıbeti böyle oldu, geriye kalan enkazın tamâmen inhilâli uzun sürmeyecektir» diyordu (34). Fakat 28 temmuz 1921'de Kütahya'da Yunan Kralının başkanlığında ki toplantıda konuşan Papoulas, «Türkler yok edilmemişlerdir, yalnız kayıpları çoktur. Gayenin elde edilmesi için Ankara ve Kızılırmak'a kadar ilerlemek lâzımdır. Türkler Eskişehir'den çekildikten sonra barış istemediler» (35) demek suretiyle zaferlerinin pek büyük olmadığını da ortaya koyuyordu. Yunan Harbiye Nâzırı'nın Atina'ya gönderdiği bir raporda, «Bir çok esirler, toplar ve bir miktar harb malzemesi elde ettik. Bunların hakikî miktarı henüz ma'lum değildir» denilmekte ve Türklerin kaçmakta olduğu söylenmekte idi (36). Bazılarına göre Yunanlılar, yalnız Kütahya'da Türklerden 5000 esir, 168 top ve cephane arabası, 2000 deve ele geçirmişlerdi (37). Fakat bu savaşta bulunmuş ve bir kolorduya komuta etmiş olan Prens Andrea, gerçekleri daha iyi yansıtıyordu. Çünkü, o, «Benim bildiğime göre düşman 27'den fazla top kaybetmemiştir, zabtedilen tüfeklerin miktarı da nisbeten azdır» demekte ve Türklerin kaçmakta olduğunu değil, düzenli bir şekilde çekilmekte olduklarını söylemekte idi (38). Bununla beraber iki

(34) G. Jacochke, 4. S. 92. Bujac, S. 217, Fakat 6 Ağustos 1921 de Venizelos, «Ankara'ya doğru başlanan hareket bir deliliktir» diyordu. Bak, G. Jaeschke, 1, S. 158.

(35) T. Bıyıklıoğlu, 2, S. 414. 31 Temmuz'da Kral Constantin'e, General Papoulas, Başvekil Gounaris ve Nazır Theodokis Eskişehir'e gelmişlerdi. Bak, G. Jaeschke, I, S. 158.

(36) Andrea, S. 55.

(37) Buzac, S. 214.

(38) Andrea, S. 55. 30 Temmuz 1921 de Fevzi Çakmak Paşa, Büyük Millet Meclisinde yaptığı bir konuşmada, Türk ordusu, «Bizim arzu ettiğimiz yerde darbe-i kat'iyyeyi vuracaktır» demişti. Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C 11. S. 367.

tarafın da kayıpları küçümsenemeyecek kadar büyüktü (39). Türklerin cephe gerisindeki kayıpları ise hem pek çok, hem de telâfisi mümkün olmayan kayıplardı. Çünkü Yunanlılar, her zamanki gibi bu defa da, Türk köylerini yakarak; halkını süngüleyerek (40); kocalarının önünde Türk kadınlarını kirleterek; kocalarından ayırdıkları kadınları üç gün üç gece kendi askerleriyle baş başa bırakarak; 60 yaşındaki kadınlara bile tecâvüz ederek; kütle hâlinde insanları kurşuna dizerek; yaralı esir askerlerin karınlarını deşerek, sağlamlarını da, birbirine bağladıktan sonra, ateşliyerek ve geri kalan halkı açlığa ve sefâlete terkederek ilerlemişlerdi. Fakat, tehdid tahkîr, tecâvüz, işkence hatta ölüm, değil Türk erkeğini, Türk kadınını bile yıldıramayacak, tersine olarak onların hınçlarını kamçılayacak ve fedakârlıklarını artıracaktı (41). Ancak, büyük bir toprak parçasının düşmana bırakılması ve öteki üzücü olaylar, Türk milletini yas ve mateme bürür ve fedakârlıklara iterken, Türkiye Büyük Millet Meclisinde kötü bir politik hava esmeğe başlamıştı. Özellikle Mustafa Kemal Paşa'ya karşı olanlar, «Ordu nereye gidiyor; millet nereye götürülüyor? Bu harekâtın elbette bir mes'ûlü vardır; o nerededir? Onu göremiyoruz. Bugünkü elîm hâlin, feci vaziyyetin âmil-i hakîkîsini ordunun başında görmek

Suçlu aranıyor. Başkomutanlık Kanunu.

(39) Bu savaşta Türk ordusu, «1643 şehid, 4981 yaralı ve 374 tutsak» vermişti. Bak, Celâl Erikan, 2, S. 142. Türkler 8000 şehid, 4000 esir vermişlerdi. Yunanlılar ise «Bu bölgede 8000 ölü ve yaralı bırakmışlardır». Bak, David Walder, S. 183.

(40) Andrea, S. 30.

(41) Zonguldak'daki Fransız birliğinden bir makinelitüfekle Türklere sığınan Cezayirli subay Muhammed ile evlenmeye karar veren ve fakir bir Türk kızı olan Hatice, gelinlik elbisesini henüz giymeden sattı ve bedeli olan 30 lirayı Kızılay'a bağışladı. Bak, Hüsnü Açıksözcü, S. 131. Tosya'da İlyasbey mahallesinde oturan Kara Mehmet oğlu, Mustafa'nın kızı Latife, Kastamonu valisi Muhiddin Paşa'ya aşağıdaki dilekçeyi verdi: «Anavatanımızı bütün mevcûdiyyetiyle ve istiklâl-i millimizi mahvetmek hülyasiyle hücûm eden düşmanların, namussuz ve pek kirli ayaklarını mukaddes topraklarımız üzerinde görmesini arzu etmiyen câriyeleri, istihlâs-ı vatan uğrunda cephelerde gazanferâne çarpışan erkek kardeşlerimle beraber bu mukaddes vazîfe-i vataniyyede benim de bulunmaklığım hususunda fedâî olarak cepheye harekete âmâde bulunduğumdan lûtf-u müsâadelerinin...» deniliyordu. Bak, Hüsnü Açıksözcü, S. 130.

isterdik» diyorlardı. Bu şekilde konuşanların anlatmak istedikleri kimse de Mustafa Kemal Paşa idi (42). Gerçi Fevzi Paşa, Meclis'in gizli bir toplantısında, yenilgiden, «Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reisi olmakla bizzat ben mes'ûlüm. Hiç bir kumandan bundan me'sûl tutulamaz. Vereceğiniz cezayı şahsan şimdiden kabul ettiğimi arzederim» dedi ise de (43), mesele kapanmadı ve 4 ağustos'daki gizli toplantıda bir Milletvekili kürsüden Mustafa Kemal Paşa «Ordunun başına geçsin» dedi (43). Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa'yı sevenlerle sevmiyenlerin bu noktada birleştikleri görüldü. Muhâlifler bu hali yani onun Başkomutan olmasını, tasfiyesi için bir fırsat sayıyorlardı. Çünkü onlara göre, Yunan taarruzunu durdurmak mümkün değildi ve yine onlara göre bu taarruzu durduramayacak olan bir Başkomutan, elbette gözden düşerdi. Meclis'in çoğunluğu ise, Yunan ileri harekâtını durdurabilecek olan kişinin sadece Mustafa Kemal Paşa olabileceğine inandığı için, onun Başkomutan olmasını istiyordu. Bu arada Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutan olmasını sakıncalı görenler de vardı. Bunlara göre, yenik bir ordunun başına geçirilecek olan Mustafa Kemal Paşa'nın, Yunan taarruzunu durduramaması halinde, kurtuluş için şimdiye kadar kazanılmış ve yapılmış olan her şey mahvolmuş olacaktı. Onun için Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutanlığı en son tedbir olmalı idi, esâsen, «Henüz vaz'iyyet-i umûmiyye son tedbir, son çâre ve son kuvvetlerin feda edilmesini istilzam edecek mâhiyette» değildi (44). İşte bu tartışmalar arasında Mustafa Kemal Paşa, kendisine karşı duyulan yakınlığa teşekkür ettikten sonra Meclis Başkanlığına bir önerge vererek, Başkomutanlıktan meydana gelebilecek olan faydaları «A'zamî sür'atle istihsal edebilmek ve ordunun maddî ve ma'nevî kuvvetini» artırmak için, «Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hâiz ol-

(42) Nutuk, 2, S. 126.
(43) S. Selek, S. 247.
(44) Nutuk, 2, S. 127.

duğu selâhiyyetin», üç ay süre ile kendisine verilmesi şartiyle Başkomutanlığı alabileceğini bildirdi (45). Fakat onun bu isteği uzun ve sert tartışmalara yol açtı. Her şeyden önce Başkomutanlık unvânına i'tiraz edildi, bunun olsa olsa Başkomutanlık vekâleti olabileceği ileri sürüldü. Ayrıca Meclis'in yetkilerinin, bir kimse üzerinde toplanmasının doğru olmadığı da iddia olundu. Fakat Mustafa Kemal Paşa, isteğinde direnmiş ve sonunda, 5 ağustos 1921'de, ona istediği yetkileri veren kanun kabul olunmuştu (46). Bundan sonra Mustafa Kemal Paşa, bir kaç cümle ile Meclis'e teşekkürlerini sundu ve «Düşmanları behemehal mağlüp» edeceğine dair olan inancının bir an olsun sarsılmamış olduğunu söylemek suretiyle (47) dinleyenlerin içlerini serinletti. Öte yan-

(45) Mustafa Kemal Paşa'nın önergesi aşağıdadır : «Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyâset-i Celilesine. Meclis a'zâ-yi kirâmının umûmi sûrette tezâhür eden arzu ve talebi üzerine Başkomutanlığı kabul ediyorum. Bu vazifeyi şahsen der-uhde etmekten tahassul edecek, fevâidi, a'zami sür'atle istihsal edebilmek ve ordunun maddi ve ma'nevi kuvvetini a'zamî sür'atte tezyid, ikmal ve sevk-u idaresini bir kat daha tarsin için, Türkiye Büyük Millet Meclisinin hâiz olduğu selâhiyyeti, fi'len isti'mâl etmek şartiyle der-uhde ehiyorum. Müddet-i ömrümde hâkimiyyet-i milliyye'nin en sadık bir hâdimi olduğumu nazar-ı millette bir defa daha te'yid için bu selâhiyyetin üç ay gibi kısa bir müddetle takyid edilmesini ayrıca taleb ederim. 4 Ağustos 1921. Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi, Mustafa Kemal». Bak, Nutuk, 2, S. 128.

(46) Kanunun oylanmasında 184 Milletvekili bulunmuş ve kanun 184 oyla kabul olunmuştur. Bak, T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, C. 12. S. 19. Başkomutanlık kanununun metni aşağıdadır : «Madde I — Millet ve memleketin mukadderâtına bilfiil vâzı'ül yed yegâne kuvvet-i âliye olan ve a'zasından her birinin kanun-ı esâsî ve teşkilât-ı esâsiyye kanunu ile hukuk ve masûniyyet-i teşriiyyesi tabiatiyle mahfuz ve şahsiyet-i ma'neviyyesi Başkumandanlığı hâiz bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisi, kuyûd-ı âtiye ile Başkumandanlık vazife-i fi'liyyesine kendi reisi Mustafa Kemal Paşa'yı me'mur eylemiştir. Madde 2 — Başkumandan, ordunun maddi ve ma'nevi kuvvetini a'zami surette tezyid ve sevk-u idaresini bir kat daha tarsîn hususunda Türkiye Büyük Millet Meclisinin buna müteallik selâhiyyetini Meclis nâmına fi'len isti'mâle me'zundur. Madde 3 — Müşârünileyhe bâlâdaki mevad ile mevdu' sıfat ve selâhiyyet üç ay müddetle mukayyettir. Meclis lüzum gördüğü takdirde bu müddetin inkızâsından evvel dahi bu sıfat ve selâhiyyeti ref'edebilir. Madde 4 — İşbu kanunun icrasına Türkiye Büyük Millet Meclisi me'murdur». Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C. 12. S. 18.

(47) Nutuk, 2, S. 130.

dan, 9 ağustos 1921'de, ordu ve millete yayımladığı bir bildiride Türk milletini ve Türk ordusunu övüyor, hiç yoktan meydana gelmiş olan bu ordunun önünde Yunanlıları iki defa yendiğini, son savaşlarda da onlara büyük kayıplar verdirdiğini söyledikten sonra Büyük Millet Meclisi'nin, kendisini geniş yetkilerle Başkomutanlığa getirdiğini, amacın da Yunan ordusunu «Anayurdumuzun harîm-i ismetinde» boğmak olduğunu belirtiyor, bunu sağlamak üzere her çareye baş vurulacağını açıklıyordu (48). Gerçekten Mustafa Kemal Paşa, 7, 8 ağustos'da «Tekalif-i milliye» adı altında 10 emir çı-

«Tekâlîf-i Milliye emirleri».

kardı. Bunların birincisi ile «Tekâlif-i Milliye Komisyonları» kurulmuştu. Bu komisyonlar, Başkomutan tarafından verilecek olan emirleri uygulayacak ve «Bu suretle seferber ordu ihtiyacını te'mîn edeceklerdi» (49). Nitekim bu komisyonlar, Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği emirlere uyarak, bedeli sonra ödenmek üzere, halkın ve tüccarın elinde bulunan yiyecek, giyecek maddelerinden yüzde kırkını (50), «Öküz ve at arabalarının yüzde onunu, binek ve taşıt hayvanlarının yüzde yirmisini» aldılar. Bundan başka «Her evden bir kat çamaşır, birer çift çorap ve çarık» istediler (51).

«Tekâlîf-i Milliyye» emirleri pek şiddetli idi. Bunlardan yedi numaralısında «Cins, mezhep, sunûf ve meslek» i ne olursa olsun, cinsleri ta'yin edilen silâhların üç gün içinde «Mahallî Tekâlif-i Milliyye Komisyonu»na teslim edilmek suretiyle «Hükûmete terk ve teberru'u» isteniyor, elinde bu çeşit silâh buulnup da vermiyenlerin dördüncü gün asılacakları tebliğ olunuyordu (52). Gerçi, bu şiddetli tutuma rağmen bazı boşgunculer ortaya çıktı. Fakat bu gibiler, Samsun, Konya, Eskişe-

(48) Nimet Arsan, S. 392.

(49) Nimet Arsan, S. 394.

(50) Nimet Arsan, S. 398. İ. İnönü, Millî Mücâdele. 23 Mayıs 1968 tarihli Ulus gazetesi.

(51) Nutuk, 2, S. 131. Halkı, bazı şeyler vermeğe mecbur tutan bu emirlerin metinleri için Bak, Nimet Arsan, S. 394 - 404.

(52) Nimet Arsan, S. 401.

'hir ve Ankara'da kurulmuş olan «İstiklâl Mahkemeleri» nin çok şiddetli hükümleriyle karşılaştılar (53). Verilen emirleri yerine getirmiyen ve «Sû-i isti'mâli görülen» devlet me'murları da, «Hiyânet-i vataniyye» suçu ile yargılanarak cezalandırıldılar (54).

Bir karşılaştırma.

«Tekâlif-i milliye emirlerinin» zamanında ve eksiksiz olarak uygulanması, Sakarya doğusuna çekilmiş olan Türk ordusunun ihtiyaçlarını gidermekte büyük faydalar sağladı. Fakat şurasını mutlaka belirtmek gerekir ki, Türk Milletini büyük fedâkârlıklara sevk eden sadece emirler, kanunlar ve cezalar değil, onun başka milletlerde görülmeyen nitelikleri idi (55). Bunlar, vatanın tehlikeye düştüğü zamanlarda hemen kendini gösteriyor ve bu yüzden mu'cizeler meydana geliyordu. İşte Sakarya Savaşının arefesinde de böyle şaşırtıcı bir hal oldu ve her sınıf halk, kendine düşen görevi, gücünün çok üstüne çıkarak, başarmaya çalıştı. Bundan dolayı Türk kadını omuzlarında mermi taşımış, silâh ve cephane yüklü kağnıların idaresini eline almıştı Bu kadınlar silâh ve cephaneye, çocuklarından fazla değer veriyor; araba kırıldığı vakit, arabadaki silâh ve cephaneyi gerektiği yere kadar sırtlarında götürüyorlardı. «Halk, minârelerden askere yazılmaya» çağrıldığı vakit, hemen göreve koşmuş ve sevk edilecek oldukları yerlere kadar yaya gitmişti. Fakat bazan bunlara verilecek silâh bile bulunamamıştı (56). Un bulamadıkları zaman bu insanlar, kaynamış veya kavrulmuş buğday ile karınlarını doyuruyorlardı. Ordunun ihtiyaçlarının sağlanma-

(53) Nutuk, 2, S. 132.

(54) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 58. Belge 1323, 1324.

(55) Kalkavanoğlu İbrahim Bey, Kırım adlı gemisi ile, Anadolu'ya geçmek isteyenleri ve gizlice kaçırılmak istenen silâh ve cephaneyi ücretsiz olarak taşımayı üzerine almıştı. Çok ilginçti ki, İran uyruklu bir Ermeni olan ve «İ'tilâf Devletleri Kontrol heyeti tercümanı bulunan Ermeni David Sahak Kulu» da, silâh kaçırma işinde Türklere çok hizmet etmişti. Bak, Kalkavanoğlu, Milli Mücâdele Hatıraları. S. 13 - 15 - İstanbul 1957.

(56) Bu gibilere «Düşmandan başka, yaralı ve ölülerin silâhlarını almaları» tavsiye ediliyordu. Bak, Kinross, 2, S. 417 - 419.

sında Re'fet Paşa'nın da büyük payı vardı ve bu yüzden takdire değer görülmüştü (57). Bununla beraber Türkler için durum çok nazik ve kritik görünüyordu. Çünkü, bütün çabalara rağmen, Türk ordusu ile Yunan ordusu arasındaki araç ve gereç farkı giderilememişti. Özellikle iki ordudaki top, makineli tüfek ve uçak sayısı, birbirleriyle karşılaştırılamayacak durumda idi. Bundan başka Yunan ordusu demiryolları ile denize ve bu suretle de İngilterenin zengin kaynaklarına bağlı idi. Donanımı çok noksan olan Türk ordusunun kaynakları ise, Birinci Dünya Savaşından yorgun ve bitkin çıkmış olan fakir Anadolu halkına dayanıyordu Bu ordunun ulaştırma araçlarını genellikle, kağnılar, develer teşkil etmekte idi. Anlaşılıyordu ki, bu defa da iki ordu farklı şartlar altında döğüşeceklerdi. Onun için sonuç aleyhte olabilir, hatta Ankara'nın düşmesi bile beklenebilirdi. Ancak hiç bir şey, Türkiye'yi ve Türkleri kurtarmaya karar vermiş olanları, bu kutsal amaçlarından vazgeçiremedi. Onlara göre Sakarya doğusuna çekilmiş olan Türk kuvvetleri, gerekirse Kızılırmak'a kadar geri alınabilir ve kurtuluş hareketine devam olunabilirdi. Bu sebepledir ki, Kayseri'nin hükûmet merkezi olması kararlaştırılmış (58), Büyük Millet Meclisi'nin yapacağı toplantılar için Kayseri lisesi binasında gerekli tertipler alınmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisine ait basım makineleri bile yola çıkarılmıştı (59). Halk da, bulabildiği taşıtlarla Kayseri ve Çankırı'ya doğru göç ediyordu.

---

(57) Atatürk'ün söylev ve demeçleri, S. 178. T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C. 12. S. 260. «Sakarya savaşında Re'fet Paşa'nın Milli Müdâfaa'nın başı sıfatiyle ne kadar mühim hizmette bulunmuş olduğunu anladım. Sakarya ordusuna cephane, mühimmat ve insan göndermek için, memleketin her tarafını arar tarardı. Gerçi Sakarya Savaşının başında 25000 tüfek ve insan var idi ise de, bunlardan 16000 kişiyi kaybetmiştik. Halbuki savaşın sonunda kuvvetimiz 40 bin'e çıkmıştı. Erkân-ı Harbiyye'nin başında olan Fevzi Paşa da, ordunun zaferini, insan ve mühimmat bakımından Re'fet Paşa'ya borçlu olduğumuzu söylerdi. Fakat Re'fet Paşa'nın kendisi, bu zaferin köylü kadınların ma'rifeti olduğunu, yayan yürüyerek orduya yardım ettiklerini söylerdi». Bak, Halide Edip Adıvar, S. 221.

(58) İ. Hakkı Tekçe'nin hatıraları, 13 Kasım 1968 tarihli Milliyet G.

(59) S. Tansel, Atatürk ve Kurtuluş Savaşı. (45, 46. reisimlere bakınız).

Sakarya Savaşı.

Kütahya - Eskişehir Savaşından sonra Yunanlılar, Türk ordusunun yenilmediğini anlamış, kazançlarının sadece bir kaç şehir ile biraz topraktan ibâret olduğunu görmüşlerdi. Onlar, bu başarının yeter olmadığını ve Türk ordusunu bir meydan savaşında yenip dağıtmadıkça maksadlarının gerçekleşemiyeceğini de biliyorlardı. Bu sebeple, 9 ağustos'da «Paris Konferansının tarafsızlık kararı vermesine, aynı tarihli Times gazetesinin, «Yunanlıların vazifesi her gün biraz daha güçleşiyor» diye kendilerini uyaran bir yazı yazmasına, hatta 10 ağustos'da Lloyd George'un «Sévres Muâhedesi yırtılmış olduğundan silâh ticâreti serbesttir» demesine rağmen (60) Yunanlılar, Ankara'ya doğru ilerleme fikrinden vazgeçmediler. Ancak Kütahya - Eskişehir Savaşındaki kayıplarını gidermek ve «İleri yürüyüş esnâsında uzayacak menzil hatları üzerinde lâzım gelen tertibâtı yapmak için» (61) bu savaştan sonra Eskişehir'de 15-20 gün oyalandılar. Fakat, M. Kemal Paşa'nın Fevzi Paşa ile birlikte, Polatlı yakınında Alagöz köyündeki karargâhına giderek Başkomutanlığa başlamasından bir gün sonra yani 13 ağustos 1921'de yeniden harekete geçen yunanlılar, 14 ağustos'da Sivrihisar'ı işgal ettiler (62), 15 Ağustos'da da Yunan Kralı askerlerine Ankara'yı hedef olarak gösteren emrini verdi ve «İngiliz irtibat subaylarını» Ankara'da vereceği ziyâfete çağırdı. Halbuki, 16 ağustos'da Avam Kamarasında Lloyd George, Yunanlıların hiç de lehinde yorumlanamayacak bir konuşma yapmıştı (63). Buna rağmen, 10 piyade ve 1 süvari tümeni ile Yunanlılar «Porsuk suyunun kuzeyinden ve güneyinden ve Sakarya'nın yukarı kısmı güneyinden» doğuya doğru yürümüş ve hiç

(60) G. Jaeschke, I, S. 159.

(61) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 171.

(62) G. Jaeschke, I, S. 159,

(63) O bu konuşmasında, «Türkleri uzlaşmağa zorlamak için ... Anadolu'nun dağlık sahasına bir ordu göndereceğimizi kim söylemiş olabilir? Bu imkânsız. Yalnız bir ikinci şık vardı: Her iki tarafı da sonuna kadar savaştırmak ..... Harbin tek meziyyeti en sonunda hâdiselere saygıda bulunmayı öğretmiş olmasındadır» demişti. Bak, G. Jaeschke, 4. S. 92.

hiç bir engelle karşılaşmadan yürüyüşlerine devam ederek 17 ağustos'da Sakarya'nın batısındaki Türk kuvvetleriyle temasa gelmişlerdi (64). Buradaki Türk kuvvetleri süvari ve piyadelerden kurulmuş müfrezeler idi, görevleri de Yunan ileri hareketini «mümkün olduğu kadar» geciktirmekti (65). Onun için bu birlikler yavaş yavaş geri çekiliyorlardı. İşte bu sıaralrda, 21 ağustos'da, Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'dan, moral takviye edici bir yazı geldi. Bu yazıda, «Yaptığımız istiklâl muhârebesidir. Vatanımızda bir dağ ve bir fedakâr kalsa dahi kavgamız devam edecektir» denildikten sonra, düşmanın üstün kuvvetleri karşısında nasıl hareket edilmesi gerekeceği açıklanıyor ve «Şu veya bu mevziin müdâfaasının» düşünülmemesi, düşmanı yıpratmak için her çareye baş vurulması, «Düşmanın cenahlarından birinde fâik kuvvetler toplayarak» orada düşmana gerekli darbenin indirilmesi tavsiye ediliyordu (66).

13 ağustos'dan 23 ağustos'a kadar önemli bir harekette bulunamıyan ve fakat daha önce almış oldukları tertiplerin yanlışlığını anlamış olan Yunanlılar. bu süre içinde yeniden tertiplenmişlerdi. Buna göre onlar Türk ordusunu, sol kanadını kuşatmak suretiyle «imha etmek» istiyorlardı (67). İşte bu planı gerçekleştirmek üzere Yunan ordusu, 23 ağustos 1921 sabahı bütün gücü ile Türk ileri mevzi'lerine saldırdı ve daha o gün, askerlik bakımından önemi olan tepelerden bazılarını, bu arada Mangal Dağını ele geçirdi ve bütün çabalara rağmen bu dağdan geri atılamadı (68). 24 ve 25

(64) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 171.

(65) Aynı yer.

(66) K. Karabekir, S. 996.

(67) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, S. 172.

(68) «Mangal Dağının düşmesi üzerine Başkumandan, aşağıdaki emrini verdi: 1 — Beşinci Tümenin Mangal Dağındaki mevzi'leri muhafaza edemediğini gördüm. Bunu bir acemiliğe vermekle beraber suçluların meydana çıkarılmasını emrettim. 2 — Beşinci Tümenin bütün subay ve erlerinden, yıldırım gibi düşmana saldırarak şan ve şeref kazanmalarını beklerim. 3 — Ordumuz her yerde taarruz ve

ağustos savaşları çok kanlı oldu, 25 ağustos'da Türbetepe, iki taraf arasında alınıp verildi, büyük kayıplara sebep oldu ve sonunda Türklerde kaldı (69). Bununla beraber Yunanlılar, ertesi gün, şiddetli bir saldırıya geçtiler. O gün «Yunan ordusunun kuşatmadan çok çevirmeye benziyen hareketleri en son noktaya varmıştı» (70). Grup komutanlarının raporlarını da dikkate almış olan Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, Genel Kurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa'ya, orduyu daha gerilerde sağlam bir çizgiye çekerek savunmanın orada yapılmasını teklif etti ise de Fevzi Paşa bunu kabul etmemiş ve «Adım adım savunmakla başarılı sonuca varılacağını» söylemişti (71). Bunun üzerine Batı Cephesi Komutanı, «Gece yarısı yayımladığı emirle Grupların, bulundukları yerlerde savunmalarını» bildirdi (72). Halbuki,, 27, 28 ve 29 ağustos'da Türk kuvvetleri çok sıkışık bir duruma düşmüş ve yanlış düzenlendiği iddia olunan Türk savunma hattı (73), yeryer parçalanmıştı. Gerçekten yüz kilometre uzunluğundaki bu hat üzerinde yapılan savaşlarda, sol kanaddaki Türk kuvvetleri, Ankara'nın 50 kilometre güneyine kadar itildi ve batı'ya doğru kurulmuş olan Türk cephesi, yön değiştirerek güney'e döndü (74). Bunun üzerine bütün cephedeki Türk kuvvetleri biraz daha gerideki bir hatta alındı (74). Bundan umutlanan Yunanlılar 30 ve 31 ağustos'da şiddetli ve başarılı saldırılarda bulundular. Fakat bu günden sonra Yu-

müdâfaalariyle düşmana üstün olduğunu göstermektedir. Düşmanın Anadolu içlerinde yok olacağı bu günlerde kıt'alarımızın son fedâkârlıklarını göstermeleri hem ihmal götürmez mecburiyyet ve hem de vazîfe-i diyânet ve hamiyyettir. Suçlu kim olursa olsun kanuna çarpılacaktır. Bu emrim, Beşinci Tümenin bütün subay ve erlerine okunacak ve tebliğ olunacaktır». Bak, İnönü, Millî Mücâdele. Ulus gazetesi. Mangal Dağını kaybeden ve sonra da ele geçiremiyen komutan daha sonra affedilmiştir. Bak, Kinross, 2, 424.

(69) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 173.

(70) Celâl Erikan, 2, S. 155.

(71) Aynı eser, S. 156.

(72) Aynı yer.

(73) Türk kuvvetleri yanlış olarak sağ kanad gerisinde toplanmışlardı. Bunlar daha sonra sol kanada naklolunmuşlardır. Bak, K. Karabekir, S. 997.

(74) Nutuk, 2, S. 132.

nanlılar, Türk sol kanadına karşı giriştikleri taarruzdan vaz geçerek 1 eylül'de Türk kuvvetlerinin sağ kanadı ile merkezine saldırdılar. 2 eylül'de aynı hareket devam etti. Çal dağı Yunanlıların eline geçti. Türk kuvvetleri Çal dağının 500 - 1000 metre doğusundaki bir hatta çekildi ve bu suretle çok kritik bir durum ortaya çıktı (75). Şimdi Mustafa Kemal Paşa bile umudunu yitirmiş görünüyor, «Geri çekilme emri verip vermemekte tereddüd ediyordu» (76). Ancak cephe'de umudunu kaybetmemiş ve zafere olan inancı sarsılmamış olan tek bir komutan vardı. Herkesin güvenini kazanmış olan bu komutanın, o gece saat ikide Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı bir telefon konuşması, sonucu nereye varacağı kestirilemiyen ve pek kanlı bir surette devam etmekte olan Sakarya meydan savaşının seyri üzerinde her halde büyük bir etki yapmıştı. Çünkü Mustafa Kemal Paşa'nın en sinirli halde bulunduğu ve neye karar vereceğini kestiremediği bu saatlerde, telefonun öteki ucundan Fevzi Paşa, durumun Türkler lehinde olduğunu ve Yunanlıların çekileceklerini bildiriyordu (77). Fevzi Paşa'nın görüşü isabetli idi. Çünkü Yunanlılar er-

(75) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 175. Dada önce Mustafa Kemal Paşa, Halide Edip Hanım'a, Yunanlıların «Çal tepesini işgal edinceye kadar korkulacak bir şey olmadığını, fakat Haymana'ya girerlerse» durumun kötüleşeceğini söylemişti. Bak, Halide Edip Adıvar, S. 222.

(76) Halide Edip Adıvar, S. 223. Mustafa Kemal Paşa çekilme emrini vermiş, fakat bu emri Fevzi Paşa ilgililere tebliğ etmemişti. Bak, K. Karabekir, S. 997.

(77) Bu hususta Halide Edip Hanım şunları yazmaktadır: «Bir hafta geçmeden Çal tepesi düştü. Korkunç bir sükût. Mustafa Kemal Paşa sövüyor, aşağı yukarı dolaşıyor ve geri çekilme emri verip vermemekte tereddüd ediyordu. Bir zâbit odaya girerek, Fevzi Paşa sizi telefonda arayor efendim dedi. Gece yarısından sonra saat tam iki idi. Bana orası o gece bir tiyatro sahnesi gibi gelir. Mustafa Kemal Paşa, karşıdaki oda'da telefon ediyor, ben de kapıya dayanmış, dinliyorum. Sofa, ayakta dimdik duran zâbitlerle dolu idi, her kes bekliyordu. Mustafa Kemal Paşa konuşuyor. Siz misiniz paşa hazretleri? Ne? Vaziyyet lehimizde mi dediniz? Doğru anladım mı? Haymana hemen hemen işgal edilmiştir. Ne? Yunanlılar kuvvetlerinin sonuna gelmiş, ric'at mı edecekler?

Orada duranların yüzleri ışıldıyor. Ondan sonra Mustafa Kemal Paşa geldi. Yunanlılar daha ileri gitmeden önlerine göndereceği kuvveti te'mîn için plân yapmaya başladı. Kemal Paşa'nın gözleri o gece

tesi gün yani 3 eylül'de sükûnet içinde kaldılar. Gerçi 4 ve 5 eylül'de de saldırılarını sürdürdüler. Fakat bu taarruzlar, büyük kayıplar verdirilmek suretiyle durduruldu. Bundan sonradır ki, «Taarruza devam kabiliyyet ve kudretinden mahrum» kalmış (78) ve bütün cephe üzerinde taarruzdan vazgeçerek savunma haline geçmişlerdi (79). Türk ordusu, onların savunmadaki direnme derecelerini yoklamak için, 6 eylül'de bir taarruz yapmış ve bu hareketini 8 eylül'de de tekrarlamıştı. Her iki taarruzda da başarı kazanıldığı için Türk komuta heyetince «Düşman ordusunun tepelenmesi zamanının geldiğine kanaat getirildi ve bu sebeple de 10 eylül 1921'de «Beylikköprü şarkında» genel taarruza geçildi (80). Bu taarruzdaki başarı pek büyük olmuş ve düşman, mevzilerini bırakarak, Beylikköprü'ye doğru çekilmeye başlamıştı. 12 eylül'de yapılan şiddetli taarruzdan sonra ise, morali büsbütün bozulan düşman birlikleri, «Artık muntazam bir ric'at manzarasını da kaybederek perîşan bir halde bir an evvel nehrin garbına atılmaktan başka bir şey» düşünmedi (81). 13 eylül 1921'de, Sakarya'nın doğusunda artık Yunan kuvveti bulunmuyordu (82) Gerçekten 11 eylül'de Yunan kolordularına, çekilmeleri için emir verilmişti (83). Bazı yunan komutanları ve bu arada Sariyanis'in dediği gibi oyun kaybedilmiş (84) ve 1683 tarihinde başlamış olan hayasız bir akının son kanlı ve korkunç dalgası, 1922 eylül'ünde Sakarya'nın bu kesiminde kırılmıştı. Sözün kısası, uzun süreli ve büyük bir

---

Dante'nin cehenneminde yananların gözleri gibi, anlatılamayacak kadar acı içindeydi. Dinleniniz paşam, yatınız dedim. Hayır, haydi bir kahve daha içelim diyerek, kendisine hizmet eden Ali Çavuş'a seslendi. Eğer bazan tesâdüfî bir hareket bir milletin kaderini değiştirebilirse, işte Fevzi Paşa'nın telefonu böyle bir tesâdüf oldu». Bak, Halide Edip Adıvar, S. 223

(78) Atatürk'ün söylev ve Demeçleri, 1, S. 175.

(79) Aynı yer.

(80) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1, S. 176.

(81) Aynı yer.

(82) Nimet Arsan, S. 407.

(83) Andrea, S. 162.

(84) Aynı eser, S. 175.

meydan savaşı kazanılmıştı. Bu sonucun alınmasına, Başkomutan'ın, «Hatt-ı müdâfaa yoktur, sath-ı müdâfaa vardır. O satıh, bütün vatandır. Vatanın, her karış toprağı, vatandaşın kaniyle ıslanmadıkça terk olunamaz. Onun için küçük, büyük her cüz'î tam, bulunduğu mevzi'den atılabilir. Fakat küçük, büyük her cüz-i tam, ilk durabildiği noktada, tekrar düşmana karşı cephe teşkil edip muhârebe'ye devam eder» (85) prensibinin uygulanması ve istenilen noktada düşmanla savaşmak, «Evvelâ onu çarpmaya mecbur etmek ve çarptıkça kırmak» taktiği; Fevzi Paşa'nın «Muharebe meydanlarının hemen her noktasında gece ve gündüz hazır bulunmuş ve pek isabetli ve değerli tedbirlerini mahallinde gerekenlere tebliğ» etmiş olması; İsmet Paşa'nın «Yorulmaz bir azim ve iman ve faaliyetiyle gece gündüz harekâtın ufak noktalarına varıncaya kadar nâfiz» olması ve ordusunu fevkalâde bir suretle sevk ve idare etmesi; Müdafaa-i Milliye Vekili Re'fet Paşa'nın, bu savaşın süresi boyunca «Ordunun ihtiyac duyduğu her şeyi muvaffakiyetle ve zamanında» yetiştirmesi; öteki komutanların birbirleriyle «Musabaka edercesine fedakârlık, kahramanlık ve dirâyet» göstermeleri (86); Türk subaylarının ölümü hiçe sayarak ateş ve çeliğe karşı göğüslerini siper etmeleri (87); Türk erlerinin ise «Meth-ü senânın» çok üstündeki fedakârlıkları (88) sebep olmuştur.

---

(85) Nutuk, 2, S, 132. Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşanın, «Adım adım savunmakla başarılı sonuca varılacağını» açıklayan cümlesinden «Esinlenerek hatt-ı müdâfaa yoktur, sath-ı müdâfaa vardır» prensibini ortaya koydu. Bak, Celâl Erikan, 2, S. 153. Böyle düşünülürse, «Şu veya bu mevziin müdâfaasının» düşünülmemesini tavsiye eden Kazım Karabekir Paşa'nın, 21 Ağustos 1921 tarihli yazısında da aynı taktiğin düşünülmüş olduğu söylenebilir. Bak K. Karabekir, S. 996.

(86) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1, S. 178.

(87) Bu savaşta yedi Tümen komutanı şehid düştü. Bak, Halide Edip Adıvar, S. 228. Bu savaşta 350 subay şehid düşmüş, 800 subay, yaralanmıştı. Bak, Kâzım Karabekir, S. 999. «Bu muhârebe zabit muharebesi olmuştur». Bak, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1, S. 178. Bu savaşta yaralı, hasta ve şehid olarak kaybedilenlerin sayısı 25000 kişiyi geçiyordu. Bak, C. Kerim, S. 130.

(88) Atatürk'ün söylev ve demeçleri. 1. S. 178. Bu savaşta 2900 er şehid olmuş 13000 er de yaralanmıştır Bak, Kâzım Karabekir. S. 999.

Bu savaşta Yunan ordusunun taarruz kudreti kırılmış ve üçte biri yok edilmişti (89). Yunan ordusunun daha sonra uğrayacağı büyük felâketin bir başlangıcı sayılan bu savaş, aynı zamanda, Yunan ordusu ile Yunan milletinin zafere olan inançlarını yok eden bir savaştır. Böyle olmakla beraber bu savaşın sonunda Yunan Kralı asekrlerine hâlâ, «Düşmanın kalbine vurdunuz, esârette bulunan kardeşlerinizi kurtarmak için ve ecdadlarınızın (cedlerinizin, denmek lâzımdır) şanlı eserler vücûde getirdiği memlekete yeniden medeniyyet götürmek için kanınızı döktünüz, kıymetli olan kanınızı dökünüz» (90) gibi yersiz sözler söylerken Başvekil Gounaris de ondan daha ma'nalı konuşmuyordu (91). Fakat askerler, yenilmiş olduklarını kabul ediyor ve bunun için bazı sebepler gösteriyorlardı. General Papoulas, yenilmenin sebeplerini, Türk ağır toplarının çokluğunda ve üstünlüğünde buluyordu (92). Albay Bujac ise bu

---

13 Eylül Yunan resmî tebliğinde, «Türkler pek cesurdurlar» denilmekte idi. Bak, G. Jaeschke, I, S. 160. 19 eylül 1921 tarihinde Büyük Millet Meclisinde yaptığı bir konuşmada Mustafa Kemal Paşa, Sakarya Savaşını aşağıdaki şekilde özetledi : «Düşman, ordumuzun sol cenâhını ihâta etmek suretiyle seri ve imhâkâr bir netice almak istiyordu. Düşmanın bu sevk-ul ceyş harekâtını ibtal ettik. Düşmanı ta'biye dâiresinde muhârebeye mecbur etmek suretiyle, evvelâ sevk-ul seyş'ce mağlûb ettik. Muhâbereyi cephe muhârebesine kalbettik. Onu müteâkib merkezimizi yarmak istedi, bunda da muvaffak olamadı. Ondan sonra müdâfaa ederek kalmaya karar verdi. Harekât-ı taarruziyyemizle buna da mâni olduk. Ve bu suretle 21 gün, gecesiyle beraber, devam etmek üzere Sakarya Meydan Muhârebesi kahraman ordumuz tarafından kazanıldı». Bak, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 177.

(89) Bujac, S. 229. Yunan ordusu bu savaşta 18000 kişi kaybetti. Bak, David Walder, S. 187.

(90) H. Melzig, S. 129. Bu hususta daha çok bilgi almak için Bakınız : Kadria Hussein, Lettres d'Angora la sainte. Avril - Juin 1921. Rome 1921 İmprimerie Editrice Italia.

(91) Gounaris, bu hususstaki beyanatında : «Yunan harekâtının hedefi Ankara'yı işgal etmek olmayıp hutut-ı muvâsalasının tahrîbinden ve işgal mıntakası için ta'yin olunan huduttan uzak tutmaktan ibaretti. Bu maksadların büyük bir kısmı te'mîn edilmiş oldu» demişti. Bak, Bujac, S. 231.

(92) Aralov, Türkiye Hatıralarım. 22 şubat 1967 tarihli Cumhuriyet Gazetesi. Papoulas, «Mustafa Kemal'in askeri taktiki ile Türk askerlerinin kahramanlığının» Sakarya'da rol oynadığını itiraf etmektedir. Bak, G. Jaeschke, 4, S. 92.

yenilginin sebeplerini Yunanlıların, «Kendi kuvvet ve vasıtalarına gurur ile güvenmelerine», düşman kuvvetini daha aşağı bir değerde görmelerine ve Yunan ordusundaki komuta hey'etinin yetersizliğine bağlamaktadır (93). Yunan Generali Xsenefon Stratikos ise «Gazî Kemal, etrafındaki zâbitlerle Türkiye'nin son kalesini müdâfaa etti; önüne geçilmez azm-ü irâde ile onu kurtarmak istedi. Yunan faâliyyetinin pek gerilmiş olan sinirleri Ankara önündeki sinirler karşısında tamamiyle gevşedi»..... «Yunan azm ve irâdesi, Kemal'in azm-ü irâdesini daha kuvvetli görerek önünde baş eğdi» (94) demektedir.

12 eylül 1921'de cepheden gönderilen bir telgraf, Ankara'ya zaferi müjdelemiş (95) ve bu suretle Tanrı'nın, «Ehl-i Salîb'in asırlarca evvel ta'kîb ettiği dinî gayeleri ihya etmek için» kendisinin Hazret-i İsa tarafından me'mur edildiğini sanan Kral Constantin'e ve ordusuna değil, Tüklere yardım ettiği anlaşılmıştı (96). Fa-

(93) Bujac, S. 230.

(94) Tarih Tetkik Cemiyyeti, Tarih IV. S. 100.

(95) 12 eylül 1921'de «İcra Vekilleri Hey'eti Reisi ve Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reisi Fevzi (Çakmak), zaferi cepheden bir telle Ankara'da» Dışişleri Bakanlığına bildirdi. Basri köy çevresindeki Karapınar'dan çekilen bu telgrafta deniliyordu ki, «Taarruzumuz bütün cepheye yönelerek düşmanın ric'atını perişanlığa çevirmiştir. Dört beş günden beri devam eden mukabil taarruzumuzun şimdiye kadar sağladığı neticeler, resmî tebliğlerle de kısmen yazıldığı üzere pek önemlidir. Anadolu'nun Yunan ordusu için bir mezar olacağı hakkındaki kanaatımızın gerçekleşmekte olduğunu arzederim». Bak, Yusuf Kemal Tengirşenk, Vatan Hizmetinde 1 ekim 1968 tarihli Cumhuriyet Gazetesi.

(96) Aşağıdaki satırlar, Mustafa Kemal Paşa'nın, 19 eylül 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisinde yaptığı konuşmasından alınmıştır: «Constantine, Ehl-i Salîb'in asırlarca evvel ta'kîb ettiği dini gayeleri ihya etmek için min taraf-il Mesih kendisini me'mur zannetti. İzmir'de ilk karaya çıktığı zaman İzmir Şehrine değil, vaktiyle Ehl-i Salib'in çıktığı yeri intihâb ederek oraya çıkmıştır. O mahallin, Eskişehir ve diğer müslüman Türk şehirlerinin isimlerini tebdil etti. Kral Constantine, Mareşal Foch ve General Gouraud gibi kıymet ve şöhret-i askeriyyeleri bütün dünyaca tanınmış büyük kumandanların musîb nasihatlarını gururla reddetti. Kral Constantine'in arzusu Ehl-i Salîb kahramanları arasına geçmek ve eski müstevli zâlimleri taklit etmekti. Avrupa bu serserilikleri uzaktan seyretti. Fakat Efendiler, Cenâb-ı Hak bize yardım etti». Bak, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 180.

kat düşmanın ordusunu gerektiği şekilde ta'kîb etmek mümkün olmadı. Çünkü Türk ordusunun «o günkü hali; durumu; şartları ve vâsıtaları» buna müsait değildi (97). Ayrıca Yunanlılar, kendi ordularının «Pek o kadar ta'ciz edilmeden geri çekilebilmesini ve Eskişehir'le Afyonkarahisar önlerinde tedâfüî bir cephe kurabilmesini, sırf geçilen yerlerin yakılması gibi vahşiyâne bir taktiğe borçlu idiler» (98).

Kazanılan büyük zafer yurdun her yanında çeşitli surette kutlanırken, aynı zamanda birer milletvekili olan Fevzi (Çakmak) Paşa ile İsmet (İnönü) Paşa (99), 14 eylül 1921'de Büyük Millet Meclisi Başkanlığına bir önerge vererek, Sakarya zaferinin büyük kahramanı Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'ya, Osmanlı İmparatorluğunun en büyük askerî rütbesi olan Müşîrlik rütbe-

(97) 4 ekim 1922'de Büyük Millet Meclisinde yaptığı bir konuşmada Sakarya Zaferinden sonra Yunan ordusunu şiddetle ta'kib edemedik diyen Mustafa Kemal Paşa, «Şunu i'tiraf etmek mecburiyyetindeyiz ki, ordumuzun o günkü hali, vaziyyeti, şerâiti ve vesâiti hemen uzun mesâfeler üzerinde seri' harekât icrâsına müsâit bulunmuyordu» diyor». Bak, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 241.

(98) G. Jaeschke, 4, S. 92. Yunan ordusu çekilirken de, ilerlediği esnadaki kadar zâlimdi. Onlar Sakarya yöresindeki köylerde o kadar kötü hareket etmişlerdi ki, bunları incelemek üzere, «Bir Tetkik-i Mezâlim» şu'besi kuruldu. Polatlı çevresindeki Üzümbeyli ve Çekirdekler köylerinde yapılanlar gerçekten yürekler acısı idi. Üzümbeyli Köyü baştan başa yakılmıştı. Buradan geçenler, «Pencerelerin demir parmaklıklarında yanmış el parçaları görüyordu». Çekirdekler Köyü, Düâtepe'nin eteğinde 25 evli küçük bir köydü. Burası da yakılmış, yalnız üç ev kalmıştı. Harabeler üzerinde sessiz insanlar, hareket eden kadınlar, ağlayan çocuklar vardı. Burada insanları diri diri yakmışlardı. Erkeklerin bir kısmını angaryaya koşmuşlar. Bunlardan çoğu geri dönmemişti, dönenler, kadınlarını kül yığını üzerinde bulmuştu, bunların çoğu kirletilmişti. Çocuklardan bazıları açlıktan ölmüşlerdi. Yer yer çukurlar görülüyordu. Bunların içi küllerle dolu idi. Küllerin arasında insan kemikleri görünüyordu. Bak, Halide Edip Adıvar, S. 233.

(99) Fevzi Paşa Kozan, İsmet Paşa'da Edirne Milletvekili idi.

siyle Gazilik unvanının (100) verilmesini istediler (101). Bu isteği Meclis, 19 eylül 1921 tarihinde yerine getirdi.

(100) Çeşitli anlamlarda kullanılmış olan Gazi kelimesi, «Olağanüstü yararlılıklar göstererek düşmanı yenen komutanlara veya şehirlere devlet tarafından verilen onur sanı» olarak da kullanılır. Bak, Mehmet Ali Ağakay, Türkçe sözlük (Dördüncü baskı). Ankara 1966.

(101) Bu hususta verilen önerge aşağıdadır: «Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyâset-i Celilesine. Bizzat muhârebe meydanındaki tedâbiriyle muzafferiyyetin âmil ve müessiri olmuş olan Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Müşirlik rütbesi ve Gazilik unvanı tevcihini teklif ve istirham ederiz. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bu tevcihi milletimiz tarafından doğrudan doğruya bütün orduya müteveccih bir eser-i takdir ve taltif olacağı kanâatında bulunduğumuzu arz eyleriz. 14 eylül 337. Kozan Meb'usu Fevzi Edirne Meb'usu İsmet». Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, 12. S. 262. Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 58. Belge 1325.

İKİNCİ BÖLÜM

I

Sakarya zaferinden sonra Ankara, İ'tilâf Devletleri ve Yunanistan. Türkiye'de savaş hazırlıkları ve taarruz plânı

Sakarya zaferinden sonraki iç ve dış olayları aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür:

Başkomutanlık süresinin uzatılması.

I — Sakarya zaferinden hemen sonra Türkiye Büyük Millet Meclisinde bir âhensizlik başgösterdi, özellikle, Gazî Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutanlık yetkisini sürdürmek için Meclis'e sevkedilen kanun müzâkereleri sırasında bazı miletvekillerinin muhâlif tutum içine girdikleri görüldü. Gerçi kanun kabul edilerek Başkomutanlık süresi, 5 kasım 1921'den itibâren üç ay daha uzatılmış oldu (1). Fakat muhâlefet devam etti ve bir an geldi ki, «Ta'kîb olunan askerî siyâset nedir?» diye sorulan bir soru ile (2) belirli bir hal aldı. Soruyu soranlar, «Behemahal muhârebeye devam ile netice alınması mümkün müdür? Mümkün olmadığı ihtimaline nazaran, daha şimdiden başka tedbir ve çarelere»

(1) Gazî Mustafa Kemal Paşa'nın, Başkomutanlık süresinin bitmek üzere olduğunu ve yeniden bu sürenin uzatıldığını açıklayan yazıları aşağıdadır: «Suret. Müdâfaa-i Milliye Vekâletine. 01 baptaki kanun mucibince teşrinisani'nin beşinci günü Başkumandanlık sıfat ve selâhiyyetim hitam bulacaktır. Keyfiyet Türkiye Büyük Millet Meclisine arzedilmiş olmakla ta'mîmen tebliğ olunur. 28 - 10 - 37 tarih. 6 - 943 numara. Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal.»

Müdâfaa-i Milliyye Vekâletine. 28 - 10 - 37 tarih ve 6 - 943 numaralı tezkereye zeyldir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin 31 - 10 - 37 tarihli 103. İçtimâ'nın üçüncü celsesinde kabul edilen 160 numaralı kanun mucibince Başkumandanlık müddetinin 5 teşrinisâni 337' den i'tibâren üç ay temdid edildiği meclis-i müşârünileyha riyâset-i celilesinden şeref-mevrûd 31 - 10 - 37 tarih ve 1066/1932 numaralı tezkerede bildirilmiştir efendim. Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Mustafa Kemal». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 58. Belge 1320, 1321.

(2) Nutuk, 2, S. 143.

başvurmak ve «İçinde bulunduğumuz bâdireye nihâyet vermek münâsip olmaz mı?» demek istiyorlardı (3). Fakat Gazî Mustafa Kemal Paşa, bu meselenin ne hükûmette ne de Grup'da (4) tartışılmasına izin verdi. Bundan dolayıdır ki, soruyu soranlar istifa ettiler (5). Ancak Başkomutanlığın ve Genelkurmay Başkanlığının Ankara'da karargâh kurmasını bile eleştiren muhalifleri, tatmîn etmiş olmak için Mustafa Kemal Paşa, batılı devletlerin Türkiye hakkındaki gerçek düşüncelerini öğrenebilmek, Türk millî da'vâsını onlara anlatabilmek ve o zamanki bir deyimle «Tenvir ve tenevvür maksadiyle» (6), Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) Beyi Avrupa'ya göndermeyi faydalı mütalea etmişti (7). Yusuf Kemal Bey, önce İstanbul'a uğrayacak, İstanbul Hükûmeti Hariciyye Nazırı İzzet Paşa ve arkadaşlariyle, hatta gerçek bir istek gösterildiği takdirde, Pâdişah'la görüşecek, Büyük Millet Meclisinin, Hilâfet makamına olan bağlılığını muhafaza ettiğini ve edeceğini, söyliyecek, buna karşılık Pâdişah'ın, bu meclisi tanımasını istiyecekti. Bundan başka Yusuf Kemal Bey, İzzet Paşa ve arkadaşlarına «Aynı hedefe yürümeyi» ve işbirliği yapmayı teklif edecekti (8). 7 şubat 1922'de Ankara'dan hareket eden ve 15 şubatta, İngilizlerin hazırladığı özel bir trenle İstanbul'a varan Yusuf Kemal

Yusuf Kemal Bey Avrupa'da.

(3) Nutuk, 2, S. 143.

(4) Büyük Millet Meclisinde önceleri siyâsi gruplar yoktu. En küçük işlerde bile Milletvekilleri, bir nokta etrafında toplanamadıkları için Meclisten iş çıkarma imkânı çok güçleşmişti. İşte bunu gidermek maksadı ile, sonraları bir takım siyasî kuruluşlar ortaya çıktı. Fakat bundan sonra herhangi bir işi sonuçlandırmak büsbütün güçleştiği için Mustafa Kemal Paşa «Anadolu ve Rumeli Müdafâa-i Hukuk Grubu'nu kurmuştur. Bak, Nutuk, 2. S. 116.

(5) Soruyu, «Nâfia Vekili Rauf (Orbay) Bey ile Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Grubu Hey'et-i idare a'zası» Kara Vasıf Bey sormuştu. Bak, Nutuk, 2, S. 144.

(6) H. Bayur, I, S. 106. Bu sıralarda, Yunanlıların başvurması üzerine, İngilizler, Fransızlarla da anlaşarak, bir mütareke yapılmasını kararlaştırmışlardır. Bu sebeple Ankara'dan Yusuf Kemal Bey ve İstanbuldan da Dışişleri Bakanı İzzet Paşa Avrupa'ya gittiler. Bak, Âli Türkgeldi. S. 146.

(7) Nutuk, 2, S. 154.

(8) Nimet Arsan, S. 426.

Bey'in orada geçirdiği günler içinde yaptığı konuşmalardan (9) bir sonuç alamadığı ve İstanbul hükûmetinin de kendi başına hareket etmeyi daha faydalı bulduğu görüldü. Gerçekten, bu sıralarda İngiltere'nin İstanbul'daki Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold, Osmanlı Hariciyye Nâzırını (Dışişleri Bakanı) ziyaret ederek, «Lord Curzon'un kendisini kabule müheyyâ olduğunu» bildirmişti (10). Bu durum karşısında İstanbul Hükûmeti işin gereğini düşünmüş ve bu da'vete katılmamayı sakıncalı gördüğü için, Ahmed İzzet Paşa başkanlığında, «Mütâreke Komisyonu reisi Ethem, kalem-i mahsus müdürü Haydar ve kâtip Kadri Beylerden» kurulan (10), bir hey'etin hemen yola çıkarılmasını ve fakat «Ankara hey'etiyle âhenk ve uygunluk sağlanmasına gayret edilmesini hal ve maslahata muvâfık» görmüştü (12). Ahmed İzzet Paşa hey'eti bu ta'lîmatla, kara yolundan, hemen Paris'e hareket etti. Anlaşılıyordu ki, İstanbul hâlâ kendini her şeyin üstünde görmekte, fakat millî menfaatları korumak üzere Ankara ile âhenk içinde bulunmayı da gerekli saymakta idi. Ancak onların tutumu Ankara'ca hoş karşılanmamış ve İstanbul'un yerilmesine sebep olmuştu (12). Öte yandan 7 martta Marsilya'ya varan ve orada Franklin Bouillon ile görüşen Yusuf Kemal Bey, daha sonra Paris'de, Poincaré ile de konuştuktan sonra Londra'ya gitmişti. Burada verdiği bir demeçte, «Ankara ile İstanbul arasında fikir birliği var. Ben yalnız İ'tilâf devlet adamlariyle fikir teâtîsi için geldim» diyen Yusuf Kemal Bey (13), 16 martta Lord Curzon ile de konuşmuştu. Fakat ne Poincaré ne de Lord Curzon, Türk millî da'-

(9) Yusuf Kemal Bey, Sadrazam Tevfik, Hariciyye Nâzırı İzzet Paşalarla ve İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold ile görüştü. Bak, G. Jaeschke, I, S. 174.

(10) T. Bıyıklıoğlu, 2, S. 148.

(11) İbnül Emin Mahmud Kemal İnal, S. 1737.

(12) T. Bıyıklıoğlu, 2, S. 149.

(13) Gazî Mustafa Kemal Paşa'nın bu hususlaki mütâleaları aşağıdadır: «İzzet Paşa ve rüfekası Kemal Beyi işgal ve iğfal ettiler. Pâdişâh'a da bir müracaatçı vaziyyetinde göndermek sahtekârlığını irtikâb etti. Bununla da kanâat etmiyerek Yusuf Kemal Bey'in Avrupa'daki teşebbüsâtını iğlâk etmek üzere İzzet Paşa

vâsını henüz kabul edecek halde değillerdi. Nitekim, Fransız devlet adamları, Türklere sempati göstermekle beraber, müttefikleriyle birlikte hareket etmeyi daha uygun buluyor ve bu sebeple de Misâk-ı Millîyi kabul ettiklerini açıkça söylemiyorlardı (14). Bununla beraber Türk askerî müşâvirler, Fransa'dan, acele «Silâh ve malzeme» elde etme teşebbüslerinde pek başarılı olmuşlardı (15). İngilizlere gelince onlar, bir Türk taarruzundan çekindikleri için, müttefikleriyle birlikte kendilerinin de, Yunanlıların Anadoludan ayrılmalarını esas itibariyle kabul ettiklerini, yakında Müttefik Devletler Dışişleri Bakanlarının toplanarak bu hususu karara bağlayacaklarını ve fakat her şeyden önce Türklerle Yunanlılar arasında bir mütârekenin imzalanması gerektiğini söleyorlardı (16). Her ne kadar Yusuf Kemal Bey, «Konferansın evvela Anadolu'nun tahliyesine karar verip tarafeyne tebliğ etmesinin mütârekeden daha kuvvetli olacağını» söyledi ise de Lord Curzon, mütâreke fikrinde israr etmişti. Anlaşılıyordu ki, sadece politik yollardan yürüyerek Türkiye meselesini halletmek mümkün değildi ve bunun böyle olduğunu daha önceden kestirmiş olan Mustafa Kemal Paşa, kurtuluşun kesin bir zafere bağlı olduğunu kabul ediyordu. Ancak muhâlifleri böyle bir zafere şüpheli gözlerle bakıyorlardı. «Meclis müzâkerelerinin hüsn-i cereyânını te'mîn» maksadiyle (17) kurulmuş olan Müdâfaa-i Hukuk Grubu'ndan ayrılmış ve dıştaki bazı muhâliflerle birleşerek «İkinci Grub'u»

Karşı Grup'un faâliyyeti.

Yunanlıların ma'lûmat ve muvâfakatiyle Yunan taht-ı işgalinde bulunan yerlerden geçerek Londra'ya gitti». Bak, Nimet Arsan, S. 427. Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin Hariciyye vekili (Dışişleri Bakanı) Meclis'de yaptığı bir konuşmada, İzzet Paşa'yı ağır surette itham etmiş ve onun hakkında, «Sévres Muâhedesi ahkâmına karşı açtığımız mukaddes mücâdeleyi za'f ve inhilâle düşürmeye ma'tuf olmaktan hiç bir vakit hâlî kalmamıştır» demişti. Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C. 18. S. 60.

(14) Ör. Kemal Tengirşenk, S. 261.

(15) Türklerin istedikleri malzeme ve silâhlar, 1922 haziran ve temmuzunda Türklerin eline geçti. Bak, T. Bıyıklıoğlu, 2, S. 428.

(16) Nutuk, 2, S. 154.

(17) Aynı Eser, S. 145.

kurmuş olan bu muhâlifler ise gittikçe tehlikeli bir hal almışlardı. Özellikle bunlar, «Meclisde ordu aleyhinde bir cereyan vücûde» getirmek istiyorlardı (18). Bundan ötürü yerli yersiz eleştirmelerde bulunan ve Türk ordusu savunma yapabilir, fakat taarruz edemez diyen bu kişiler, Sakarya savaşından bu yana aylar geçtiği halde, ordunun neden taarruz etmediğini soruyor, «Hiç olmazsa sınırlı ve belirli bir cephede bir taarruz yapılmalıdır ki, ordumuzun taarruz kabiliyyeti olup olmadığı anlaşılsın» diyorlardı (19). Bunlardan bazıları ise, Yunan ordusunun yenilmesiyle maksadın hâsıl olamayacağını söylemeye ve ordunun Irak kuzey sınırında toplanarak İngilizlere taarruz etmesi gerekeceğini propagandaya başlamışlardı (20). Onun için Mustafa Kemal Paşa, bu gibileri, önce 1 aralık 1921'de sonra da 4 mart 1922'de Meclis,de yaptığı konuşmalarla uyardı; siyâsî müzâkerelerle bir sonuç alınamayacağını, «Halâs için, istiklâl için», eninde sonunda düşmanla vuruşmak gerekeceğini söyledi, bundan başka karar ve çarenin olamayacağını, Türk ordusunun da kararının taarruz olduğunu açıkladı (21), fakat buna rağmen muhâliflerini girdikleri yoldan geri çeviremedi. Nitekim mayıs ayının beşinde sona erecek olan Başkomutanlık Kanununun yeniden uzatılması işi 4 mayıs Perşembe günü Meclis'de tartışıldığı vakit 72 Milletvekili, ilgili kanundaki yetkilerin kaldırılmasını istemişti (22). Mustafa Kemal Paşa'nın bulunmadığı bu toplantı'da oylamaya sunulan bu kanuna, o esnada Meclis'te bulunan 170 Milletvekilinden 114'ü olumlu oy kullanmış, altısı reddetmiş ve 23 kişi de çekimser kalmıştı. 27 Milletvekili ise, Meclis'de bulunmalarına rağmen oylarını kullanamayacaklarını bildirdiler. Geri kalan Milletvekilleri Meclise girmemek suretiyle «Nisâb-ı müzâkerenin te'sîsine ve inta-cı muâme-

(18) Nutuk, 2, S. 146.
(19) Aynı yer.
(20) Aynı yer.
(21) Nutuk, 2, S. 147.
(22) Nimet Arsan, S. 437.

leye mâni» oldular (23). Bu yüzden mesele 6 mayıs cumartesi gününe kalmış oldu.

Meclis'in çok ilginç olan bu tutumu karşısında Mustafa Kemal Paşa, bazı arkadaşları ile durumu tartışmış ve «Bu gibi menfi hareketlere karşı» ne yolda hareket edilmesi gerekeceği hakkında Kâzım Karabekir Paşa'dan mütâlea istemişti (24). Çünkü, «Ordu, Meclis re'yini izhâr ettiği dakîkadan i'tibâren Başkumandansız kalmıştı» (25). Ayrıca yapılan eleştirmelerden ve meydana gelen durumdan üzüntü duyan hükûmet ile Genel Kurmay Başkanı da isti'faya kalkışmıştı. Böyle olduğu takdirde, «Memleketin genel idaresinde» düşünülmeye değer bir bunalım meydana gelmesi tabiî idi (26). Onun için Mustafa Kemal Paşa, memleketin yüksek menfaatlerinin ve güdülmekte olan genel maksadın zarar görmesini önlemek amacı ile Başkomutanlıktan ayrılmamaya karar vermiş (27), bu kararını hükûmete de bildirerek, hem hükûmetten, hem de Genel Kurmay Başkanından daha yirmi dört saat görevlerinde kalmalarını rica etmişti (28). Ertesi gün yani 6 mayıs'ta, Meclis'in yaptığı gizli toplantıda Gazî Mustafa Kemal Paşa, geniş bir açıklama yaparak, o günkü durumun nezâketini anlattı, Meclis'deki «Tarz-ı hareketin orduyu inkısâma ve hükûmeti de akamete» götüreceği ihtimali üzerinde durdu, bu hâle de milletin razı olamayacağını» belirtti (29). Bu açıklamadan sonradır ki, gerçeklerle büsbütün karşı karşıya kalan Milletvekilleri 177 oyla (30), Başkomutan-

(23) Nimet Arsan, S. 437.
(24) Nimet Arsan, S. 437.
(25) Nutuk, 2, S. 159.
(26) Aynı yer.
(27) Aynı yer. Mustafa Kemal Paşa, «Meclis istese de istemese de» Başkomutanlık Kanununun kabulünü sağlayacaktır. Bak, F. Rıfkı Atay, I, S. 187.
(28) Nutuk, 2, S. 159.
(29) Nimet Arsan, S. 438.
(30) Aynı yer.

lık kanununu, kabul ettiler (31), Fakat aynı muhalifler, 8 temmuz 1922 tarihli bir kanunla, «Vekiller ile Hey'et-i Vekîle Reisinin ayrı ayrı ve doğrudan doğruya Meclis tarafından» seçilmesini sağlamayı başardılar (32). Halbuki bu tarihe kadar kabine üyeleri, Mustafa Kemal Paşanın, Büyük Millet Meclisi Başkanı sıfatiyle, aday olarak gösterdiği Milletvekilleri arasından seçilmekte idi ve Büyük Millet Meclisinin Başkanı aynı zamanda «İcra Vekilelri Hey'etinin» yani hükûmetin de başkanı idi Şu halde muhâlifler, yeni kanunla Mustafa Kemal Paşa'yı, Hükûmet başkanlığından ve İcra Vekilleri için aday gösterme hakkından yoksun bırakmışlardı (33). Bu durum karşısında hükûmet isti'fa etti, Mustafa Kemal Paşa da, Milletvekillerinin, kendi hakkındaki düşüncelerinin serbestçe açıklanabilmesini sağlamak amaciyle Meclis Başkanlığından ve Başkomutanlıktan çekilmeyi düşündü ve bu düşüncesini Kâzım Karabekir Paşa'ya bildirdi. (34). Bununla beraber Gazi Mustafa Kemal Paşa, belki de bazı tavsiyelere uyarak (35), ne Başkomutanlıktan ne de Meclis Başkanlığından ayrılmış, tersine olarak yeni hükûmetin kurulmasiyle pek yakından meşgul olmuştu (36).

---

(31) Nutuk, 2, S. 165.

(32) Nimet Arsan, S. 440. Nutuk, 2, S. 166.

(33) Nutuk, 2, S. 166.

(34) Nimet Arsan, S. 440.

(35) K. Karabekir, S. 1143-1143.

(36) Yeni hükûmeti Rauf (Orbay) Bey'in kurması isteniyor, fakat kendisi bunu kabul etmiyordu. Gerçekten Mustafa Kemal Paşa Rauf Beyle yaptığı konuşmalar sırasında hükûmet başkanlığını niçin kabul etmediğini sorduğu vakit o «Paşam dedi: Senin de bütün arkadaşların da lâyık olmadığım iltifat ve teveccühlerinize nasıl teşekkür edeceğimi bilemem. Ancak mademki açık söylememi istiyorsun. Söyliyeyim. Ben bir vazifeyi kabul edersem sen, ötekilere yapdığın gibi benim de işime karışacaksın. Ben buna tehammül edemeyeceğim ve çekilmek zorunda kalacağım. Halbuki benim imânım bu orduların başında bu milleti senin kurtaracağın merkezindedir. Bu yüzden seninle anlaşmazlığa düşmeyi kat'iyyen kabul edemem» deyince Mustafa Kemal Paşa, «O halde sana namusum üzerine söz veriyorum. Vekiller Hey'eti başkanlığını kabul et, hükûmeti kur. Senin hiç bir işine karışmayacağım» demişti. Bak, F. Kandemir, I, S. 61. Ayrıca bak, Nutuk, 2, S. 167.

İtilâf Devletleri Mütâreke teklif ediyorlar.

2 — Sakarya zaferinden sonra Batılı devletlerin Türkiye hakkındaki düşünceleri daha başka bir şekil aldı, Yunanlılara karşı tutumları değişti ve bu hal, İngiltere'de pek açık olarak görüldü. Nitekim, Avam Kamarasında Albay Walter Guinnes, müttefik gibi kabul ettiğimiz Yunanlıların, Londra Konferansı kararlarını kabul etmemeleri, 1921 haziranında Lord Curzon tarafından yapılan aracılık teklifini reddetmeleri ve bundan sonra da Türklere karşı taarruza geçmeleri, artık kendilerine müttefik işlemi yapmamıza imkân bırakmamıştır. Mademki, «Yunanlılar bu kadar serkeştirler. Bir hall suretini bunlara kabul ettirmek için yegâne çâre» ekonomik bir ablukadır demişti (37). Bundan başka 26 ekim 1921'de bir geziye çıkarak Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'yi ziyaret ettikten sonra Hindistan'a da uğrayan İngiliz Veliahdı, oradaki karışıklıkları Kral George V. ile Hindistan işlerine bakan Nâzır Montagu'ye ve Hindistandaki Kral vekili Reading'a bildirmişti. Kral tarafından kendisine verilen cevapta, «Savaş ve Türkiye'deki durumla Montagu'nun reformları hiç şüphesiz bu günkü huzursuzluğu yaratmıştır» deniliyordu (38). Ayrıca Gandhi'nin ve Nehru'nun bu memlekette çıkardıkları karışıklıklar, 1922 yılında tehlikeli bir hal almış ve Gandhi'nin müslüman Hindlileri arkalaması ve onların isteklerini kendi politikasının bir gereği imiş gibi sayması İngiltereyi, Türk meseleleri karşısında çok güç duruma düşürmüştü. Çünkü, «Ahmedâbad'daki Millî Hind Kongresi, İstanbul'un boşaltılmasını, İzmir'in ve Edirne ile birlikte Doğu Trakya'nın Türkiye'ye geri verilmesini» israrla istiyordu (39). Müslüman liderlerin devamlı baskısı altında bulunan Kral vekili Lord Reading, 1 mart 1922'de Nâzır Montagu'ya gönderdiği bir telgrafta, «Müslüman halkın duygularının çok gerginleştiğini söylüyor» ve «İstanbulun boşaltılması, kudsal topraklar üzerinde Pâdi-

(37) Bujac. S. 233.
(38) David Walder, S. 191.
(39) T. Bıyıklıoğlu, 2. S. 416.

şâh'ın egemenliğinin tanınması ve müslüman Edirne de içinde olmak üzere Doğu Trakyanın, ayrıca İzmir'in de Türklere geri verilmesi gerektiğini» bildiriyordu (40). Montagu, kabineye danışmadan bu durumun yayımlanabileceğini Reading'a bildirdiği için bu yolda hareket olunmuş ve ingiliz halkı bunları öğrenmişti. Öte taraftan, Yunanlılar tarafını tutan İngilizler bile Sakarya zaferini küçümseyemiyor ve Yunan ordusunun artık bir iş görebileceği kanısını kaybetmiş bulunuyorlardı. 4 ocak 1922 de Times gazetesi, «Barışın ilk ve âşikâr şartının Yunan ordusunun Anadolu'dan çekilmesi» olduğunu yazıyordu (41). İşte, iç ve dıştan gelen bu baskılar karşısında İngiltere ile müttefikleri, «Şark Meselesini görüşmek» ve «Türk askerî faaliyetini» durdurmak maksadiyle, 21 - 26 mart 1922 tarihinde toplandılar (42) ve acele olarak aldıkları kararları 22 mart'da Türklere ve Yunanlılara bildirerek mütâreke teklifinde bulundular (43), Mütâreke teklifinin ana hatları şunlardı: 1 - İki taraf birlikleri arasında on kilometrelik askersiz bir alan bırakılacak; 2 — İki taraf kuvvetleri insan ve savaş gereçleri bakımından takviye edilmiyecek; 3 — Kuvvetlerin o andaki konumu değiştirilmiyecek; 4 — Türk ordusu ve askerî durumu, İ'tilâf Devletlerinin Komisyonlarının, «Mürâkabe ve teftişine arzedilecek»; 5 — Çarpışmaya üç ay ara verilecek; 6 — Barış için bir zemîn bulununcaya kadar mütâreke üç ayda bir kendiliğinden yenilenecek, taraflardan biri harekete geçmek isterse bu hali karşı tarafa ve Müttefiklere onbeş gün önceden bildirecekti (44).

Şu tekliflerden anlaşıldığına göre itilâf Devletleri, Sakarya Savaşında yenilerek taarruz gücünü yitirmiş

(40) David Walder, S. 195. D. Kitsikis, S. 64.

(41) G. Jaeschke, 4. S. 93

(42) T. Bıyıklıoğlu, 2. S. 416.

(43) «Bu teklifin mukaddemesinde, bedenen ve mâlen yeni zâyiâta uğramaksızın Anadolu'nun tahliyesi mevzû-i bahs edilmekte idi». Bak, Âli Türkgeldi, S. 146.

(44) Nutuk, 2. S. 154.

olan ve yeniden toparlanarak Anadolu'da bir talih denemesine girişmesi şüpheli görünen Yunanlıları, bir yıldanberi taarruz için hazırlanmakta olan Türk ordusu karşısında bırakmamak tedbirlerini alıyorlardı. Onun için Yunanlılar, Anadolu'da düştükleri çıkmazdan kendilerini kurtaracak olan bu mütâreke teklifini hemen kabul ettiler. Ankara Hükûmeti ise, prensip itibâriyle mütârekeyi kabul etmiş, fakat Sakarya Savaşından bu yana, durmadan bir taarruz savaşı için hazırlanmakta olan Türk ordusunu, «Atâlete sevk» etmeyi, Ankara Hükûmetini umuda düşürerek «İntizar içinde» bırakmayı, kazanılacak zaman zarfında Ankara Hükûmetini ve Türk ordusunu «Gevşetmeyi» düşünen İ'tilâf Devletlerinin bu tekliflerini reddetmeye karar vermişti (45). Ancak, henüz bu cevap verilmemişti ki, Paris'te toplanmış olan İ'tilâf Devletleri Dışişleri Bakanları, barış şartlarını kapsayan ve 26 mart 1922 tarihini taşıyan ikinci bir nota gönderdiler. Bu notada, notanın tarihinden İ'tibâren «Üç hafta zarfında bir konferans akdi» de teklif ediliyor (46) ve barış şartlarının esasları aşağıdaki şekilde açıklanıyordu. 1 — «Gerek Türkiye'de, gerek Yunanistanda ekalliyyetlerin müdâfaa-i hukukuna ve bu bapta vaz'olunacak kavâidin tatbikine Cem'iyyet-i Akvâm'ın dahi iştirak ettirilmesi; şarkta bir Ermeni Yurdunun teşkîli ve bu işe de kezâlik Cemiyyet-i Akvâm'ın iştirak ettirilmesi»; 2 — «Boğazların serbestîsini te'mîn için Gelibolu şibihcezîresinde ve Boğazlar havâlîsinde gayr-i askerî bir mıntaka teşkîli»; 3 — «Trakya hududunun Tekirdağı'nı bize ve Kırkkilise, Babaeski ve Edirne'yi Yunanlılara bırakacak surette tesbiti»; 4 — «Bizde kalacak olan İzmir'in Rumlarına ve Yunanlılarda kalacak olan Edirne'nin Türklerine, iş bu şehirlerin idaresine âdilâne bir surette iştirak edebilmek imkânını vermek maksadiyle münâsip bir usulün kararlaştırılması»; 5 — «Sulhü müteâkıb İstanbul'un İ'tilâfçılarca tahliyesi»; 6 — «Sévres proje-

(45) Nutuk, 2, S. 156.
(46) Âli Türkgeldi, S. 147.

siyle 50 bin kişiden mürekkeb olan Türk kuvâ-yi müsellahasının seksen beş bine iblâğı ve Sévres projesinde olduğu gibi askerlerimizin ücretli asker olması»; 7 — «Sévres projesindeki mâlî komisyonun ilgasiyle beraber Düvel-i İ'tilâfiyyenin iktisâdî menâfiini, düyûn-ı umûmiyyenin ve bize tahmîl olunacak tazmînât-ı harbiyyenin te'mîn-i tesviyesi hususunda Türk hakimiyyetiyle kabil-i te'lîf bir usûlün ta'yin»; 7 — «Adlî ve iktisâdî kapitülasyonlarda ta'dîlât icrası zımmında birer komisyonun teşkîli» (47). Görülüyor ki, bu teklifler, Sévres Andlaşmasındaki maddelerin âdeta başka suretle ifâdelendirilmiş bir şekli idi. Halbuki Ankara Hükûmeti bir çok kez Mîsâk-ı Millî'den asla fedâkârlık yapılamayacağını açıklamış bulunuyordu. Ancak, yapılan bu ortak tekliflere rağmen Türk ve Türkiye'ye ait meseleler üzerinde, Müttefikler arasında bir fikir birliği olmadığı da Ankara'ca bilinmekte idi. Çünkü, Poincaré, yapılan mütâreke teklifinin kabul edilmemesini Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'e tavsiye etmişti (48). Ayrıca Fransız basını, «Bir İngiliz - Yunan Trakyası uğrunda» Fransızların Türklerle yeniden vuruşmaya gitmiyeceğini, hatta Türkler, Paris Barış Konferansı kararlarını reddetseler bile yine de kuvvete baş vurmayacaklarını açık açık yazıyordu (49). İşte bu durumu da dikkatten uzak tutmadığını tahmîn ettiğimiz Ankara Hükûmeti, 5 nisan 1922'de İ'tilâf Devletlerinin mütareke notasına verdiği cevapta, «Mütârekeyi esas itibariyle kabul» ettiğini bildirdikten sonra mütârekenin dört ay süreli olmasını, imza ile birlikte Anadolu'nun boşaltılmasına başlanmasını, boşaltmanın dört ay içinde bitirilmesini, bu süre içinde barış yapılamazsa mütârekenin üç ay daha uzatılmasını istiyordu (50). Bu teklifler

(47) Nutuk, 2, S. 157.

(48) S. Selek, S. 76.

(49) T. Bıyıklıoğlu, 2, S. 130.

(50) Nutuk, 2, S. 158. Bu nota ile, «Mütâreke mebdeinden itibâren ilk onbeş gün zarfında Eskişehir - Kütahya - Afyonkarahisar hatt-ı umûmisinin ve mütâreke mebdeinden dört ay zarfında İzmir dahi dâhil olduğu halde arazi-i meşgulenin» baştan başa boşaltılması istendi. Bak, Nutuk, 2, S. 158.

kabul edildiği takdirde, «Sulh tekliflerini tetkîk için» Türk delegeleri, kararlaştırılacak olan şehre gönderilecekti (51). Fakat Müttefiklerin 15 nisanda verdikleri cevap olumlu değildi (52). Buna rağmen Ankara, 22 nisan'da Müttefikleri cevaplamış, «Mütâreke meselesinde mutabakat hâsıl olmasa bile sulh müzâkerâtını te'hîr etmenin uygun olmayacağını bildirerek İzmit'de bir konferans toplanmasını teklif etmişti (53). Ancak bu yazışmalardan bir sonuç alınamadı. Öte yandan, Anadolu'dan Atina'ya dönen Yunan Kralı orada çok soğuk karşılanmış, Anadolu'da ölen ve yaralanan askerlerin sayısının ilânı ise bu Kral'ın ve hükûmetinin mevki'lerinin tehlikeli surette sarsılmasına sebep olmuştu. Bunun bir sebebi de, Sakarya Savaşından sonra Yunanistan'da meydana gelmiş olan «Ma'nevî, siyâsî ve iktisâdî» bunalımdı (54). Bunu önlemek ve mâlî yardım sağlamak amaciyle Fransa, İngiltere ve İtalya'yı ziyaret eden Yunan Başbakanı ile Dışişleri Bakanı, elleri boş olarak geri dönmüşlerdi. 10 nisan 1922'de Cenova'da toplanan milletler arası iktisâdî konferans'da da (55), Yunan Başvekili bir şey sağlayamamış, sadece kendisine «Şu müşkil zamanda, sıhhatını bahâne ederek memâlik-i ecnebiyyeye seyyahata çıkmasını, Kral'a telkîn etmesi» söylenmişti (56). Bu, Kral'ın tahtını terketmesini istemekti. Çünkü bu suretle Yunan milletinin çıkarlarının daha iyi olarak korunulacağı düşünülüyordu. Ancak,

Yunanistan'da ve Yunan ordusundaki huzursuzluk.

(51) Nutuk, 2, S. 158.

(52) Aynı yer. T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C. 19. S. 297.

(53) Nutuk, 2, S. 158. T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C. 19. S. 348. 23 nisan'da Hamit Bey İstanbul'daki Yüksek Komiserlere, «M. K. bizzat İzmit'e gelip meseleleri derhal karara bağlayabilecektir» demişti. Bak, G. Jaeschke, I, S. 179.

(54) Bujac, S. 236. Lordlar Kamarasında Curzon, «Anadolu'ya Devletler tarafından da'vet edilen Yunanistan'ın malî, bedeni her iki sahada da kudretini kaybetmiş olduğunu beyan etmişti». Bak, G. Jaeschke, 4, S. 93.

(55) Bu konferansa Ankara Hükûmeti katılmak istemiş, fakat bu isteğine rağmen da'vet edilmemişti. Bak, M. Gönlübol ve Cem Sar, S. 38. Konferansa, Bekir Sami Bey ile Celâleddin Arif Bey, gözlemci olarak katıldılar. Bak, G. Jaeschke, I, S. 178.

(56) Bujac, S. 235.

Yunan Kralı, «Anadolu ve Trakya, terk-i saltanat zahmetine değmez» diyecek kadar (57) tahtına bağlı idi. Fakat Devletler tarafından 26 martta teklif edilen yeni barış şartları, Sévres Andlaşması ile elde edilenlerden daha az şeyler sağladığı için, halk arasında Kral'a ve o günkü idareye karşı duyulan hoşnutsuzluğu artırmıştı. Öte yandan bazı gazetelerde, Sakarya Savaşından sonra Anadolu seferi aleyhinde yazılar çıkmaya başlamış, ordu mensupları arasında da adı geçen sefer hakkında korkunç bir propaganda baş göstermişti (58). Zaten savaştan usanmış ve bezgin bir hale gelmiş olan Yunan askerleri ise bu savaşın faydasızlığını anlamışlardı. Çünkü, onlar Anadolu'da hiç bir yerde hoş karşılanmamışlar, hatta perdeleri sımsıkı kapalı olan evlerden daima düşmanca «Homurdanmalar» duymuşlardı (59). Bazen sokaklarda kendilerine rastlayan bir Türk kadınının veya ihtiyar bir Türk erkeğinin, «Yunanlılar geliyor» diyerek evlerine kaçtığını, onlara selâm vermek zorunda kalanların ise, dişlerini gıcırdatmaktan kendilerini alamadıklarını görmüşlerdi (60). Onun için Yunan ordusunun «Her tarafın, her kesin düşman olduğu o yerlerde uğrayacakları felâket evvelden» belli olmuştu (61). Bununla beraber düşman ordusu güvenliğini sağlayacak tedbirleri almıştı. Gerçekten Sakarya yenilgisinden sonra Eskişehir - Afyona Karahisar hattına çekilerek «Sağ kanadını Ahır dağına, sol kanadını da Boz dağa dayamış ve Eskişehir Şarkı - Sayyitgazî - Afyon Şarkı - Ahır dağı mevzi'lerine yerleşmişti» (62). Ayrıca, daha güven altında bulunmak için bu mevzi'lerde gerekli korunma tedbirleri almış, önemli saydığı yerlerin etrafını tel örgü-

(57) Aynı yer.

(58) Her tarafta, «Anadolu bir Yunanlının kemiklerine değmez». «Silâhları atınız, evinize dönünüz» «Anadolu Yunanistan için bir gangren'dir, onun selâmeti nâmına bu gangreni kesip atmak lâzımdır» gibi bozguncu fikirler yaygın bir hal almıştı. Bak, Bujak, S. 236.

(59) D. T. Ambelas, S. 9.

(60) D. T. Ambelas, S. 9.

(61) Aynı yer.

(62) Genel Kurmay Harb Tarihi Encümeni, Atatürk. S. 49.

lerle çevirmişti (63). Ancak bu tahkimli mevzi'lerde morali çökmüş ve biraz önce, Türk birlikleri tarafından çok hırpalanmış bir ordunun bulunduğu da bir gerçekti. Fakat her şeye rağmen Yunanlılar, Anadolu üzerindeki isteklerinden vaz geçmiş değillerdi, tersine olarak, işgal etmiş oldukları Türk topraklarını terk etmelerinin söz edildiği o sıralarda, onlar bazı yerleri yeniden işgal ediyorlardı. Gerçekten, İtalyanların 18 nisan 1922'de Menderes vâdisini boşaltmaya başlamaları üzerine Yunanlılar hemen harekete geçtiler ve 20 nisanda boşaltılan Söke'yi 21 nisan'da, 27 nisan'da boşaltılmış olan Kuşadasını da 30 nisan'da işgal ettiler. Halbuki onlar artık Anadolu'da kalamıyacaklarını bu tarihlerde öğrenmiş bulunuyorlardı. o takdirde yeni işgallerin anlamı ne olabilirdi. Acaba onlar, bu işgalleri sadece bir çapul yapma ve öc alma duygusu ile mi yapıyorlardı? Yoksa onlar, Müttefiklerin kararlarına uymayarak, Anadolu'da kalmaya mı niyetli idiler? Bu mutalarlardan hangisinin daha doğru olduğunu kestirmek zor olmakla beraber onların her iki şıkkı da düşündüklerini ve buna göre uygulamaya giriştiklerini ve fakat çapul yapma ve öc alma düşüncelerinin ön planda geldiğini söylemek daha isabetlidir. Çünkü yeni işgallerle birlikte köyler soyulmaya, halkı öldürülmeğe başlanmış ve bu şekildeki hareketlerde yerli Rumların pek büyük rolü olmuştur. Ancak yerli Rumların, yüzyıllarca idaresi altında, refah ve huzur içinde, yaşadıkları bir millete karşı bu derece kötü bir davranış içine girmelerini açıklamak gerçekten zor bir meseledir. Bize göre bu hal, Türk milleti karşısında kendilerinde meydana gelen bir aşağılık duygusunun ve mensup oldukları millette de merhamet ve adâlet duygusunun kıt olmasının birer belirtisidir. Aynı çizgi üstünde bulunan Yunan sivil ve askerî makamlarının, Anadolu ve Trakya'da meydana gelmiş olan kanlı olaylardaki payları ise büsbütün

Yeni işgaller ve bombardımanlar.

(63) Bu tahkîmâta çok güveniliyordu. Bir İngiliz Kurmayı, «Türkler bu mevâzii dört beş ayda işgal ederlerse bir günde iskat ettiklerini iddia edebilirler» demişti. Bak, T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C. 23. S. 267. C. Kerim, S. 154.

büyüktür. 5 haziran 1922'de, Lloyd Geenge'un «Bir çeşit deli» diye nitelediği (64), Hadjianestis'in yunan birliklerinin başına getirildiği dikkate alınırsa Yunanlıların, gözlerini kırpmadan ve işlerinde küçük bir sızı duymadan insanları nasıl öldürebildikleri ve koca bir Türk şehrini, kılları kıpırdamadan nasıl bombaladıkları kolayca anlaşılır. İşte bu psikolojik duygular altında bulunan Yunanlılar, 7 haziran 1922'de Samsun'u bombaladılar. Bombardımanın açık sebebi, bu şehirde bulunan askerî araç ve gereçlerin tahribi isteğinin reddedilmesi, gerçek sebep ise, Yunanistandaki iç karışıklıkları önlemek, kamu oyunu sükûnete getirmek, Yunan halkının ve ordusunun moralini yükseltmek idi (65). Türkler tarafından yakalanarak Türk deniz filosuna katılmış olan Enosis adlı Yunan gemisinin öc'ünü almak ta bombardımanın sebepleri arasında mütalea olunabilirdi (66). Sebepler ne olursa olsun, 7 haziran 1922 saat altıda üç savaş gemisi ile beş nakliye gemisi Samsun limanına girmiş (67), bunların başında bulunan kişi, ilgili makamlara bir ültimatom vererek, Samsun'daki askerî eşya ile

(64) Bundan sonra Yunan ordusu, «Bazı günler bacaklarının kırılabilir bir maddeden, şeker ya da camdan yapıldığını» söyliyen, yürüdüğü takdirde bunların kırılacağına inanan, bazan da öldüğüne inanarak yatağına giren bu komutan idare edecekti. Bak, David Walder, S. 205, 206.

(65) «Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reisi (Genel Kurmay Başkanı) Fevzi (Çakmak) Paşa, bombardımanın sebeplerini aşağıdaki şekilde açıklamaktadır: «Bombardımana İngilizler muvâfakat etmişlerdir. Hiç bir maksad-ı askeriyi istihdâf etmemektedir. Ancak pek karışık bulunan Yunanistan, vaziyyet-i dâhiliyyesinin teskîni ve efkâr-ı umûmiyyesinin Yunan silâhlarına karşı olan i'timâdlarının tezyidi ve bilhassa ordunun kuvve-i ma'neviyyesinin tarsîni maksadlariyle icra edilmiştir. Bombardımana devam edileceği ve bundan sonraki hedefin Trabzon olacağı söylenmektedir». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 59. Belge 1351.

(66) Enosis adlı Yunan şileb'i Novorososki'den ticaret eşyası yüklüyerek 6 nisan 1922'de hareket etti. Bu gemiyi gözetlemekte olan Türk gambotları, açık denizde Yunan gemisine yaklaşarak dur işareti vermişlerse de Enosis bunu dinlememiş ve yoluna devam etmek istemişti. Bunun üzerine ona ateş açılmış ve yakalanarak Rize'ye götürülmüştü. Trabzon adı verilerek Türk gemileri arasına katılan Enosis'in taşıdığı eşya arasında bir miktar altın ve gümüş de bulunmuştu. Bak, Türk İstiklâl Harbi, V. S. 77.

(67) T.B.M.M. Zabıt Cerîdesi, C 20. S. 248.

silâh ve cephanelerin bir saat içinde yok edilmesini istemiş, aksi takdirde şehri bombalayacaklarını bildirmişti (68). Bunun üzerine askerî ve sivil makamlar, durumu hemen Ankara'ya duyurmuş ve aldıkları cevabı, Yunanlılara bildirmişlerdi. Bu cevapta Samsun askerî bir üs değildir, bu sebeple bombalanamaz, bombalandığı takdirde sorumluluk Yunanlılara ait olur. Eğer halk ve halka ait meskenler bombalanırsa «Buna karşı misilleme hareketinde» bulunulur deniliyordu. Bununla beraber saat onbeş'ten sonra bombardıman başladı (69) ve 17.30'a kadar sürdü. Düşman beş yüz'e yakın mermi atmıştı (70). İstanbul ve Ankara Hükûmetleri tarafından protesto edilen bu olayın yankıları henüz sona ermemişti ki, daha önemli meseleler birinci planda yer aldı. Gerçekten Sakarya Savaşından sonra İzmir'in Yunanlılardan alınacağı söylentileri gittikçe kuvvetlenmişti. Bu

(68) Limana girmiş olan gemilerden birisi olan Averoff'dan, daimi olarak Samsun Limanında bulunan Amerikan muhribine bir motorbot hareket etti. Biraz sonra Amerikan muhribinden ayrılan başka bir motorbot kıyıya yanaştı ve içinden çıkan bir Amerikalı yüzbaşı, Türk Tümen komutanını ziyaret ederek Yunanlıların ültimatomunu verdi. Ültimatomda, askerî bir üs hâline gelen Samsun'un artık açık bir liman şehri olarak kabul olunamayacağı bildiriliyor, mevcut silâh ve askeri eşyanın limana çıkarılarak, Yunan subaylarının gözü önünde yok edilmesi ve bu işin 12,15 den 13,15 e kadar bitirilmesi isteniyordu. Bak, T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C. 20, S. 248. Averoff'tan çok zarar görmüş olan Türkler onu batırmak için bazı teşebbüslere girişmişlerdi. Bir defasında, bu iş için, Üsküdar kıyılarına kadar bir mayın bile götürdüler. Fakat teşebbüs haber alındığı için mayın. «Kızkulesi açıklarında akıntıya terk edildi.» Bak, Türk İstiklâl Harbi, V. S. 88.

(69) Averoff ve iki torpido refâkatinde beş nakliyyeden mürekkeb bir Yunan filosu bu gün Samsun önüne gelerek bir ültimatomu müteâkib saat üç sonrada şehri bombardımana başlamıştır. Bombardıman devam etmekte ve tarafımızdan mukabele edilmektedir. 7-6-338. Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reisi Fevzi». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 59. Belge 1351.

(70) Bombardıman sonucu 41770 teneke petrol, 68368 kilo benzin, 900 kilo ispirto ile askeri yiyecek anbarı yanmış, 48 ev, 3 dükkân, Hükûmet konağı, gümrük binası, Ermeni kilisesi ve yetim hanesi yıkılmış veya hasâra uğramış, kayık ve motorlardan bir kısmı, anbardaki mayınlardan bir kaçı harab olmuş, 4 asker şehid düşmüş ve üç'ü de yaralanmıştı. Bak, T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C. 20. S. 240.

İonia muhtariyyeti meselesi

durum karşısında Rumlar, bir «İonia Devleti kurmak üzere bir millî savunma ligası» teşkîl ettiler (71). Bu hususta en çok çalışanlardan birisi İzmir metropolit'i Chrysostomos idi. O ve onunla birlikte bu yolda yürüyenler, İzmir ve Manisa çevresini bu suretle Yunanistan'a katmayı mümkün görüyorlardı. 24 haziran 1922'de Yunanlılar, «İzmir'de Polis teşkilâtını üzerlerine» alırlarken «Rumların İzmir Müdâfaa Birliği de (Smyrna Defence League), İonia Devletinin kurulmasını istenmiş (72), 8 temmuz'da da İzmir'deki Yunan Baş Komiseri Sterghiades, «Mümkün olduğu kadar süra'tle İzmir Muhtar Mıntakası» isteğinde bulunmuştu (73). «Ümitsizlik içinde bazı delice düşünceler» peşinde koşan Yunan Hükûmeti ise (74) «Hristiyanların, Çerkeslerin ve diğer anti Kemalist lerin emniyette ve selâmette kalabilecekleri» düşüncesiyle (75), 27 temmuzda İonia idaresinin kurulmasına karar vermiş ve İonia Muhtariyyeti, Sterghiades tarafından 30 temmuz'da i'lân edilmişti (76). Fakat Yunanlıların bu tutumu çevre halkı üzerinde olumlu bir hal meydana getirmedi, tersine olarak memnuniyetsizliği artırdı, «İzmir Müftüsü ile Maarif Komisyonu» nun isti'fa etmesine se-

(71) G. Jaschke, 4, S. 94. «İzmir'in Helenler tarafından işgaline daima muhâlif bulunmakla beraber kontroldan uzak bir Türk idaresinin geri dönmesi korkusunu da içlerinde taşıyan kibar Avrupa kolonisi bu şehirde «Ionia ve Kemalistan diye iki siyasi birliğin bir yıl müddetle teşekkülünü hayal etmiş» lerdi. Bak, G. Jaeschke, 4, S. 93. «İzmir Vilâyetinden Karabiber, 1919 mayıs tarihli bir muhtıra'da Amerikan yüksek komiserliğinin yönetimi altında bir Ionia Devleti kurulmasını teklif etmişti». Bak, G. Jaeschke, 4, S. 93.

(72) G. Jaeschke, I, S. 183.

(73) Aynı eser, 184.

(74) G. Jaeschke, 4, S. 94.

(75) Aynı yer.

(76) G. Jaeschke, I, S. 187. 30 temmuz'da bir beyanname yayımlandı ve «Irk ve mezheb ayrılığı gözetilmeden her kese eşitlik hakları tanınacağı va'dedilerek halkın ilgililerle işbirliği yapması istendi». Bak, Türk İstiklâl Harbi, C. 2. Batı Cephesi. 6. Kısım. I. Kitab, S. 153. Istanbul Hükûmeti, «Ionia ilânını» 1 ağustos'da protesto etti. Bak, G. Jaesehke. I, S. 188. 18 ağustos'da Müttefikler Yunanlılara, «Ionia'yı reddeden» bir nota verdiler, ve «İzmir'in istikbâli sulh muâhedesinde tespit» edilecektir dediler. Bak, G. Jaesehke, 3. S. 188.

bep oldu; İonia Muhtariyyeti lehinde hazırlanan mitinglere Rumlar bile gitmedi (77). İşte bu sıralarda idi ki Yunanlılar, İstanbul'u işgal etme hevesine düştüler. Çünkü Onlara göre, Türklere barışı zorla kabul ettirmek için bundan daha iyi çare olamazdı (78). Bu sebeple, Türklerin yeni bir taarruza girişeceklerinden de kuşkulu bulunan Yunanlılar, 29 temmuz 1922'de, Atina'daki İngiliz elçisini Dışişleri Bakanlığına da'vet ederek bir nota verdiler. Bu nota'da, barışın yapılabilmesi için İstanbul'un mutlaka kendileri tarafından işgal edilmesi gerektiği ileri sürülüyor (79) ve işgal için Müttefiklerin izni isteniliyordu (80). Fakat onlar, daha önceden, İstanbul'un işgali için gerekli planlarını hazırlamış ve gerekli tertipleri almış bulunuyorlardı. Nitekim İstanbul limanındaki Yunan savaş gemileri, manevra bahanesiyle 27 temmuz'da Marmara'ya açılmış, Anadolu'dan iki tümenlik bir kuvvet, deniz yolu ile ve gizlice Trakya'ya yollanmıştı (81). Yunanlılar, dördüncü kolordularını, İstanbul'u işgal için yeter görüyorlardı. Çünkü bu kolorduya karşı çıkacak Türk kuvvetlerinin, güvenlik kuvvetleri dahil, 9000 kişi kadar olduğunu (82) biliyorlardı. Ancak Yunanlılar, İstanbul'un müslüman nüfusunu ve İstanbul'daki Türk gizli teşkilâtını hiç hesaba katmamışlardı. Halbuki, İstanbul'da semt semt teşkilât kurulmuş ve şehrin savunulması için 60 bin kişi

Yunanlılar, İstanbul'u işgal etmek istiyorlar.

(77) Türk İstiklâl Harbi II. 6. Kısım. 1. Kitap S. 153.

(78) G. Jaeschke, 4, S. 94.

(79) David Walder, S. 201.

(80) Yunanlılar, 1921'de de İstanbul'un işgalini düşünmüşlerdi. Fakat o zaman İngilizlerin, belki de hoş karşılayacağı bu hale Fransız ve İtalyanlar razı olmamışlardı. Hatta Lord Curzon, «Yunanlılar İstanbul'u işgal etmek isterlerse buna kim mâni' olabilir» dediği vakit Briand, «Bizim Kilikya"da 80 binden fazla askerimiz var. Bu askerler icâbında Türklerle müştereken hareket ederek buna mâni' olurlar» demişti. Fakat buna karşı Lord Curzon, «Yok bunu yapamazsınız deyince aldığı cevap, «Hay hay. Yaparım» olmuştu. Bak, Âli Türkgeldi, S. 149.

(81) Bu tümenler 29 temmuz'da Tekirdağ'da karaya çıktılar. Bak, G. Jaeschke, I, S. 187.

(82) Türk kuvvetleri 9732 kişi idi. Bak, Türk İstiklâl Harbi, C. 2. Batı Cephesi, 6. Kısım. I. Kitab, S. 198.

hazırlanmıştı. Mesûdiyye zırhlısından sökülen 75 milimetrelik iki top'dan birisi, «Kasımpaşa'daki büyük Cami'in tabutluğuna, diğeri Kulaksız'da bir mandıra'ya gizlenmişti» (83). 57 milimetrelik iki ayrı top da, bir subayın evine götürülmüş bulunuyordu. Haliç'teki gemilerde bulunan bütün subaylar, İstanbul'un savunmasında görev almış bulunuyorlard (84). Bu savaşta yaralanacaklar için yetecek kadar ilâç ve sargı bezi Haliçteki Deniz Hastanesinde depolanmıştı. Sözün kısası vuruşma için her şey hazırdı. Öte yandan Yunanlıların, İstanbul'u işgal etme istekleri, Müttefiklerce hoş görülmedi. Özellikle, «İstanbul'un ve Boğazların İngiliz kontrolu altına girmesi demek olan böyle bir hareket» (85), Fransa ve İtalya'da pek olumsuz karşılandı. Bu sebeple Fransa Başbakanı Poincaré, İstanbul'da bulunan «General Pellé'ye gönderdiği ta'limatta, Yunanlıların İstanbul'a dühullerine müsellehan mümânaat edilmesini ve hatta İngilizler bu surete muvâfakat etmiyecek olurlarsa Fransa askerinin münferiden hareket eyelmesini» bildirmişti (86). Türkler ve Rumların sokaklarda birbirlerinin boğazlarına sarılmasına sebep olabilecek olan bu hareketi, bir çok İngilizler gibi, General Harington'da yerinde bulmuyordu. Onun için «Bu çılgın tasarı» karşısında o, (87). Yunanlılara karşı Çatalca hattını savunmak üzere, «İngiliz ve Fransız birliklerinden bir kısmını Fransız generali Charpy'nin emrinde» 28 Temmuz'da oraya gönderdi (88). İngiliz donanması da Akdenize açılmıştı (89). Çatalca'ya giden Müttefik birlikleri hemen siperlerini kazdılar ve savunma tertip-

(83) Türk İstiklâl Harbi. C. 5. Deniz Cephesi ve Hava Harekâtı. S. 61.

(84) Aynı yer.

(85) T. Bıyıklıoğlu, 2, S. 433.

(86) Âli Türkgeldi, S. 149.

(87) David Walder, S. 203.

(88) Kinross, 2, S. 649.

(89) «Bu arada Türkler, Harinton'a baş vurarak, gerektiği takdirde şehrin savunması için 20 bin kişilik bir kuvvet sağlayacaklarını bildirmişlerdi». Bak, David Walder, S. 203.

leri aldılar (90). Nevile Henderson (91) ile General Harington tarafından yapılan bir açıklamada ise, «İstanbul'a nereden gelirse gelsin - ister Türkler, ister Yunanlılardan - her türlü saldırının Müttefiklerce püskürtüleceği» belirtiliyordu (92). Bu açıklamaya Fransa ve İtalya yüksek komiserleri de katılmışlardı. Ancak Yunanlılar İngiliz hükûmetinin kenedilerini arkalayacağını ummakta idiler. Fakat bu hükûmet, o sıralarda müttefiklerinden ayrılmayı İngiliz çıkarlarına uygun görmemiş ve 31 Temmuz 1922'de Fransa ve İtalya ile birlikte Yunan isteklerini reddetmiş (93) ve Müttefiklerin işgalleri altında bulunan bölgelere yapılacak tecâvüzü önlemek üzere «Müttefik ordular kumanlandığına emir verilmiş olduğunu kendilerine bildirmişti (94). Bununla beraber Lloyd George, 4 ağustos 1922'de Avam Kamarasında yine de Yunanlılar lehine konuştu, Yunanlıların her savaşta üstünlük gösterdiklerini söyledi (95) ve Türkleri tehdit etti (96). Fakat L loyd George'un bu tehdidinden ve «Güzel konuşma yeteneğin-

(90) Kinross, 2, S. 470.

(91) Bu kişi, o sıralarda görevi başında bulunmayan Sir Horace Rumbold'a vekâlet ediyordu.

(92) David Walder, S. 203.

(93) G. Jaeschke, I, S. 187.

(94) H. Bayur, I, S. 113.

(95) G. Jaeschke' 1, S. 188.

(96) Lloyd George ve arkadaşları, doğuda izledikleri politikadan ötürü, sert eleştirmelerle karşılaşıyorlardı. Bir defasında Türk dostu L. C. Kennworthy, bu hükûmeti çok ağır bir dille hırpaladıktan sonra Yunanlıların isteklerini açığa vuran şu cümleleri de konuşmasına ekledi: «Doğrusu olağanüstü bir teklifle karşı karşıyayız. Yunan ordularının İstanbulu işgaline izin verilecek ve Kral Constantine, Bizans İmparatoru olarak Ayasofya camiinde yeniden taç giyecek. Büyük ölçüde müslümanların yardımı ile Türkleri yenmeseydik, İstanbul'u işgal şansına sahip olabilecekler mi idi?». Bak, Taner Baytok, S. 151. Lloyd George, 4 ağustos'da yapılan eleştirileri cevaplarken, Yunanistanla Türkiye arasındaki savaşta kendilerinin, «Taraflardan birinin başşehrini diğerine karşı» koruduğunu söyledikten sonra küçük Yunan devletinin kaynaklarının tükendiğini, «Bu hale göz yumamayacaklarını açıklamış ve daha da ileri giderek, barış tekliflerini reddeden «Türkiye, bir sene sonra da harpten çıkmış olsa kendisine hâlâ bu şartların teklif edileceğini sanmamalıdır» tehdidini savurmuştu. Bak, Taner Baytok, S. 152 - 155.

den Türk ulusunun liderinin kılı bile kıpırdamamıştı. (97).

Yunanlıların İstanbul'u işgal etme istekleri başka yerlerde de iyi karşılanmamıştı. Nitekim Romanya'da bir gazete, «Türkleri sulhün akdini ta'cile mecbur etmek için Yunanlıların İstanbul'a girmek istemeleri, anlaşılmaz bir haldir. Böyle bir hareket» Türklerle uyuşmayı büsbütün ortadan kaldırır, dedikten sonra, gerçek olan bir şey varsa o da Yunan milletinin bir an önce barışa kavuşmak arzusudur. Böyle bir barış için Müttefiklerin çalışmaları kâfi gelmedi. Bir kerre de Atina'da iş başında bulunanların, barış amacına yöneltilmiş olagan üstü bir çaba göstermeleri gerekir» diyordu (98). Bir Belçika gazetesi ise aynı konu üzerinde «Yunanlılar ordu ile harb edemiyorlar, tarafsız bir şehre saldırıyorlar» dedikten sonra Yunanlıların İstanbul'u işgal etmelerinin, müslüman âleminde büyük ve haklı bir nefret meydana getireceğini ve bu yüzden Anadolu'daki azınlıkların tehlikeye düşeceğini yazıyor. Morning Post gazetesi de, «Bu savaşta Türkler, mevcûddiyyetleri ve vatanları için harb ediyorlar. Halbuki Yunanlılar, hiç bir hakla kendilerine ait olmıyan, silâh ve kılıçla asla elde edemiyecekleri bir İmparatorluğu fethetmek için çalışıyorlar» diyordu (99). Sözün kısası, hiç bir yerde destek bulmayan Yunanlılar, Müttefiklerin enerjik tutumu karşısında (100), İstanbul hakkındaki isteklerinden vaz geçmek ve 15 ağustos 1922'de imzaladıkları bir protokol ile dördüncü Yunan kolordusunu, «Hatt-ı fâsıl' dan altı kilometre» geri çekmek zorunda kaldılar (101).

«Sad planı ve yeni bir savaş için yapılan hazırlıklar.

4 — Sakarya savaşından sonra Türk silâhlı kuvvetleri, «Eskişehir-Afyon hattında yerleşen düşman karşısında» toplanırken (102), Türk Genelkurmay'ında

(97) David Walder, S. 204.

(98) 20 Ağustos 1922 tarihli Akşam Gazetesi.

(99) Aynı yer.

(100) Türk İstiklâl Harbi, c, 2. Batı Cephesi, 6. Kısım. 1. Kitab, S. 199.

(101) Aynı eser, S. 199-200.

(102) Türk İstiklâl Harbi, C. 2. Batı Cephesi 6. Kısım. 1. Kitap, S. 50.

Yunan ordusunun kuvvetlenmesine zaman bırakılmaması ve hemen onlara taarruz edilmesi düşüncesi hâkimdi. Bundan dolayı 15 ekim 1921'de Batı Cephesi Komutanlığına bazı direktifler verilmişti. Bunlara göre Türk ordusunun, kış basmadan ve Sakarya yenilgisinin düşman üzerindeki etkisi silinmeden taarruza geçmesi; bu taarruza büyük kuvvetlerle Afyonkarahisar bölgesinde başlaması, bu sebeple de hazırlıklarını çok kısa zamanda bitirmesi gerekiyordu (103), bu hususları göz önünde tutarak hazırlanmış bir plan da vardı. Türk İstiklâl Savaşı tarihinde «Sad» harekâtı diye adlandırılan (104) ve üzerinde komutanlarca fikir birliğine varılmayan bu plân, mevsimin ilerlemesi, hava şartlarının kötüleşmesi, devamlı yağmurlar yüzünden yolların bozulması ve ordunun yeter derece'de hazırlanamaması yüzünden uygulanamadı. Bununla beraber hemen taarruz edilecekmiş gibi hazırlıklara devam olundu, bu arada Batı Cephesi Komutanlığı, başlıca iki ordu halinde teşkîlâtlandırıldı. Bunlardan, Nureddin Paşa'nın komuta ettiği Birinci Ordu (105) Akar-

(103) Türk İstiklâl Harbi, C. 2. 6. Kısım, 1. Kitap S. 51.

(104) Bu plânın gizli tutulması maksadiyle, birlikler arasındaki yazışmalarda, «Kâğıtlar üzerinde Osmanlı alfabesindeki sad ( ) hafri işaretinin konulması »kabul olunmuştu. Bak, Türk İstiklâl harbi, C. 2. Batı Cephesi. 6. Kısım. 1. Kitap, S. 51.

(105) Birinci Ordu'ya daha önce Ali İhsan (Sabis) Paşa komuta ediyordu. Fakat Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa onu görevden uzaklaştırdı. Bunun en başta gelen sebebi, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa (İnönü) ile Ali İhsan Paşa arasındaki anlaşmazlık ve ordunun yemesi içmesi için harcanması gereken paranın Ali İhsan Paşa tarafından subaylara maaş olarak dağıtılmasıdır. Bak, İ. İnönü, Millî Mücâdele, 30 mayıs 1968 tarihli Ulus gazetesi. Ali İhsan Paşa'nın görevine son veren telgraf aşağıdadır : »İzmit. 18/6/1922. Dürüst bir hareket hattı ta'kîb etmediği anlaşılan Birinci Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa'nın kumandanlığına nihayet verilerek hakkında kanûnî muâmeleye devam edilmek üzere Millî Müdâfaa Vekâleti emrine verilmesi tensîb edilmiştir. Baskumandan Mustafa Kemal». Bak, Fahreddin Altay, Millî Mücadele Hatıralarım. Hayat Mecmuası, savı 19. yıl 1959. Ali İhsan Paşa, görevine son verilmiş olduğunu İkinci Ordu Komutanlığına, aşağıdaki şekilde bildirmişti : «İkinci Ordu Kumandanlığına. Çay. 21/6/1922 Aylıkların dağıtım tarzı hakkında Birinci Kolordu yanlış bir emir vermiş ve buna 57. Tümen Kumandanı i'tiraz etmiş idi. Aralarında hâsıl olan münâkaşeye ordu müdâhale ederek 57. Tümen Kuman-

çay'ın batısında, Ya'kup Şevki (Subaşı) Paşa'nın komutasındaki İkinci Ordu ise Akarçay'ın kuzeyinde idi. Her iki ordunun küçük rütbedeki subaylara çok ihtiyacı vardı. Bu ihtiyaç, İstanbuldan gelenlerle «Ankara Ta'limgâhından» yetişenler ve Birinci Dünya Savaşında düştükleri esirlikten kurtularak şehir ve kasabalarına dönen tecrübeli yedek subaylarla giderilmeğe çalışılıyordu. Ordunun er noksanı ise, 14/15 eylül 1921 gece yarısından itibaren geçerli olmak üzere ilân edilen «Seferberlik» sonunda (106), o anda silâh altında bulunanların «Bakayası» ve 1315, 1316, 1317, (1899, 1900, 1901) doğumluların hemen askere alınması ile tamamlandı. Bunlar, «Yozgaz, Kastamonu, Bolu, Kayseri, Niğde, Kırşehir, Aksaray, Karaman, Kadınhan mıntıkalarında yedi piyâde, bir süvari depo alayı ve bir topçu ve bir makinelitüfek depo kıt'ası» kurularak eğitim gördüler (107), küçük manevralar ve uygulamalar yaptırılmak suretiyle de bir taarruz savaşı için hazırlanarak Batı Cephesine gönderildiler. Bundan başka Ankaradaki bütün birlikler, Jandarma'ya yardımcı olarak kullanılan bir kısım piyâdelerle süvâriler, kıyı koruma teşkîlâtından ve Adana bölgesindeki kuvvetlerden bazı birlikler, dairelerde ve öteki kuruluşlarda çalışanların azaltılması sonunda elde edilen askerler ve yeni teşkil olunan 16. Tümen ile Kocaeli'nde bulunan 17. Tümen de Batı Cephesi emrine verildi. Bu suretle Batı Cephesinde ilk defa 200 bine yakın insan

---

danı Mümtaz Bey'i müdâhale (?) etmekle beraber İzzeddin Beye de yanlış hareketi tashih etmesini emretmiş ve İzzeddin Bey buna uymadığından nihayet şiddetli bir surette tekdir edilmişti. İzzeddin Bey dün isti'fa etti. İsti'fanın kabulünü cephe'ye yazdım. Evvelâ Birinci Kolordu emrimden alındı. Şimdi de Başkumandanlığın bir sureti Zât-ı devletlerine de tebliğ edilen emirleri mucibince kumandama nihayet verildi. Uzunca bir müddet yanyana çalısarak zafere hazırladığımız ordularımıza vedâ' ederken Zât-ı devletlerine ve maiyyetindeki bilumum zâbitan ve efrâda hürmetlerimi arz ve muvaffakiyetler temenni ederim efendim. Mirliva Ali İhsan». Bak, Fahreddin Altay, Milli Mücâdele Hatıralarım, Hayat Mecmuası, sayı 19. Yıl 1959.

(106) Nimet Arsan, S. 408. Doğu Cephesindeki 21. Tümenden de «İkmal Kıtası olarak faydalanıldı».

(107) C. Kerim, S. 143.

bir araya gelmiş oluyordu (108). Taarruz için toplanan ve yeter görülen bu insanların elbiseleri İtalyanlardan, Fransızlardan ve yurt içinden sağlanıyordu. Fakat askerlerin geyimi iyi değildi, hatta bir yabancının dediğine göre ordu çıplak denecek derecede kötü geydirilmişti (109). Taarruz edileceği ve bir kaç meydan savaşının yapılması ihtimali düşünüldüğü için bu askerlerin silâh, cephane ve gereçlerinin bol olması gerekirdi. Halbuki bunları sağlamak çok güçtü. Gerçi İstanbul depolarında, millî ordunun muhtaç olduğu her çeşit silâh, cephane ve gereç vardı. Ancak, Müttefiklerin muhafazası altında bulunan bu depolardan faydalanmak imkânsız gibi idi. Bununla beraber İstanbul'da, Mondros Mütârekesinden sonra kurulmuş ve çeşitli adlar almış olan bir takım teşekküller (110), bu depolardan kaçırdıkları veya başka yollarla sağladıkları silâh, cephane ve savaş gereçlerini (111), öteden beri Anadolu'ya gizlice yolluyor-

(108) Türk İstiklâl Harbi, C. 2. 6. Kısım. 1. Kitab. S. 13.

(109) 13 aralık 1921'de Ankara'ya gelmiş olan Ukraynalı General Frunze Türk ordusu hakkında, «Ordu çıplaktır; fena silâhlanmıştır; kış savaş kampanyasını gerçekleştirecek halde değil; ama ma'neviyâtı henüz kuvvetlidir. Memlekette zahîre yedekleri vardır, ama yeteri kadar ulaştırma araçları olmadığından orduyu donatmak şartları tatmin edici değildir. Askerî harekât istikametlerinin ve bizzat harekâtın mahiyetini ta'yin etmek işinde, konaklamak ve yiyecek te'mini imkânları başlıca rol oynar» diyor. Bak, S. Selek, S. 9. «Ordunun geyim ve kuşamı, özellikle kunduraları çok kötü idi». Bak, Aralov, Türkiye Hatıralarım. 24 şubat 1967 tarihli Cumhuriyet gazetesi.

(110) Kurulan bu teşekküllerin başlıcaları şunlardır: Karakol Cemiyyeti, Hamza Grubu, M. M. Grubu, Muğlalı Mustafa Grubu. İ'malât-ı Harbiyye Grubu, Muâvenet-i Bahriye Grubu, Sebat Grubu, Yıldırım Grubu, Güneş Grubu, Ay Grubu, Mücâhid Grubu, Muhârib Grubu, Felâh Grubu, Millî Müdâfaa. Yavuz, Zeyyad, Nâmık Grupları ve Trakya'nın kurtarılmasına yardım etmek üzere Bulgaristan'da kurulmuş olan gizli bir teşkilât.

(111) Haliç'deki Karaağaç silâh deposuna Birinci Dünya Savaşından sonra çok sayıda silâh ve cephane depo edilmişti. İngilizlerin kontrolu altında bulunan bu cephaneliğe, 1920 sonbaharında bir gece, çoğu Karadenizli olmak üzere 80 kişilik bir silâhlı grup saldırdı. Avniye ve İsmet adını taşıyan iki deniz motoru ile Karaağaç'a gelen bu insanlar İngiliz nöbetçileri ve öteki ilgilileri bağlayarak, bir çok silâh ve cephaneyi motorlara taşımış ve kimseye görünmeden Karamürsel'e gitmeyi başarmışlardı. Bak, Hüsameddin, Ertürk, S. 516 - 519. «Yüzbaşı Armstrong diyorki: İstanbul silâh ve mühim-

lardı. Kaçırılan silâh, cephane ve gereçler, küçümsenmiyecek kadar çoktu (112). Sadece Bahaeddin adındaki vatan severin, İngilizlerin muhfazası altında bulunan Maçka silâh deposundan kaçırdıkları bile akla durgunluk verecek decerede idi (113). Yavuz zırhlısından sökülen 88 milimetrelik iki top trenle Arifiyye'ye kaçırılmış, oradan da Samsun'a götürülmüştü (114). Bu koca topları Yavuz zırhlısından sökmek; kimseye göstermeden trene koymak ve Arifiyye'ye getirmek elbette çok güç bir işti. Fakat Vatanı istîlâya uğramış olan Türk milleti, güçlükler karşısında umudunu yitirmiyor ve sonunda bütün engelleri yok etmesini biliyordu. Nitekim, kamaları alındığı için çelik bir borudan başka bir işe yaramaz hale gelmiş olan Türk topları, Türk ustasının ve Türk işçisinin eliyle yeniden işler hâle gelmişlerdi. Gerçekten, Eskişehir demiryolu atölyesinde çalışan Ahmed (Akar) adındaki usta, arkadaşları ile birlikte, en ilkel âletleri kullanarak top

---

mat depolarından kaçakçılık yapıldığını öğrenmiştik. Depoları muhâfaza etmek vazifesi bana verildiğinden, fotoğraflarını almaya, silâhlarını saymaya ve dikkat etmeğe başladım. Fakat kaçakçılığı önleyemiyordum». «..... Nöbetçileri tuttuk, küçük zâbitleri hapsettik. Ben Haliç'teki büyük silâh deposunda bir yana saklanarak vaziyyeti tetkik etmeye karar verdim. Saklanacağım yere zorlukla vardım. Nöbetçiler tetikde idiler. Görülecek olsam vurulabilirdim. Geceleyin Türkler gene geldiler» «.... Türkler barut mahzenlerinde rahat rahat sigara içiyorlar, bir kaç tahta kırarak ateş yakıyor ve yemek pişiriyorlardı. patlayıcı maddeleri hiç telâş etmeden taşıyorlardı». Bak, Ali Fuat Erden, S. 50.

(112) Bir kaynağa göre bunlar, «56 bin mekanizma, 320 makineli tüfek, 1500 tüfek, bir batarya top, 2000 sandık cephane, 10 bin takım melbûsat 100 bin geyim nal ve mıh, 15 bin matara, 1000 tona karîb malzeme ve eşyâ-yi muhtelife-i askeriyyedir». Bak, M. Arif, S. 78.

(113) Albaylıktan emekli olan Bahaeddin Bey, o tarihlerde Maçka silâh deposunun müdürü idi. Bu vatan sever kişi, kapılarında ingiliz nöbetçileri bekliyen Maçka silâh deposundan, 215 makineli tüfek, 800 sahra telefonu, 55 bin mekanizma kaçırmıştı. Bak. Hüsameddin Ertürk, S. 388.

(114) Türk İstiklâl Harbi, c. 5. Deniz Cephesi ve Hava Harekâtı, S. 55. 1922 yılı başlarında «Muâvenet-i Bahriyye Grubu», atılmış olan Geyve ve Karaçam tren köprülerini, onarmak üzere, İstanbul'dan, tel, halat, makara, zincir gibi gerekli gereçlerle teknik personeli gizlice o bölgeye göndererek köprüleri onarmış ve trenlerin geçebileceği hale getirmişti. Bak, Türk İstiklâl Harbi, c. 5. Deniz Cephesi ve Hava Harekâtı. S. 56.

kaması yapmayı başarmıştı. Bundan başka Eskişehir, Adapazarı ve Ankara'daki yapım yerlerinde, bir top'un mermisini başka bir tip top'a uydurma imkânları da elde edilmişti (115). Bu çalışmalar sonundadır ki, yerli «İmâlâthâneler», ordunun kasatura, bomba, fişek ve kılıç noksanlarını giderecek duruma geldi. Sıkıntısı çekilen bazı silâhlar ise, Ruslardan, Fransız ve İtalyanlardan sağlanmaya çalışıldı (116). Ancak bu, İstanbul'dan silâh ve cephane kaçırmaktan daha kolay bir iş değildi. Çünkü Fransa ve İtalya, İngilizlerle hâlâ ittifak halinde idiler. Bu bakımdan serbestçe hareket edemiyor ve açıktan açığa Türklere silâh satamıyorlardı. Bununla beraber, öteden beri Türklere karşı pek düşmanca bir tavır takınmamış olan İtalyanlar (117), işgalleri altında bulunan Muğla ve Antalya'da, millî kuvvetlerin teşkilâtlanmasına engel olmamış, tersine olarak buralardaki depolarda bulunan Türk silâh ve cep-

(115) «Millî Müdâfaa Vekili Fevzi Paşa'nın», 13 ocak 1921'deki beyânatından bir kısmı aşağıdadır: «Düşmanlar toplarımızın kamalarını almışlardı, bizi topsuz bırakmışlardı. Biz elimize geçen ve kendi milletimizden olan ustalarımızla bir orduya yetişecek kadar top kaması i'mâl ettik ve bu sefer Yunanlıların kafasını kıran toplar da o toplardır. Tüfeklerimiz noksandı. Biz elimize geçen ustalarla ordumuza kifayet edecek kadar tüfek, cephane yapıyoruz ve bundan başka, reis Paşa Hazretlerinin burada buyurdukları veçhile, cephanemizi ikmal ettik. Nasıl ikmal ettik biliyormu sunuz? Düşmanlarımızdan aldığımız cephaneler bu gün bizim şimdiye kadar olan cephane sarfiyyâtımızın beş on mislini Ermenilerden aldık ve bunu i'lân ediyoruz. İngilizler bize cephanesiz dedikleri halde biz 37 milyon cephane aldığımızı söyloyruz ve bununla on sene daha harb ederiz. Vesâit-i medeniyyeden yol yoktur, otomobil yoktur dediler. Otomobillerimizi işlettik, benzin bulduk. Şimendiferlerimizde kömür yok. Odunla işlettik. Kömürle de isleteceğiz insâllah ve bizi vesâitsizlikle itham eden düsmanlarımızdan Fransızları bizim halimize döndürdük. Onların istifâde ettikleri şimendiferleri bozduk. Şimdi Fransız ordusu develerle erzâkını, mühimmatını taşıyor». Bak. T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, 7. S. 282.

(116) Türkler, Fransız ve İtalyanlardan «Techizat ve harb malzemesi» satın alıyorlardı. Bak, T. Ambelas, S. 13.

(117) İstanbul'da İtalyan Yüksek Komiseri olarak bulunan ve 1920 haziranından 1921 haziranına kadar İtalya Dışişleri Bakanlığını yapan Sforza, Türklere sempatisi olan ve onun maiyyetinde çalışan Kont Kaprini de Türkleri seven birer kişi idiler. İstanbul'da İtalyan polislerinin komutanı olan Kont Kaprini, vaktiyle Girit Osmanlı jandarma teşkilâtında uzman olarak bulunmuş ve Girit müslümanlarından bir çoğunun Rumlar tarafından öldürülmesine engel olmuştu. Bu sebepten Sultan Hamid onu, «Mütemâyiz ricâl-i

hanelerinden yardımda bile bulunmuşlardı (118). Ayrıca Ankara Hükûmeti, 1921 mayıs'ında İtalya'dan, çok sayıda silâh alma teşebbüsüne girişti (119). Silâh ticaretinin serbest bırakıldığı 10 Ağustos 1921 tarihinden sonra ise İtalya'dan daha kolay şekilde silâh, cephane hatta uçak sağlanmıştı (120). Fransa'dan ise bin tane hafif makineli tüfek ile 100 kamyon ve bir kaç uçak satın alınmıştı (121). Bundan başka Fransızların, silâh ve cephaneleri Anadolu'ya nakletmekteki yardımları da büyük olmuştu. Gerçekten, Fransız bayrağı çekmiş olan gemiler, Karadeniz kıyılarındaki Türk limanlarına bir kaç defa,Mersin limanına da bir defa silâh getirmişlerdi (122). İşin en ilginç yanı, Fransız gemilerindeki silâhları korumaya memur edilmiş olanların Ermeni olmaları idi (123). Büyük taarruzdan biraz önce Fransızlar, altı tane de lokomotif vermişlerdi (124).

Ankara, silâh sağlama hususunda her fırsattan faydalanmak istiyordu. Bundan dolayıdır ki, 13 aralık 1921'

Osmani'den sayarak «Rütbe-i bâlâ ricâli» arasına sokmuş ve kendisine nişan bile vermişti. Ona «Kont Kaprini Efendi» diyorlardı. Bu iki kişinin yardımiyle bir çok vatan-sever Türk, İtalyan pasaportu alabilmiş ve bu suretle Anadolu'ya geçebilmişti. Bak, Hüsameddin Ertürk, S. 407 - 408.

(118) İtalyanlar, «Antalya'da el koydukları cephanelikleri zaman zaman acarak Kuvâ-yi Milliyye'nin silâh ve cephane eksikliklerini tamamlıyorlardı. İlk silâh ve cephane yardımını 1919 ekim ayında yapmışlardı. Re'fet Bey'in (Bele) Antalya'ya gelip İtalyan işgal kuvvetleri komutanı ile görüşmesinden sonra ise Antalya depolarındaki bütün silâh ve cephane Söke'ye aktarılarak Kuvâ-yi Milliyye'ye mal edil- Bak, Hüsameddin Ertüak, S. 551.

(119) Bak, S.

(120) 10 ağustos 1921'de Paris'de toplanan «Yüksek Barış Meclisi», bundan sonra «Hususî şirketler harb halinde bulunan memleketlerle silâh ticareti yapabilirler» diye karara varmıştı. Dak, G. Jaeschke, 1, S. 159. T. Bıyıklıoğlu, 2, S. 413.

(121) T. Bıyıklıoğlu, 2, S. 414.

(122) Hüsameddin Ertürk, S. 511.

(123) «Fransız gemilerinin bordrolarına yanaşan mavnalardan gemilere irkâb edilen sandıkların İngilizler tarafından kontroluna mâni' olmak için Fransız Konsoloshanesi, Ermeni müfettişler istihdam etmiş ve bunlardan biri, Karabet Hugasyan Efendi, resmi elbise giyerek ve beline tabanca takarak vapur dahilinde gezinerek İngilizlerin müdâhalesine mâni' olmuştur». Bak, Hüsameddin Ertürk, S. 511.

(124) Nimet Arsan, S. 445.

de bir hey'etle birlikte Ankara'ya gelmiş olan «Ukrayna hey'eti reisi yoldaş Frunze (125) ile silâh ve askerî gereçler üzerinde 17 ocak 1922'de bazı kararlara vardı, fakat 150 rakkaslı mayın'dan başka bir şey sağlayamadı (126). Bununla beraber silâh ve cephane bakımından Türk ordusu, büyük taarrruzdan önce, oldukça donatılmış sayılırdı (127). Ancak, silâh ve cephane cinsinden ele ne geçti ise kullanılmak zorunluğu olduğu için, ordu'da silâh birliği kalmamıştı. Çok sakıncalı olan bu hali önlemek için bazı tedbirlere baş vuruldu ve bir birliğe aynı cinsten silâhlar verilmeye çalışıldı, buna imkân bulunmadığı takdirde kurslar ve dersler tertiplenmek suretiyle o birliğe çeşitli silâhların nasıl kullanılacağı öğretildi. Fakat, Türk ordusu, İstiklâl Savaşı boyunca hava kuvvetlerinin yokluğunu gideremedi. Gerçi Osmanlılardan kalma uçaklardan bazıları, Türk teknisyenleri tarafından onarılarak çalışır bir hale sokulmuş, «Kartal Müfrezesi» adı ile bir kuruluş meydana getirilmiş ve bu kuruluşun başına geçmiş olan Yüzbaşı Fazıl, 1920 temmuz'unda Uşak cephesinde görev bile almıştı. Fakat bu noktaya varmış olmak, bir hava kuvvetine sahip olmak demek değildi. Çünkü «Kartal Müfrezesi», uçak sayısı, uçucu ve teknik eleman bakımından bir kuruluş bile sayılamazdı. Bununla beraber Türk Hava Kuvvetleri gün geçtikçe güçlenecek, uçaklarının sayısı artacak (128), teşkilâtı da genişliyecekti.

---

(125) General Frunzenin, bu ziyaretten bir maksadı da, Fransızlarla Ankara İ'tilâfnamesini imzalamış olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin, Batılılara ne derece yaklaşmış olduğunu anlamaktı. Bak, Türk İstiklâl Harbi. C, 2. 6. Kısım. 1. Kitab, S. 110.

(126) Frunze'den, telsiz makineleri, ışıldak, telefon gereçleri, kuvvetli dürbinler, 6 savaş ve 2 eğitim uçağı, 20-30 tonluk silâhlı motorbot, top, mayın, üç denizaltı, üç muhrip, üç torpidobot, yedi mayın gemisi, iki mayın dökücü gemi, beş uçaksavar topu ..... istenmişti. Bak, Türk İstiklâl Harbi, C. 5. S. 91.

(127) Rusya, İtalya ve Fransa'dan sağlanan silâh ve savaş gereçleri için Bak, Kâzım Özalp, S. 219-221.

(128) Bu arada Ordu'ya bir uçak hediyye eden Erzurumlu Hacı Ahmed Zâde Nafiz Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya aşağıdaki telgrafı çekti: «Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine. İstanbul'dan mübâyaa eylediğim ve buraya celbine muvaffak olduğum tayyâre cevelân ederek bu gün geldi. Orduya nâmıma

Gerçekten, 1 şubat 1921'de Eskişehirde «Kuvâ-yi Havâiyye Müdiriyyet-i Umûmiyyesi'nin kurulmasından sonra Türk Hava Kuvvetleri daha düzenli bir şekil aldı. 5 temmuz 1922'de bu genel müdürlük de kaldırılarak Konya'da «Kuvâ-yi Havâiyye Müfettişliği» kuruldu ve bütün bu çabalardan sonra, 1922 ağustos'unda, «Cephe Tayyare Bölüğü» nün işe yarar uçak sayısı ancak 10'a varabilmişti (129). Ulaştırma araçları bakımından ise Türk ordusunun durumu büsbütün kötü idi. Çünkü, elde bulunan çok az sayıdaki otomobiller hariç, Türk kuvvetlerinin ulaştırma araçlarını, çocuk, kadın ve ihtiyar erkeklerin sürdükleri develerle öküzlerin çektikleri kağnılar teşkil ediyordu ve bunların sayısı da yeteri kadar değildi (130). Fakat tamamlanması için büyük bir çaba harcanıyor ve her çareye baş vuruluyordu (131). İşte en uzak yerlerdeki silâh, cephane ve Ermenilerin yenilmesinden sonra o cephedeki bazı toplar ile savaş gereçleri hep bu araçlarla taşındı, askerî birliklerin bir yerden başka bir yere nakli ise çok zaman yürüyüşlerle yapıldı.

---

olarak teberru' ediyorum. Kabulünü istirham ile düşman üzerine ilk bombayı atacak zata 200 lira mükâfat-ı nakdiyye takdim edeceğim. Ve milletimizin selâmet-i âtiyeye mazhar ve muvaffak olmasını Cenâb-ı Hak'dan temenni eyler, hürmetle ellerinizden öperim efendim. Erzurumlu Hacı Ahmed Zâde Nafiz». Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, 7. S. 439. Nafiz Bey, biraz sonra bir uçak daha hediyye etti. Bak, Mahmut Goloğlu, c, 4. S. 196.

(129) Türk İstiklâl Harbi, C, 5. S. 174.

(130) Bu hususta Mustafa Kemal Paşa; Rus Elçisi Aralov'a «Taşıt araçlarımız, atımız, eşeğimiz yok. Biricik taşıt aracımız devedir. Develer bizim savaş kahramanımızdır. Oysa cepheye mermi taşımak zorundayız. Bize taşıt aracı ve at vermenizi rica ediyorum» demişti. Bak, Aralov, Türkiye Hatıralarım. 24 şubat 1967 tarihli Cumhuriyet gazetesi.

(131) Niğde Milletvekili Vehbi Bey, develerini orduya satmak istememişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa işe elkoydu ve Vehbi Bey'e aşağıdaki yazıyı gönderdi : «26/2/1938. Niğde Meb'ûsu Vehbi Bey'e. Garp Cephesinin müsta'cel harekât-ı askeriyyesi için deve mübâyaa edilmektedir. Mübâyaasına tevessül edilen bazı develerin zât-ı âlînize âidiyyeti cihetiyle fürûhâtından ictinab edildiği anlaşıldı. Bu mümâneâta zât-ı âlilerince muvafakat edilmiyeceği ve hatta bu develeri iâneten orduya vereceğinize şüphem yoktur. Binâenaleyh, ordudan mübâyaa için vuku' bulan talebe mümâneat eden adamlarınıza ihtâratta bulunmanızı ve neticenin bildirilmesini rica ederim. Başkumandan Mustafa Kemal». Bak, Nimet Arsan, S. 426.

Büyük zaferden önce Genelkurmay Başkanlığı ile Batı Cephesi, Ordular, Kolordular komutanlıklarına ve bazı süvari birliklerine birer telsiz telgraf verilebilmişti. Ancak bunların ağır olanları, mandalarla çekilip götürülmekte idi ki, bir yerden öteki yere nakilleri çok zaman kaybına sebep oluyordu. Birliklerin birbirleriyle olan konuşmaları daha çok telefon ve telgrafla yapılmakta idi. Türk ordusunun sıhhî teşkilâtı, bir çok eksiklerine rağmen, büyük bir savaşın doğuracağı sonuçları karşılayabilecek duruma gelmiş bulunuyordu. Onun için, 1922 yazında, taarruz etme gücünü kaybetmiş olan Yunanlılar karşısında (132) Türkler, şimdiye kadar olduğundan çok farklı idiler. Gerçekten 1922 temmuzunda Türk ordusunun piyâdeye mahsus cephane sayısı 22 milyon, topçu mermisi de 53316'ya yükselmişti (133). Büyük taarruz başlamadan biraz önce Türk ordusu, 8659 subay, 199283 er, 100352 tüfek, 2025 hafif makinelitüfek, 839 ağır makinelitüfek, 323 top, 5282 kılıç, 10 uçak, 198 kamyon, 35 otomobil'e sahip bulunuyordu. Buna karşılık Yunan ordusunda 6565 subay, 218432 er, 190000 tüfek, 3139 hafif makinelitüfek 1280 ağır makineli tüfek, 418 top, 1280 kılıç, 50 uçak, 4036 kamyon, 1770 otomobil bulunuyordu (134). İşte iki ordu, bu kadroları ve bu güçleriyle karşılaşacak ve Türk ordusu ötekini yok edecekti. Bu yok edişte Türk millî müfrezelerinin payı ise küçümsenemiyecek kadar büyüktü. Gerçekten, Yunan işgal bölgesi içinde bulunan ve 1922 şubat'ında Türk millî ordusuna bağlandıklarını açıklayan bu müfrezelerin, «En çok faaliyyet

(132) General Metaxas, bu sıralarda Yunan gazetelerine verdiği bir demeç'te, Yunanlılar Anadolu harekâtına giriştikleri vakit böyle uzun engeller çıkacağını hesaplamamışlardı. Uzun imha savaşları için de hazırlanmış değillredi. Savaşı bitirmek için, «Pâyıtaht'ın en zayıf noktasına bütün kuvvetimizle hücum etmek, olmazsa düşmanlarla uzlasmak lâzımdır». Halbuki uzlaşmak için de büyük fedâkârlıklar îcâb eder. Ama bundan başka çare de yoktur. Çünkü Yunanistan, Anadolu'da yeniden taarruz etme iktidarına malik değildir. Zaman bizim aleyhimize çalışmaktadır» demişti. Bak, Kâzım Karabekir, S. 1160.

(133) Türk İstiklâl Harbi, C, 2. 6. Kısım. I. Kitab, S. 267.

(134) Aynı eser, S. 267.

gösterdikleri yerler, Bandırma, Biga, Sındırgı, Bigadiç, Akhisar, Manisa, Ödemiş, Tire, Nazilli, Alaşehir, Simav ve Akdağ yöreleri idi (135). Özellikle Çerkes Ethem kuvvetlerinden ayrılmış bulunan Parti Pehlivan Müfrezesi, Emet yöresinde Yunanlıları ciddî surette işgal etmişti (136). Büyük taarruz başlar başlamaz bu millî müfrezelerin, halkla birlikte Yunanlılara karşı giriştikleri hareketler pek yıkıcı olacak, telefon ve telgraf hatlarını kesmek suretiyle Yunan odrusunu muhabere imkânından yoksun bıraktıkları görülebilecektir (137). Bütün bu açıklamalardan sonra sözlerimizi özetliyecek olursak görürüz ki, Türk ordusunun donatılmasında· savaşa hazırlanmasında ve zaferin kazanılmasında, en büyük rütbedeki Türk komutanları ile en küçük rütbedeki subayların ve erlerin, bu arada millî müfrezelerin, gizli teşkilâtların, silâh ve cephaneleri depolardan kaçıran kişilerin, bu silâh ve cephaneleri denizlerin azgın dalgalarını ve öteki tehlikeleri de hiçe sayarak Anadolu kıyılarına götürenlerin, yine bu silâh ve cephaneleri ücret almadan gerekli yerlere taşıyanların etbette büyük bir payı vardır.

«Hareket ve taarruz plânı».

Gazî Mustafa Kemal Paşa, «İzmit, Adapazarı istikametinde bir seyahat vesilesiyle» (138), 16 haziran 1922'de yola çıkarken, Yunanlılara taarruz etme kararını vermiş ve bu kararından yalnız Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak), Batı Cephesi Komutanı İsmet (İnönü) ve Millî Savunma Bakanı Kâzım (Özalp) Paşaları haberdar etmiş bulunuyordu (139). Yola çıkmadan önce Fevzi Paşa ile görüşen ve Sarıköy tren istasyonuna kadar Kâzım Paşa ile birlikte seyahat eden Mustafa Kemal Paşa, orada İsmet Paşa'nın da katılması ile bir toplantı yapmıştı. Bu tonlantı sonundadır ki, paşalar, taarruz hazırlıklarının acele tamamlanması hususunda bazı kararlara vardı-

(135) Türk İstiklâl Harbi, C. 2. 6. Kısım, 1. Kitap. S. 191.
(136) Aynı eser, S. 191.
(137) Aynı eser, S. 193.
(138) Nutuk, 2, S. 167.
(139) Aynı yer.

lar «Hareket ve taarruz plânı ise çok önceden tespit edilmiş bulunuyordu (140). Taarruzda ana fikir, Türk kuvvetlerinin büyük kısmını, «Düşman cephesinin bir cenâhında ve mümkün olduğu kadar cenâh-ı hâricîsinde toplayarak bir imha meydan muharebesi» (141) yapmak olduğu için Genelkurmay Başkanlığı Türk Kuvvetlerinin büyük kısmını, «Düşmanın Afyonkarahisar çevresinde bulunan sağ kanat grubu güneyinde ve Akarçay ile Dumlupınar hizâsına kadar olan sâhada» toplayacak şekilde bir plân hazırlamıştı (142). Bu plân, «Düşman ordusunu kaçırmak için değil, fakat tutup boğmak esâsını ihtiva eden» bir plândı (143) ve yine bu plâna göre Türk kuvvetlerinin çarpacağı hat, «Düşmanın en hassas ve mühim» yeri idi (144). Plân ve taarruz tarihi o kadar gizli tutuluyordu ki, cepheyi son defa teftiş etmek ve hazırlıkların tam olup olmadığını anlamak istiyen Gazî Mustafa Kemal Paşa, bu teftişini bile saklamak lüzumunu duydu ve bu sıralarda Konya'ya kadar gelerek kendisini görmek istiyen ünlü İngiliz generali Townshend'le görüşmek için Ankara'dan bir iki gün ayrılacağını bir yazı ile hükûmete bildirdi (145). Bu yazının tarihi 24 temmuz idi. Halbuki o, 23 temmuz'da Ankara'dan ayrılarak o gün akşam üstü

(140) Nutuk, 2, S. 172.

(141) Nutuk,, 2, S. 172. «Taarruzumuz, ötedenberi Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reisi Paşa Hazretlerinin pek derin ilme ve vukufa ve pek derin feyz ve tecâribe müsteniden ihzar ettiği plân dâhilinde vuku' bulacaktı». Bak, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 242. Taarruz plânı Batı Cephesi Komutanlığı tarafından hazırlanmış, Genelkurmay Başkanlığına bildirilmiş ve onların fikirlerinin katılmasiyle bir şekil almıştı. Bak, İ. İönü, Milli Mücâdele, 4 haziran 1968 tarihli Ulus.

(142) Nutuk, 2, S. 172.

(143) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 242.

(144) Nutuk, 2, S. 172.

(145) Mustafa Kemal Paşa'nın gideceğini bildiren yazı şudur «Hey'et-i Vekile Riyâsetine. Ben, bir iki gün sonra avdet etmek üzere General Townshend ile görüşmek için Konya'ya gidiyorum. 24 temmuz, 338. M. Kemal». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 59. Belge 1354.

Batı Cephesi Karargâhı'nın bulunduğu Akşehir'e gelmiş ve İsmet Paşa ile buluştuktan sonra «Harekât hakkında, Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reisinin huzuriyle görüşmeyi» uygun görmüştü (146). 24 temmuz'da Konya'ya giden ve General Townshend ile görüşen (147) Mustafa Kemal Paşa 27 temuz'da Akşehir'e döndü. 25 temmuz'da Fevzi Paşa da Akşehire gelmişti. Bu suretle Mustafa Kemal, Fevzi ve İsmet Paşalar, 27/28 temmuz 1922 gecesinde bir toplantı yaptılar, taarruz işini konuştular ve «Tespit edilmiş plân mucibince, taarruz etmek üzere, 15 ağustosa kadar bütün hazırlıkların ikmaline çalışmayı» kararlaştırdılar (148). Ertesi gün yani 28 temmuz'da subaylar arasında bir futbol maçı tertiplendi ve bu maçı seyretmek bahanesiyle «Ordu komutanları ile bazı kolordu komutanları Akşehire da'vet» edildiler (149). İşte 28/29 temmuz gecesi, huzurunda toplanan bu komutanlarla Mustafa Kemal Paşa, «Umûmî bir tarzda taarruz hakkında müdâvele-i efkâr» etti (150). Ertesi gün Gazî

(146) Nutuk, 2, S. 172.

(147) «Mustafa Kemal'de büyük bir ruh kudretinin esrarı var» (Bak, İslâm Ansiklopedisi, Atatürk maddesi) diyen General Townshend, İngiliz Parlamento üyelerinden birisine gönderdiği bir telgrafta, «Mustafa Kemal Paşa ile görüştükten sonra İzmir Vilâyetinin ve Anadolu'da işgal altında bulunan yerlerin Yunanlılar tarafından derhal tahliye edilmesiyle sulhün istihsal edilebileceğine kani' oldum. Türkiye'de her ferd, şerefli bir sulh arzu ediyor. Ankara'da Fransız irtibat zâbiti benim nokta-i nazarıma iştirak ediyor. Eğer şimdi yeni sulh teşebbüsleri akîm kalırsa bundan pek ciddi bir vaziyyet tahaddüs edecektir. Müslümanlar arasında 17 seneden beri elde ettiğim tecrübeler buna şüphe olmadığını gösteriyor. Avdetimde mezkûr vaziyyeti hükûmete izah edeceğim. Her sınıf halktan gördüğüm hüsn-i kabul hârikulâdedir» demekte idi. Bak, 20 ağustos 1922 tarihli Akşam Gazetesi.

(148) Nutuk, 2, S. 172.

(149) Maç, kolordular subayları ile Batı Cephesi subayları arasında yapılmış, halkın ilgi ile izlediği bu maç'da, Gazi Mustafa Kemal, Fevzi, İsmet, Nureddin, Ya'kub Şevki Paşalarla Batı Cephesi Kurmay Başkanı Asım Bey de bulunmuştur. Bak, 20 ağustos 1922 tarihli Akşam Gazetesi.

(150) Nutuk, 2, S. 172. Halbuki, bu toplantıda taarruz plânının tartışıldığını ve bazı komutanların plâna karşı olduklarını yazanlar vardır. Bunlara göre plân, Birinci Ordu Komutanı Nureddin Paşa hâriç, öteki komutanlar ve özellikle Ya'kub Şevki Paşa tarafından uygun bulunmamıştır. Çünkü bu paşa «Taarruzda muvaffakiyyet olmazsa memleketin müdâfaası» tehlikeye düşecektir de-

Mustafa Kemal Paşa, Fevzi ve İsmet Paşalarla birlikte, «Taarruzun tarz ve teferrüâtını tespit» ettikten ve I ağustos'da Akşehir'e gelmiş olan Millî Savunma Bakanı Kâzım (Özalp) Paşa ile de ilgili işler üzerinde görüşüp gerekli direktifleri verdikten sonra Ankara'ya dönmüş ve 4 ağustos'da taarruz kararını hükûmete duyurmuştu (151). Bunun üzerine hükûmet, meseleyi müzâkere etmiş, tartışmış ve sonunda Başkomutanlığın taarruz kararına, «Bütün avâkıbini nazar-ı dikkate

---

mektedir. Bak, Fahreddin Altay, Millî Mücâdele Hatıralarım. Hayat Mecmuası, Sayı 20. Yıl 1959. İ. İnönü, Millî Mücâdele. 4 haziran 1968 tarihli Ulus Gazetesi. «Bir ordu kumandanı, mesele konuşulduğu sıraalrda Mustafa Kemal'e, Türk milletinin nesi var nesi yoksa hepsi bu... askeri bu, silâhı bu... Siz onu bir tek ihtimal için nasıl harcaya bilirsiniz? diyordu. Hamiyyetli, cesur, bilgili de bir kumandandı. Mustafa Kemal sordu: Türk milletinin bütün verebileceği bundan mı ibârettir?

— Evet

— O halde kat'î neticeyi onunla almaya mecburuz.

Kumandan, böyle bir kararın tarih karşısında günâhı ne kadar ağır olacağını hatırlatması üzerine Mustafa Kemal: Tarihe karşı bütün mes'ûliyyeti ben kendi üzerime alıyorum dedi. Son karar hakkı Başkumandanındır. Danışmanın nihayet bulduğunu söyliyen Mustafa Kemal, taarruz gününü de tesbit etti». Bak, Falih Rıfkı Atay, 6, I, S. 192. İsmet Paşa'nın da taarruza taraftar olmadığı söyleniyordu. Bak, Ali Fuat Cebesoy, 3, 47. İsmet Paşa'ya göre Yunanlılar, yıpratılarak yenilmeli idi. Fakat mutlaka taarruz edilmek isteniyorsa o takdirde biraz daha hazırlanmak gerekirdi. Bak, Kinross, 2, S. 472. Hazırladığı plâna ve taarruz hakkındaki düşüncelerine uyulmadığını gören ve bunu, «Kendisine karşı olan i'timâdın azalması gibi telâkki eden» Fevzi Paşa, Başkomutana isti'fasını verdi. Meydana gelen durumdan hayrete düşen Mustafa Kemal Paşa ise, «Maiyyet kumandanları ile kendi Erkân-ı Harbiyye Reisi arasında tehaddüs eden ihtilâfın devamı hâlinde kendisinin de isti'faya mecbur kalacağını» söyleyince, İsmet Paşa yerinden kalkarak, bir askerin üst makamlar karşısında aldığı resmî tavrı takınmış ve «Fikirlerimizi anlamak istemiştiniz. Biz de emirleriniz üzerine serbestçe arzetmiştik. Tebligatınız emir ve kumanda şeklini aldığı anda tıpkı kendi fikir ve kanâatlarımız gibi onu bütün kudret ve kuvvetimizle yerine getireceğimizden emin olabilirsiniz Paşam» demişti. Bak, Ali Fuat Cebesoy, 3, S. 49.

(151) O gün Kurban Bayramı'nın birinci günü idi. Bakanlar Kurulu toplandı. Gazi Mustafa Kemal Paşa, taarruz plânının askeri ve siyâsi sebeplerini açıkladıktan sonra «Hükûmet olarak demişti her şeyi düşünmemiz ve ona göre tedbir almamız lâzımdır. Her hangi bir muvaffakiyyetsizlik ânında hükûmet hazırlıklı olmalı ve şaşırmamalıdır». Bak, Ali Fuat Cebesoy, 3, S. 49.

almak suretiyle» katılmıştı (152). Fakat taarruzun hangi gün yapılacağını hâlâ kimse bilmemekte idi. Bununla beraber Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, 6 ağustos 1922'de, gizli olarak ordulara taarruz hazırlık emrini verdi (153). 8 ağustos'da da, İkinci Ordu Komutanlığı ilginç bir takım tedbirler aldı (154).

---

(152) Bu hususiaki hükûmet kararı aşağıdadır: «İcra Vekilleri Hey'eti, Başkumandanlığın taarruz kararına bütün avâkıbini dikkate almak suretiyle iştirak eder ve muvaffak olması için bütün varlığı ile çalışır». Bak, Ali Fuat Cebesoy, 3, S. 50.

(153) Nutuk, 2, S. 173.

(154) İkinci Ordu Komutanlığının tedbirlerini kapsayan ve bilgi edinilmek üzere Batı Cephesi Komutanlığına gönderilen yazı aşağıdadır. «Garb Cephesi Kumandanlığına (Berâ-yi ma'lûmat). Bolvadin: 8 ağustos 38.

1 — Taarruz-ı asli mıntakasındaki tahaşşüdümüzün hitamına kadar maksadımızı düşmandan gizlemek muvaffakiyyetin esâsını teşkil edecektir. Bunun için harekete geçilinceye kadar taarruz maksad ve niyyetinin kendi kıtaâtımıza karşı dahi gizlemek ve düşmanın nazarlarını diğer istikametlere çekmek kat'iyyen lâzımdır. Bu maksad ve gaye ile tedâbîr-i âtiye ittihaz olunacaktır: A - Bir düşman taarruzu beklemekte olduğumuz ve taarruz niyyetinde bulunmadığımız propaganda edilmelidir. Bu propaganda bütün zâbitan ve efrad ve ahâliye kadar neşredilmelidir. Yani her icrâât için bu maksadın esas olduğu ileri sürülecek ve maksadın bu olduğu ümera ve zâbitâna söylenecek ve efrâd-ı ahaliye dahi işittirilmeye çalışılacaktır. B - Gerek ordu emrine ve gerek bu ta'lîmâta nazaran verilecek emirlerle ve yapılacak tertibât ve harekât ve icrââta, düşman taarruzlarını ileri mevzi'lerde kabul için ittihâzı muktazî tedâbîr şekli ve süsü verilecektir, yani bu maksad daima zikr ve beyan olunacaktır. C - Düşmanın bir taarruzunun yakın olması ihtimalinin galip bulunması mütalâa ve endişesiyle ileri mevâzı'ımızın ilerisindeki ahali, ekinlerinin bir an evvel toplatılıp kaldırılması teşvik olunacak ve bu maksadla emniyyet hattı ilerisinde kalmış ahaliye, düşman yakında taarruz edeceğinden hasad ve sâir işlerini bir an evvel bitirmeleri söylenecek ve işâa edilecektir. D - Dördüncü Kolordu erkân, ümerâ ve zâbitânından bazı aksam, muhtelif zamanlarda düşmanın bir taarruzu halinde üçüncü ve Altıncı Kolordu'yu takviye etmenin tarzını tesbit etmek ve araziyi bir düşman taarruzuna karşı müdâfaa eylemek niyyet-i zâhiresiyle Şaphâne, Kilise, Kayı ve Bardakcı mıntakalarını keşf ve tetkik eyliyeceklerdir. Aynı tetkikata Birinci Kolordu'nun dahi iştiraki Birinci Ordudan rica olunur. İkinci ve Üçüncü Kolordular erkân, ümerâ ve zâbitânından müteşekkil gruplar da aynı suretle ve maksadla tetkikat ve keşfiyatta bulunacaklardır. E - Emniyet hututumuzda bir müdâfaayı te'min ve teshil etmek maksad-ı alenisi ile Üçüncü, İkinci ve Altıncı Kolordular mıntakalarında ileri mevâzı'dan giden ve düşman tarafından görülebilecek olan ve fakat bizim de işimize yarayan yollar ta'mîr olunacaktır. F - Üçüncü, İkinci ve Altıncı Kolordulann ileri emniyet hatlarının düşman tarafından görülecek surette tahkimine çalışılacaktır. G - Düşmanın bir taar-

Fakat bütün bu hareketler, büyük bir gizlilik içinde yapılmış olmasına rağmen yine de etrafta Türklerin bir taarruz hareketine girişecekleri söylentileri dolaşıyordu. Nitekim «Roma Mümessili Celâleddin Arif Bey», 27 temmuz 1922 tarihli yazısında, Yunanlıların İngilizlere baş vurarak, 15 ağustos'a doğru Türklerin taarruza geçeceklerini söylediklerini, bu sebeple de Türk-Yunan meselesinin bir an önce halledilmesini veya «Muâvenet-i maddiyye'de» bulunulmasını istediklerini bildiriyor, bu yüzden bir haftadan beri İngiliz ve Fransızların telâş içinde olduklarını belirtiyordu (155). Çünkü Türk ordusu, o an-

---

ruz ihtimaline karşı ileri mevâzi'daki bazı toplarla ve endahtları düşman tarafından görülecek surette bir iki mermi endahtı suretiyle mâni' ateşi için istikametler ve mesâfeler tesbit olunacak ve emniyet hattındaki toplar geceleri en tehlikeli istikametleri ateş altına alacak surette ihzar ve tesbit edilecektir. H - Düşmanın bir taarruzu halinde ileri mevâzi'deki kuvvetleri gerideki ihtiyat kuvvetleriyle derhal takviye için tatbikatlar ve tecrübeler yapılacaktır. I - Bazı geceler, düşmanın bir gece baskın ve taarruzundan şüpheleniliyormuş gibi emniyet kademelerinde kolordudan verilecek emr-i mahsuslarla işâret veya tenvir fişikleri endaht olunacaktır. J - İleri mevâzi'de ve bunun da ilerisindeki nikat-ı mürtefiadan, düşman tarafından görülecek surette muhtelif kumanda grupları ile ve dürbinlerle terassudatta bulunulacaktır.

2 — Düşmanı iğfâle ma'tuf olan işbu tedâbir ve icrâât, kolordulardan fırkalara ve fırkalardan kitaâta tebliğ olunurken bunların düşmanı iğfal için yapıldıkları kat'iyyen söylenmiyecek ve sezdirilmiyecek ve filhakika düşmanın beklenen ciddi bir taarruzuna karşı ittihaz edilmekte olan tertibat şeklinde yapılacaklar ve öylece emr olunacaklardır. Bu tertibâtın müfid olması yani düşmanın kulağına arzumuz dahilinde varması için kolordu kumandanları esâsât-ı meşrûta dâiresinde yapacakları ve emredecekleri bütün husûsâtın proğramını bizzat yaparak peyderpey ve sırası düştükçe tatbîk ve tebliğ eyleyecekler ve fakat gayet mahrem olan maksad-ı aslıyi ifşa etmiyeceklerdir. 2, 3, 4, 6. Kolordu Kumandanlıklarına. I. Kolorduya tebliğ edilmek üzere I. Ordu Kumandanlığına, Garp Cephesi Kumandanlığına gönderilmiştir. İkinci Ordu Kumandanı Mirliva Şevki». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 59 Belge 1356.

(155) Celâleddin Arif Bey'in Yazısında: «İstihsal eylediğim ma'lûmat-ı mevsûkaya nazaran bir haftadan beri İngilizler'de, Yunanlıların müraceatı üzerine bir telâş başlamıştır. Yunanlılar kuvvetimizden ürkerek ve 15 ağustos'a doğru tarafımızdan taarruz edeceğimizi ileri sürerek meselenin bir an evvel hallini veya muâvenet-i maddiyede bulunmalarını İngilizlerden talep eylemiş, Fransızlar da Yunanlıların büsbütün düçâr-ı hezîmet olmasını istemediklerinden onlarda da bir telâş görülmektedir. Cephe'de yapılacak bir kaç nümâyiş bu telâşı daha tezyid eyler fikir ve kanâatında olduğum ma'ruzdur. Roma Mümessili Celâleddin Arif.» Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 59. Belge 1358.

Fethi Bey'in Paris ve Londra'yı ziyâreti.

da düşmanlar için korkulacak bir hale gelmiş bulunuyordu (156). İşte Türk ordusunun düşmanı ezebilecek bir güç ve kuvvete kavuştuğu bu sıralarda (157). Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, Türkiye meselesini barışçı yollardan halletmenin mümkün olup olmadığını anlamak üzere bir defa daha İ'tilâf Devletleriyle yakından temâsı gerekli gördü ve bu sebeple de İçişleri Bakanı Fethi (Okyar) Bey'i Avrupa'ya gönderdi. Fethi Bey, Batı'daki «Ricâl-i siyâsiyye ile görüşmek ve müzâkerâta girişmek ve te'sîs-i sulh için, her şeyi yapmak için, selâhiyyet-i kâmiliye mâlik bulunuyordu» (158). 18 temmuz'da Marsilya'ya varan ve 23 temmuz'da Paris'de Poincaré ile görüşen Fethi Bey o gün gazetecilere, «Zaferi kazanabiliriz fakat kan dökmenten çekiniyoruz» demişti (159). O, 30 temmuz'da Londra'ya gitti. Fakat orada ne Balfour ne de Lord Curzon ile görüşmesi mümkün oldu. Sadece 4 ağustos 1922'de Foreign Office'de Vansittart, Fethi Bey'i kabul etmiş ve» İngiltere şimdi müzâkere istemiyor» demek suretiyle (160) bütün barışçı yolları kapatmıştı. Nitekim 9 ağustos 1922'de Havas - Reuter, «Fethi Bey'in Londra ziyâretinin akîm kaldığını» bildirmişti (161). Anlaşılı-

(156) Müdâfaa-i Hukuk Grubu Reisi Ali Fuat Paşa, 2 ağustos 1922'de cepheyi ziyaret ettikten sonra gazetecilere bir demeç vermiş ve «Yakından temasımız bize şunu anlattı ki, ordumuz da'vâyi milli'yi başarmak işinde eski muhârebelerden daha şedid ve daha ulvi fedâkârlıklar izhar edecektir. Bu kanâat-ı tâmmeye mazhar olduk. İntizam, zapt u rabt, itâat ve harbe olan kabiliyyet her türlü takdirin fevkindedir» demişti. Bak, 20 ağustos 1922 tarihli Akşam Gazetesi.

(157) T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, C, 23. S. 265.

(158) Atatürk'ün Söylev ve Demeçler, I, S. 241. İçişleri Bakanı Fethi (Okyar), Bey'in Avrupa'ya gidişini, bu hususdaki belgeler henüz yayımlanmamış olduğuna göre, aydınlatmak mümkün olamamaktadır. Fethi Bey, 3 temmuz 1922'de Büyük Millet Meclisi Başkanlığına bir dilekçe vererek izin istedi. Bu dilekçede, «Ma'zeret-i sıhhiyyeme binâen berâyi tedâvi Avrupa'ya azimet ihtiyacında bulunduğumdan iki ay müddetle terhisim hususunda hey'et-i celîlenin lûtfunu istihsale vesâtet-i aliyyelerini arz ve istirham eylerim efendim» denilmekte idi. Bak, T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, C. 21. S. 242.

(159) G. Jaeschke, I, S. 186.

(160) Aynı eser, S. 188.

(161) G. Jaeschke, 4, S. 233.

yordu ki. İngilizler, bir insanlık duygusunun etkisi altında Türkler tarafından yapılan bu barışçı teşebbüsü, bu yolda değerlendirmemiş ve bunu bir za'fın sonucu olarak kabul etmişlerdi (162). Buna rağmen Fethi Bey, teşebbüslerinden vaz geçmedi ve Foreign Office'de 14 ağustos'da Müsteşar Tyrrell ile görüştü, açıklamalarda bulundu. Tyrrell bu istekleri Dışişleri Bakanına iletecceğini söylemişti (163). Fakat Fethi Bey'deki izlenimler olumlu değildi. Onun için, barış yolu ile Türk meselesinin halledilemiyeceğine tamamiyle inanmış olan Fethi Bey, hükûmete verdiği raporda, «Millî maksatlarımızın sağlanması ancak askerî faaliyetlerle kabil olabilecektir, başka tetkîka, başka tefsîre mahal yoktur» demek suretiyle kanâatlarını açıklamıştı (164). Avrupadaki öteki Türk temsilcilerinin gönderdiği raporlarda da Fethi Bey'in kanılarına uygun bilgiler vardı. «Bunun üzerine Başkumandanlık, teşebbüsât-ı mustihâne ve siyâsiyye îcâbı olarak, fi'le koymayı te'hîr ettiği taarruz kararını fi'len mevkı'-i tatbîka vaz'a ve taarruzu icraya karar verdi» (165) ve verilen tarihî kararı uygulamak üzere M. K. Paşa 17/18 ağustos gecesi Ankara'dan ayrılarak (166) Otomobille Tuzçölü üzerinden Konya'ya» gitti. (167). Onun Ankara'dan ayrıldığını bir kaç kişiden başka bilen yoktu. Onlar da işi çok gizli tutmuşlar, hatta 21 ağustos 1922'de Gazî Mustafa Kemal Paşa'nın Çankaya'da bir çay partisi tertiplediğini gazeteler ve ajanslarla her yana duyurmuş-

Taarruz tarihinin ilgililere duyurulması.

(162) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 241.

(163) G. Jaeschke, 4, S. 233.

(164) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 242.

(165) Aynı yer. «Fethi Okyar'ın Londra'da uğradığı atlatma ve Lloyd George'un 4 ağustos günlü demeci Ankara'da öğrenilince Garp Cephesi Komutanlığına saldırıya hazır olması buyruğu verilir». «Bir yandan da Ankara'daki Fransız temsilcisi General Mougin yolu ile Poincaré'den saldırıya geçmemiz konusu üzerinde ne düşündüğü sorulur. O da, eğer Afyonkarahisar'ı alır ve orada on beş gün tutunabilirseniz bu, barış görüşmeleri sırasında sizden yana bir koz sayılır karşılığını verir» Bak, H. Bayur, 26 ağustos 1922 Büyük Zaferin Dünya tarihi üzerindeki etkileri. Büyük Zaferin 50. Yıldönümüne Armağan, S. 79. 1973.

(166) Ali Fuat Cebesoy, 3, S. 56.

(167) Nutuk, 2, S. 173.

lardı. Halbuki Mustafa Kemal Paşa, bu tarihten bir gün önce Akşehir'de, Batı Cephesi Karargâhında idi. Çünkü Konya'ya varır varmaz postahaneyi kontrol altına aldıran ve kendisinin Konya'da bulunduğunun hiç bir tarafa bildirilmemesini sağlayan Mustafa Kemal Paşa, o gün yani 20 ağustos 1922'de, öğleden sonra saat dörtte, Batı Cephesi Karargâhında bulundu ve aynı gün Batı Cephesi Komutanına, «26 ağustos 1922 sabahı düşmana taarruz» edilmesini emretti (168). 20/21 ağustos gecesi Batı Cephesi Karargâhında genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Batı Cephesi Komutanı İsmet (İnönü), Birinci Ordu Komutanı Nureddin ve İkinci Ordu Komutanı Ya'kup Şevki Subaşı) Paşalarla bir toplantı yapan Mustafa Kemal Paşa, harita üzerinde taarruz hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra, «Cephe Kumandanına o gün vermiş» olduğu emri tekrar etti (169).

Başkomutanlık, Genelkurmay Başkanlığı ve Batı Cephesi Komutanlığı karargâhları 24 ağustos'da, I. Ordu Karargâhının bulunduğu Şuhut kasabasına (170), ertesi gün de Kocatepe'nin «Cenub-ı garbîsinde çadırlı ordugâha» naklolunmuştu (171). 25 ağustos akşamından itibâren Anadolu'nun dışarı ile bütün muhâberesi kesilmiş, aynı gün Birinci Ordu Komutanlığı tarafından, 26 ağustos 1922 sabahı taarruza geçileceği bütün birliklere bildirilmişti (172). Öte taraftan Mustafa Kemal Paşa, 25/26

(168) Nutuk, 2, S. 174.

(169) Aynı yer.

(170) Birinci Ordu Karargâhı, 25 ağustos'da Mantartepe doğusuna taşındı. Bak, Türk İstiklâl Harbi, C. 2. 6. Kısım. 2. Kitab. S. 56.

(171) Nutuk, 2, S. 174.

(172) «Birinci Ordu Kumandanlığı, cephe kumandanlığından aldığı emir üzerine, 25 Ağustos 1922 günü 23 numaralı ordu emrini yazmıştır. Bu emrin önemli maddelerini özetliyerek aşağıya alıyoruz:

1) Düşmanın Eskişehir, Afyon ve ihtiyat gruplarının şimdiye kadar bilinen vaziyetinde bir değişiklik olduğuna dair herhangi bir bilgi alınamamıştır. Afyon mıntıkasında, düşmanın bilinen vaziyeti aşağıdaki gibidir:

. . . . . .

2) Bimennihilkerim, yarın, 26 Ağustos 1922 de ordumuz düşmana taarruz edecektir. Kocaeli grubu, karşısındaki düşmanı tesbit et-

gecesi «İcra eVkilleri Hey'eti Reisine» ve Adnan Bey'e 26 ağustos Cumartesi günü taarruzun başlayacağını bildirdi (173). Bu saatlerde Türk birlikleri, bazı yerlerde düşmana 400 metreye kadar yaklaşmış bulunuyor ve saldırı için verilecek emri bekliyorlardı.

---

mek üzere cephe kumandanlığınca kararlaştırıldığı gibi taarruzî faaliyette bulunacaktır. İkinci Ordunun 26 Ağustos 1922 günü için asli vazifesi, Afyon doğu cephesindeki düşman tümenleri ile ihtiyat grubunu taarruzî harekât ile tespit ve işgal etmektir.

3) Birinci Ordu, 26 Ağustos 1922 de karşısındaki düşman kuvvetlerini imha edecek surette aşağıdaki şekilde taarruz edecektir:
a, b, c) . . . . . .

d) Kolordular, topçu hazırlıklarını aşağıdaki saatlerde yapacaklardır:

Saat 4, dakika 30 - saat 5, dakika 30 evvelde topçuların hazırlık ve tanzim ateşi;

Saat 5, dakika 30 - saat 6 evvelde tahrip ateşi;

e) Piyadeler tanzim ve tahrip ateşleri esnasında düşman siperlerine atılacaklar ve hücum esnasında hafif toplar ile düşman siperlerindeki piyadelere baş kaldırtmayacak şekilde ateş edilecek ve ağır toplar ateşlerini bu esnada düşman ihtiyatları ve topçuları üzerine ve düşman gerilerindeki muvasala yollarına tevcih edeceklerdir;

4 . . . . . 10) . . . . .

1) Kolordular saatlerini ordu telefon santralından ayar edeceklerdir.

. . . . . .

Birinci Ordu Kumandanı
Nurettin»

Bak, Türk İstiklâl Harbi, C, 2, 6 Kısım I, Kitabı. S. 323.

(173) İcra Vekilleri Reisine gönderilen yazı aşağıdadır: «İcra Vekilleri Hey'eti Reisi Rauf Beyefendiye. Garp Cephesindeki Ordularımız tevfikat-ı Sübhâniyye'ye istinâden Ağustosun 26. Cumartesi günü düşmana taarruza başlayacaktır. Rauf ve Adnan Beyefendilere yazılmıştır. Başkumandan Mustafa Kemal». Bak, Nimet Arsan, S. 446.

II

BÜYÜK TAARRUZ VE SONUÇLARI

26 ağustos 1922 cumartesi günü sabahı Gazî Mustafa Kemal Paşa, Genelkurmay Başkanı Fevzi, Batı Cephesi Komutanı İsmet ve Birinci Ordu Komutanı Nurettin Paşalarla birlikte, savaşı yönetmek üzere Kocatepe'de idi (1). Türk topçusu saat 4.30 da ateşe başladı (2) ve ateşini Kaleciksivrisi - Erkmentepesi - Tınaztepe - Belentepe'ler üzerinde topladı. Çünkü «Afyonkarahisar cenubundaki düşman mevâzi-i aslîsi başlıca bu noktalara istinad ediyordu» (3). İşte Türk topçusunun, «Bütün dünya topçuları için örnek» olabilecek bir ustalıkla (4) bu noktaları dövmeye başladığı saatlerde Mustafa Kemal Paşa ile Fevzi Paşa, taarruzun başladığını ilgililere bildirdiler (5). 26 ağustos.

Topçu ateşinin başlamasından iki saat sonra Birinci Süvari Tümeni Çayhisar'ı işgal etmişti (6). On birinci Tümenin «İki yürüyüş kolunun kolbaşıları Tınaztepe eteklerine yanaşmış bulunuyorlardı (7). Saat 6.40'da, «Tınaztepedeki düşman piyâdesinin siperlerinden geri gittiği»

(1) «26 ağustos sabahı gün doğuşuna bir saat kala, atı ile ağır ağır Gazi, Kocatepe'nin yumuşak zirvesine doğru ilerledi. Savaşı buradan yönetecekti. Bir dizi er fenerlerle yolu aydınlatıyor, çepeçevre bütün bayırlarda da başka erler, atlara ve koşum hayvanlarına ışık tutuyorlardı. Mustafa Kemal konuşmuyordu. Düşüncelerine gömülmüştü besbelli. Durmadan doğuya, ufka bakıyordu. Şimdi orada hafif bir kızıl parıltı belirmişti». Bu sırada Türk topları ateşe başladı. Bak, Kinross, 2, S. 477.

(2) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. I. S. 244.

(3) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 60. Belge 1367. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 245. Nutuk'da verilen saat yanlış olsa gerektir. Bak, Nutuk, 2, S. 174. «Seyyitgazi civarında» da Türk topçusu aynı gün saat 4,30'da ateşe başladı; piyâdeleri ise saat yedi'de taarruza geçti. D. Timoleondos Ambelas, S. 42.

(4) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 244.

(5) Fevzi Paşa'nın gönderdiği telgraf aşağıdadır: «Hey'et-i Vekîle Riyâsetine, Müdâfaa-i Milliye Vekâletine. 26-8-38. gayet acele ve bizzat açılacaktır. Bugün 26-8-38'de alessabah tevfîkat-ı Sübhâniyye'ye istinâden harekât-ı taarruziyye'ye ibtidâr edildiğini arzeylerim. Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reisi Fevzi». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 60. Belge 1367.

(6) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 60. Belge 1367.

(7) Aynı belge.

görülüyordu (8). Saat yedi'de Tınaz, Toklu tepelerle Kaleciksivrisi Türklerin elinde idi (9). Saat 8.30'da Kırcaarslan tepesi işgal olunmuş, fakat ulaşılması istenilen hedefler arasında bulunan Çiğiltepe'ye ancak 200 - 300 metre'ye kadar yaklaşılabilmişti (10). Bununla beraber 26 ağustos'da alınan sonuçlar çok umut verici idi (11). Çünkü düşmanın, uzun zamandan beri tahkim ettiği bir hat üzerinde bulunan Kaleciksivrisi, Belentepe ve Tınaztepe gibi üç önemli yer ele geçirilmiş, öteki cephelerde de istenilenler gerçekleşmişti (12). Fakat henüz cephe yarılamamıştı. Bununla beraber, gece gelen haberlerden, Yunanlıların geri çekilmeğe başladıkları ve sa-

(8) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 60. Belge 1367.

(9) Aynı belge.

(10) Aynı belge. Çiğiltepe'yi almağa memur edilen 57. Tümen Komutanı Albay Reşat, zamanında hedefe varamamıştı. Mustafa Kemal Paşa telefonla neden böyle olduğunu sorduğu vakit, yarım saate kadar hedefe ulaşılacağını bildirmiş, fakat bu süre içinde de başarılı olamadığı için intihar etmişti. Mustafa Kemal Paşa, ikinci defa telefon ettiği vakit kendisine onun vedânamesini okudular. Bu vedânamede Reşat Bey: «yarım saat zarfında size o mevâzii almak için söz verdiğim halde sözümü yapamamış olduğumdan dolayı yaşayamam» diyordu Bak, T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. C. 23. S. 268.

(11) Bir ingiliz Kurmayının verdiği raporda Afyon'daki yunan mevzi'leri için, «Eğer Türkler bu mevâzii dört beş ayda işgal ederlerse, bir günde iskat ettiklerini iddia edebilirler» denilmekte idi. Bak, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 245. O kurmay'ın, bu mevzi'lerin iki saatte düştüğünü duyduğu vakit nasıl bir davranış içine girdiğini bilemiyoruz, fakat şaşkın bir hale geldiğini ve bu işin nasıl mümkün olabildiğini düşündüğünü tahmin ediyoruz. Şaşkınlığını gidermek için bu kurmay, Mustafa Kemal Paşa'nın aşağıdaki cümlelerini okumalıdır. Mustafa Kemal Paşa diyor ki, «Saat altı'da Tınaztepe'ye hücum vaziyyetinde, hücum mesâfesine yaklaşmış bulunan piyâdelerimiz önündeki tel örgüleri kesmeğe ve bertaraf etmeye lüzum görmiyerek; ayağını kaldırdı ve tel örgüsünden bacağını aşırarak atladı ve orada bulunan Yunan neferlerini süngüleriyle tamamen tepeledikten sonra, Tınaztepe'yi işgal etti ve ben bu manzarayı seyrederken, bir süale bir cevap vermeyi hatırladım. Bu tel örgüsünü nasıl geçebilirsiniz? diyorlardı. Oradakilere dedim ki: İşte böyle ayağını kaldırır ve geçerler». Bak, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 245.

(12) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 247 - 248. 26 ağustos'daki kazançları Mustafa Kemal Paşa, hükûmet başkanına aşağıdaki şekilde bildirdi: «İcra Vekilleri, Hey'eti Reisi Rauf Beyefendi. 1 — Harekâtımızın mâhiyyetini düşmandan gizlemek maksadı ile şifre yazıyorum. 2 — Düşmanın bir seneden beri tahkim ve tel örgüleriyle takviye ettiği mevâzi'den Afyon cenup cephesinde Kaleciksivrisi,

baha karşı da, terkettikleri mevzilerinin, Türk askerleri tarafından işgal edildiği öğrenildi (13). «27 ağustos için yapılacak yeni bir şey yoktu. Birlikler, evvelce al- 27 ağustos.
mış oldukları hedeflere ulaşmak için taarruzlarına devam edecekti» (14). Bu sebeple sabahleyin, çok önemli olan 1310 rakımlı Erkmentepe'ye, «Dördüncü Kolordu Kumandanı Kemaleddin Paşa'nın huzuru ile gayet mâhirâne bir taarruz» yapılarak tepe işgal olundu (15). İşte bu tepenin alınmasiyledir ki, cephede «Kaleciksivrisinden Tınaztepeye kadar olan iki kilometrelik bir gedik açılmış oldu (16). Öteki noktalara karşı taarruzlar yenilenirken bu gedikten geçen birlikler, düşman üzerindeki baskılarını artırdılar. Bu yüzden Tınaztepe'nin batısındaki mevzi'ler birer birer düştü ve düşman «Kuvâ-yi asliyesinin, büyük tehlike içinde» bulunduğu, Türk komuta hey'eti tarafından sezildi. Onun için Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, saat 13.30 da, Birinci Orduya verdiği telefon emrinde, Birinci Ordu'ca birliklere verilmiş olan emirlerin uygun görüldüğünü ve «Düşman kuvâ-yi asliyyesinin büyük tehlike çinde» bulunduğunu bildirmiş, «Şiddetli tazyîkın devamı»nı istemişti (17). Birinci Ordu Komutanına gösterilen güveni de açıklayan bu telefon emrindetn sonra durum birden

---

Diltepe, Belentepe, Kırcaaslan cenubundaki tepeler aksamı, zâbitân ve efrâdımızın cansipârâne hücumlariyle zaptolunmuştur. Düşmanın her taraftan muhârebe meydanına trenle, otomobil ile ve mâşiyen celb ettiği mühim takviye kıtaâtiyle muhârebe geç vakte kadar taarruz ve mukabil taarruzlarla bilâ inkıta' devam etmiştir. Harekât-ı taarruziyye yarın dahi devam edecektir. Başkumandan Mustafa Kemal». Bak, Nimet Arsan, S. 446.

(13) İ. İnönü. Millî Mücâdele. 7 haziran 1968 tarihli Ulus Gazetesi.
(14) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I. S. 248.
(15) Aynı yer.
(16) Aynı yer. T.B.M.M. Zabıt Cerîdesi, C, 23. S. 263.
(17) Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'nın verdiği telefon emri aşağıdadır: «Birinci Ordu Kumandanı Nureddin Paşa Hazretlerine: Verdiğiniz emirlerle tamamen mutâbık bulunuyoruz. Vaz'iyyet-i umûmiyyenin harita üzerinde mütâleasından düşman kuvâ-yi asliyyesini büyük tehlike içinde bulunduğunu görüyoruz. Düşmanın Afyon köşesini tahliye iztırarında olduğuna şüphe yoktur. Bunu düşmana bir an evvel ihsas etmek için şiddetli tazyikın devamı lâzımdır. Bu hususun bütün kumandanların nazar-ı dikkatine vaz'edilmesi faydalı olur. Başkumandan Paşa Hazretleri muhârebe meyda-

bire değişti ve saat 14.00 den sonra düşman kuvvetlerinin karma karışık bir surette «Afyon ve Sincanlı ovasına» döküldükleri görüldü (18). O gün Birinci Ordu Komutanı, kendi birliklerinin saat 20.30'da Afyon'u ele geçirdiklerini Batı Cephesi Komutanlığına bir telgrafla bildirmişti (19). Aynı gün Türk süvârileri Afyon - İzmir demiryolunu kesmiş ve düşman kuvvetlerinin arkasına düşmüştü (20). Afyon'lular sevinçten çılğına dönmüşlerdi, ağlayanlar, hıçkıranlar, askerlerin boynuna sarılanlar pek çoktu. İhtiyar kadınların askerlere testilerinden su vermek için gösterdikleri heyecan ile kazanlarını etli pilâvla doldurarak yolun kenarına sıralanan ve ikramda bulunmak istiyenlerin hali ise gerçekten görülmeğe değer bir manzara idi. Toz, toprak ve ter içinde şehre giren askerler, bir yandan halkın sevgi gösterilerine katılırken bir yandan da Yunanlılar tarafından ateşlenmiş olan binaları söndürüyorlardı (21). Sözün kısası bu günkü başarı çok büyük oldu, «Düşmanın mühim kuvvetleri mevkî-i müstahkemden atıldı ve artık açık sahra muhârebesine mecbur edildi» (22), Afyonkarahisar'ın 40 kilometre ilerisine

---

nının yed-i hâkimiyyetinizde bulunduğundan mutmain ve müsterih olarak burada çalışmaktadırlar. Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reisiyle beraber zât-ı devletlerine takdim-i selâm ve temenniyat ederler. 27 ağustos 38. Saat bir buçuk sonra. Garp Cephesi Kumandanı İsmet». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 61. Belge 1381.

(18) C. Kerim, S. 180.

(19) Birinci Ordu Komutanı Nureddin Paşa'nın, Batı Cephesi Komutanlığına çektiği telgraf aşağıdadır: «27-8-38. Garp Cephesi Kumandanlığına. Kıtaâtımız bi-avni-llâhi teâlâ, bugün saat 8,30 sonra'da Afyonkarahisarı istirdad ettiği ma'ruzdur. Birinci Ordu Kumandanı Nureddin». Bak. Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 60. Belge 1371. «27 ağustos günü öğleden sonra saat beş'te sekizinci fırkamız muzafferen Afyon karahisarına girdi». Bak, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, E. 48.

(20) Fahreddin (Altay) Paşa idaresindeki süvari Kolordusu, daha 25/26 ağustos gecesi, «Çiğiltepe ile Toklutepeleri arasındaki ormanlık ve sarp arazideki» bir patikadan geçerek Sinanpaşa ovasına inmişti. Bu suretle düşmanın gerisine düşülmüs ve demiryolu kesilmiş bulunuyordu. Bak, Fahreddin Altay, Millî Mücâdele Hatıralarım. Hayat Mecmuası, sayı 20, Yıl 1959.

(21) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 248.

(22) Aynı yer.

kadar gidildi (23). Bu başarılardan dolayı dır ki, komutanlar, gereklileri tebrik ettiler. (24).

İki günlük savaşlar sonunda gerçi düşmanın dört beş tümeni yenilmiş bulunuyordu. Fakat Eskişehir grubu hâlâ yerinde idi, öteki «cephelerdeki kuvvetleri tamamen duruyordu», Döker'deki yedek kuvvetlerinin de hepsi kullanılmamıştı. Bu itibarla duşmanın «Tekrar sol kanadını Eskişehire istinad ettirerek» Eskişehir-Döker-Dumlupınar hattı üzerinde savunmaya geçmesi mümkündü. Çünkü düşmanın buraalrda da çok kuvvetli mevzileri vardı. (25). İşte onu, bu mevzi'lerde de yenmek için Birinci Ordu, «Düşmanı sol cenahla kavrayarak İzmir'e gitmekten» men etmek üzere, 28 ağustos'ta tekrar taarruza geçti (26), Balmahmut kuzeyinde ve Balmahmut istasyonunda Yunanlıların birer tümenini yakalayarak yendi ve daha başka noktalarda giriştiği savaşları da kazanarak düşman kuvvetlerini kuzeye çekilmek zorunda bıraktı. İkinci Ordu ise, «Doğudan düşmanı kavrayarak şimale, Kütahya üzerine gitmesine» engel oldu. Türk süvarileri de Yunan birliklerinin arkasındaki faaliyetlerini sürdürdüler (27). 29 ağustos'ta Birinci Ordu birlikleri, 28, 29 ağustos.

(23) Nimet Arsan, S. 448.

(24) 27 ağustos'da Mustafa Kemal Paşa, Afyonkarahisar'ın alındığını Türkiye Büyük Millet Meclisine bildirilmiş «Ve Türkiye Büyük Millet Mecdisi Ordularının müstesna kıymet ve kabiliyetinden dolayı Meclisi tebrik etmişti. Bak, Nimet Arsan, S. 446. 27 ağustos'ta Birinci Ordu Komutanı da tebrik edilmişti. Tebrik telgrafı şudur: «27-8-38. Birinci Ordu Kumandanı Nureddin Paşa Hazretlerine. Muvaffakıyyet-i devletlerini kemâl-i samimiyyetle tebrik ederiz. Tevâli edecek her safha-i harekâtta bu tebrikâtımızı mütemâdiyyen tekrar fırsatına mâlik olacağımıza mutmainiz. İsmet. Fevzi. Mustafa Kemal. Bu telgrafa Nureddin Paşa asağıdaki şekilde karşılık verdi: «İsmet. Fevzi, Mustafa Kemal Pasa'ya. 28-8-38. İltifât-ı sâmilerinden mütehassıl imtinan (?) ile en hürmetkârâne teşekkürâtımı arz ve tevâli-i muvaffakıyyât-ı fahimânelerini eltâf-ı samedâniyyeden tazarru' eylerim. Birinci Ordu Kumandanı. Nureddin». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 60. Belge 1371.

(25) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 249.

(26) Aynı yer.

(27) Mustafa Kemal Paşa, süvariler için, «Bazen piyâde gibi ateş muhârebesi yaptı ve fakat ekseriya kılıcını çekti ve dört nala düşman safları içerisine girdi. Arkadaşlar, süvarilerimizin burada gösterdiği hamâset tasavvurun fevkındadır ve gayr-i kabil-i tasvirdir» diyor. Bak, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 249.

«Olucak, Hamurköy, Çalköyü, Aslıhanlar üzerinden Dumlupınar'a gitmek istiyen beş düşman» tümenine güneyden taaruz etti ve Dumlupınar yolunu tıkadı (28).

«Başkumandan Muhârebesi». 30 ağustos.

30 ağustos'ta Yunanlıların beş tümeni ne Dumlupınar'a ne de Kütahya'ya doğru gidebilecek durumda idi. Onlar için tek kurtuluş yolu, «Murat dağı şimalindeki Kızıltaş deresi idi» (29), fakat bu dere'nin aktığı vâdî'de patikalardan başka yol yoktu, bu sebeplede hareket etme güçlüğü vardı (30). Ayrıca, Türk süvari kolordusu da bu bölgede bulunuyordu. Onun için düşmanın beş tümeni tamamen sarılmış durumda idi (31) İşte «ağustos'un otuzuncu günü bu kuşatma hareketini kesin bir sonuç ile tamamlamış olmak için, savaşları yakından seyr ve idare etmek üzere, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa,» «İkinci Ordu cihetine ve süvari kolordusu nezdine» Gazi Mustafa Kemal Paşa da Birinci Ordu Karargâhına gitti (32), ve ilgililere gerekli direktifleri verdikten sonra daha ileride, Çalköyü yakınında bir yerde karargâh kurdu «Burası düşmanın mevzi almak üzere bulunduğu bir yerdi» (33). 30 ağustos'da başlayan büyük savaşı buradan idare eden ve «Topçuların mümkün olduğu kadar yakından ve hatta açık mevzi'den ateş etmelerini» emreden Gazi Mustafa Kemal Paşa (34), öğleden sonra düşmanın, «Ateşten

(28) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1, S. 250.

(29) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 250.

(30) Aynı eser, S. 251.

(31) Aynı yer.

(32) Aynı yer.

(33) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. 1, S. 251.

(34) Mustafa Kemal Paşa, bu karargâhtan gördüklerini aşağıdaki şekilde anlatıyor : «Uşak'a dönen düşman kuvvetleri doğrudan doğruya Yunan Başkumandanı Trikupis'in taht-ı emrinde olarak, Çalköy garbında Aydemir - Adatepe - Ağaçköy mevki'lerinin teşkîl ettiği bir daire halinde idi ve arkasını da Kızıltaş deresine vermiş idi. Birinci Ordu kıtaâtı da bu daireyi şarktan ve cenuptan sarmış bulunuyordu. İkinci Ordu; şimalden Çalköyü, Kırkpınar ve onun daha garbından sarmış bulunuyordu ve süvarilerimize dahi oradan bu ihâta hareketini vücuda getirmiş olan kıt'alarla beraber sıkıştırma ameliyyesi emrolundu ve artık hiç bir şeyden ictinâba lüzum kalmamış idi. Tekmil topçuların mümkün olduğu kadar ya-

bir çember içine alındığını» ve şaşkınca kuzeye, doğuya, batıya ve güneye doğru yöneldiğini görmüştü. İşte bundan iki buçuk saat sonra Türk süngüleri düşmanın «Göğsüne girmiş ve mes'ele halledilmiş» ti (35). Çünkü bu beş düşman tümeni, «Pek çok zâyiâta dûçâr olduktan sonra» teslim olmuş (36), kurtulabilenler ise İzmir doğrultusunda «Panik halinde kaçmaya başlamışlardı (37). Gerçi Yunan Başkomutanlığı, kendilerini güneyde perişan eden Türk ordusuna, yandan taarruz edilmesi için Yunan birliklerine emir verdi, fakat bu emir uygulanamadı (38). «Bu suretle 26 ağustos sabahı başlayan ve beş gün beş gece süren meydan muhârebesi son bulmuş ve düşman kuvâ-yi asliyyesi imha edilmişti» (39). Felâket, anlatılamayacak derecede büyüktü, savaşın yapıldığı bölge, Yunanlılar tarafından terk edilmiş top, tüfek, motorlu araç, araba, eşya ve gereçlerle dolu idi, çok sayıda Yunan genci de yerde cansız yatıyordu (40). Ar-

---

kından ve hatta açık mevzi'den ateş etmelerini emrettim» diyor. kından ve hatta açık mevzi'den ateş etmelerini emrettim» Bak, Atatürk'ün söylev ve Demeçleri, I, S. 251.

(35) 30 Ağustos'daki duygularını Mustafa Kemal Paşa, aşağıdaki şekilde açıklamıştı: «..... Bu son vaziyyetten iki buçuk saat sonra süngülerimiz düşman göğsüne girmiş ve mes'ele halledilmiş bulunuyordu. Aynı zamanda gece hulûl ediyordu ve sanki zulmet-i leyl, pek feci' olan bu manzarayı enzâr-ı cihandan saklamak için şitâb ediyordu. Hakîkaten arkadaşlar, bu harb cephesini ertesi gün gezdiğim zaman teessürden men'-i nefs edemedim. Bir asker için ve herhangi bir asker için bu vaziyyet mûcib-i teessürdür. Fakat Allah'ın bunlara bunu mukadder etmiş olmasına göre burada bu vaziyyete girenler asker değildir. Bunlar her halde câniler ve katillerdir». Bak, T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, C. 23. S. 273. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 251.

(36) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 251.

(37) Ambelas, S. 58.

(38) Aynı eser, S. 7.

(39) Aynı eser, S. 252.

(40) Bu savaştan iki yıl sonra Gazi Mustafa Kemal Paşa, durumu aşağıdaki şekilde niteledi: «Muhârebe meydanını dolaşırken ordumuzun kazandığı zaferin büyüklüğü ve buna karşılık düşman ordusunun dûçâr edildiği felâketin dehşeti beni çok duygulandırdı. Karşıki sırtların gerilerindeki bütün vâdiler, bütün dereler, bırakılmış toplarla, otomobillerle, sayısız donanım ve gereçlerle bu kalıntıların arasında yığınlar teşkil eden ölülerle, toplatıp karargâhımıza sevk edilen sürü sürü esir kafileleriyle hakikâten bir kıyamet gününü

tık Yunun kuvvetlerinden, «İzmire kadar savunma görevi almaya elverişli bir birlik kalmamıştı (41). İşte 30 ağustos 1922'de, «Aslıhanlar - Çal - İşören mıntıkasında ve Çalköy şarkında (42) bizzat birinci hat'da On birinci Fırka nezdinde bulunan Başkumandan Gazî Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin» gözetimi altında yapılan bu savaşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, «Başkumandan Muhârebesi» adını vermiş ve bunu gereklilere bildirmişti (43). Mustafa Kemal Paşa da, zaferin kazanılmasında payları büyük olan Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya, Müşîrlik rütbesi, İsmet Paşaya'da Feriklik rütbesi veril-

---

hatırlatıyordu. Bu kadar şiddetli ateş ve saldırı çemberinden bugün için kurtulabilenler, bir kaç bin kişilik kılıç artığından ibâretti. Fakat onlar da daha büyük Türk çemberinin içinden çıkmaya muvaffak olamayarak başlarında Başkumandanları olduğu halde beyaz bayrak çekmeye mecbur olacaklardı». Bak, Türk İstiklâl Harbi, C. 2. 6. Kısım. Kitab, S. 275.

(41) Türk İstiklâl Harbi, C. 2. 6. Kısım. I. Kitab. S. 274.

(42) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 62. Belge 1412. 30 Ağustos'da Çalköy - İşören - Büyük Aslıhanlar bölgesinde kesin olarak yenilmiş olan beş tümenlik düşman kuvveti, 31 Ağustos'da Beşinci Süvari Kolordusu tarafından Belova gediğinde yeniden büyük kayıplara uğratıldı. Alınan esirler arasında kadınlar da vardı Bak, Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 61, 62. Belge 1395, 1402.

(43) İsmet Paşa'nın yazısı aşağıdadır: «Afyonkarahisar - Dumlupınar büyük meydan muhârebesinde düşman ordu-yi aslisinin imha safhasını teşkil eden 30 Ağustos 38 muhârebesi, şimalden Altmışbirinci Fırka ve Altıncı Kolordu ve cenuptan Dördüncü Kolordu'nun iştirâkiyle Süvari Kolordu'sunun te'sirinde Aslıhanlar - Çal - İşören mıntakasında ve Çalköy şarkında bizzat birinci hat'da Onbirinci Fırka nezdinde bulunan Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin nezâreti tahtında cereyan ve netice-i kat'iyye'ye iktiran eylemiştir. Bu muhârebe harbin cereyân-ı umûmisini mukaddes da'vâmız lehine kat'iyyetle tebdil etmiş ve Trikupis ve Diyenis gibi en büyük kumandanları başlarında olduğu halde düşman ordu-yi aslisinin enkaz-ı târ ü mârını mütemâdiyen her taraftan kıtaâtımın âgûş-ı teslîmiyyetine atmıştır. Ordularımız için bir hâtıra-i tarihiyye olmak ve Başkumandanımıza mahabbet ve merbutiyyet ve lâ yetezelzel i'timâdımıza yeni bir delîl teşkil eylemek üzere mezkûr 30 Ağustos 38 muhâresebine Başkumandan muhârebesi nâmı verilmiştir. Garp Cephesinin ordularına, Şark ve Elcezîre Cepheleri Kumandanlıklarına ve Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Riyâsetine 3 Eylül 38 tarihinde arzedilmiştir. İsmet». Bak, Harb Tarihi Vesikaları, Dergisi, sayı, 62. Belge. 1412. Mustafa Kemal Paşa bu savaşa «Rum Sındığı Meydan Muhârebesi demek çok muvafık olur» demişti. Bak, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 253.

mesini sağlamış ve bu durumu kendilerine duyurmuştu (44).

Ağustos'un 31. günü sabahı Çalköy'de Mustafa Kemal Paşa, Fevzi ve İsmet Paşalarla buluşarak, bir öküz arabasının üstünde, genel durumu gözden geçirdiler. Çünkü o anda düşmanın beş tümeni «İmha veya esir» edilmiş; üç yenik tümeni İzmir doğrultusunda kaçmaya ve Eskişehirdeki kuvvetleri de çekilme belirtileri göstermeye başlamıştı (45). Bunlarla Kocaeli ve Trakya'da bulunan Yunan kuvvetleri bir araya geldiği takdirde, İzmir'in doğusundaki sarp arazide, sekiz - on tümenlik bir kuvvet toplanmış olurdu (46). Onun için «Birinci ve İkinci Ordular, kuvâ-yi asliyyeleriyle ve süvari kolordusu bilâ tevekkuf ta İzmir'e kadar» düşmanı izlemeye memur edildi. Bu kuvvetler, düşmanın durmasına ve yeniden tertiplenmesine vakit bırakmayacak, düşman ordusuna nerede rastlarlarsa «Behemehal ve derhal vuracaktı» (47). İşte bu sonucu sağlamak için Mustafa Kemal Paşa, 1 eylül'de Türk ordularına ilk hedef

«Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir ileri».

(44) Mustafa Kemal Paşa'nın bu hususta Batı Cephesi Komutanlığına gönderdiği yazı aşağıdadır: «Garb Cephesi Kumandanlığına. 3/9/1938. Büyük ordumuzu teşkil ve ihzarda ve büyük zaferi istihzar ve istihsalde ve bütün ordulara tatbikat-ı ilmiyye ve fenniyyece delâlette ve ahvâl-i rûhiyye ve ma'neviyyede rehber olacak esâsât-ı aliyeyi telkinde ifâ buyurdukları hidemat cidden fevkalâde ve milletin en büyük takdirâtına müstahak derecede olduğundan Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Vekili (?) Fevzi (Çakmak) Paşa Hazretlerine Büyük Millet Meclisi Hükûmetince Müşirlik rütbe-i refiası tevcih buyurulmuştur.

Büyük zaferi istihsalde muktedir büyük ordumuzu teşkil ve ihzarda ve Birinci İnönü, İkinci İnönü ve Sakarya gibi semâvî zaferlerle bu orduyu takviye, tağdiye ve daima en isabetli bir surette sevk ve idare ve muzafferiyyetin te'min-i istihsâli için muhârebe meydanlarında bilfiil delâlette ifâ buyurdukları hidemât-ı bergüzîde milletin en büyük takdirâtına lâyık derecede fevkalâde olduğundan Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa Hazretlerinin rütbesi, Büyük Millet Meclisi Hükûmetince Ferik'liğe terfi' buyrulmuştur. Başkumandan Mustafa Kemal». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı, 62. Belge, 1411.

(45) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 252.

(46) Aynı eser, S. 253.

(47) Aynı yer.

olarak Akdenizi gösteren ünlu emrini vermiş (48), aynı gün Türk milletine de bu büyük zaferi bildirmişti (49).

Korkunç bir filmin son sahneleri.

Başkomutanın buyruğunu yerine getirmek üzere Türk Silâhlı kuvvetleri, batıya doğru kaçabilen Yunanlıların peşini bir an olsun bırakmadı, ve denize kadar onları hem vurdu, hem kovaladı. Onun için o günleri görmüş olanlar, 1918 kasımında başlayarak 1922'nin eylül'ü ortalarına doğru sona erecek olan korkunç filmin, aşağıda anlatmaya çalıştığımız çok ilginç sahnelerini de seyrettiler:

I — Topunu, tüfeğini (50) ve bayrağını bırakarak sadece canını kurtarma derdine düşen ve hızla batıya doğru çekilmeye çabalayan perîşan, bitkin, dağınık ve fakat hâlâ kanlı ve zâlim bir insan sürüsü, geçtiği yerleri kan ve ateş içinde bırakarak, suçsuz insanları, ihtiyar, genç, kadın ve çocuk farkı gözetmeden öldürerek ve her tarafı yağma ederek (51), şoselerden, patikalardan, keçiyollarından ve sarp vâdîlerden denize doğru koşuyor;

II — Yüzlerce yıl rahat ve huzur içinde yan yana ve kardeşce yaşadıktan sonra, Yunan ordusunun gelişi ile canavarlaşarak, bu ordu ile işbirliği yapan, silâhsız Türk halkının boğazına sarılan, onlardan binlercesini insaf-

(48) Nimet Arsan, S. 449.

(49) Aynı eser, S. 450.

(50) Sadece, 2 Eylül'de Uşak'ın doğusunda düşmandan «5000 tüfek, 100 makinelitüfek, yüzlerce otomatik tüfek, 12 cebel topu, 1000 sandık cephane» alınmıştı. Bak, Nimet Arsan, S. 455.

(51) T. Ambelas, S. 27, 120. Bir İngiliz, Yunanlıları Anadolu'dan kaçarken, evvelce yakamadıkları şehir ve köyleri, yaktıklarını, halkı soyduklarını, kendilerine karşı gelmek istiyenleri öldürdüklerini söyledikten sonra, «Kral Constantine ve Yunanlılar hakkında kat'iyyen bir meyl ve teveccühüm yoktur, dûçar oldukları felâkete lâyıktırlar. Kral Constantine'in askerleri pek fena muhâribdirler, fakat soyuculuk ve kitalde birinci mevkii ihraz ederler» diyor. Bak, Matbûât Müdiriyyet-i Umûmiyyesi, Yunan Zulm ve Vahşeti, S. 225 235. Yunanlılar «Kıyıya doğru kaçarlarken, bütün öcünü Türk sivil halkından almaya kalkıştı; öldürdüler, dövdüler, kasabaları yaktılar, boğazladıkları insanları ve domuzları kudsal câmi'lere doldurdular. Disiplinli kalabilen bazı birlikler Türklere karşı koymayı denedilerse

zızca öldüren (52), fakat 1922 yılının sonbahârının başladığı bu günlerde, yaptıklarının hesabını veremiyeceklerini düşündükleri için, yerlerini ve yurtlarını terk ederek, kaçmakta olan Yunan ordusunun, bazan önünde, bazan yanında, bazan de gerisinde yürümeye çalışan ve on binlerin çok üstünde bulunan yerli Rumlar da denize doğru koşuyor (53);

III — Ormanlarda ve sarp arazide günlerden beri kaçmaya uğraştıkları için iskarpinlerinin topukları kırılan, ipekli elbiseleri yer yer yırtılan bir çok güzel kadın. Bunlar, Türk yurdunu kendi ülkeleri imiş gibi kabul ederek Afyon'da verilecek bir baloya katılmak üzere gelenlerdir; Yunan subaylarının âileleri, dostları ve metresleridirler. Onlar da güneşin battığı tarafa, denize doğru koşuyor;

---

de; çoğunlukla panik, mantığa üstün geldi ve denize doğru kaçışta ardı sıra terk edilmiş yüzlerce top, cephane, binlerce tüfek ve araç-gereç bırakarak sürdü gitti. Bozgun'un son bölümünde Yunanlıların kaçışı öylesine hızlanmıştı ki; cesur Türk süvarileri, kısa boylu atları üzerinde bile düşmanla temas kuramaz olmuştu». Bak, David Walder, S. 206. «Ankara'da Büyük Millet Meclisi Riyâset-i Celilesine. Alçak düşman Uşak'tan çekilirken vâlidemi ve hemşiremi kurşunla şehid etmiş, evlerini dükkânlarını yakmıştır. Memleket haraptır. Namuzsuzlar ancak yerlerde kül, yüreklerde kin bırakmışlardır. 17/9/1338. Kütahya Meb'ûsu Besim Atalay». Bak, T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, C. 23. S. 108.

(52) Öldürülen Türklerin sayısı binleri geçmektedir ve bunların çoğu işkence yapılmak suretiyle öldürülmüştür. Bunlardan, mezarları kendilerine kazdırıldıktan sonra süngülenerek veya kurşunla vurularak öldürülenler olduğu gibi petrole bulanarak yakılanlar, topuzla başlarına vurulmak veya derileri yüzülmek suretiyle öldürülenler de vardır. Karatepe köyü halkından 200 kişi camilerde toplanmış, sonra bu camiler içindekilerle birlikte yakılmıştır. Bir Türk çocuğunu benzine bulamış ve sonra burnundan tutuşturarak yakmışlardır, çocuğun çığlıkları onları kahkaha ile güldürmüştür. Ölüleri mezarlarından çıkarılarak soydukları, bir defasında mezardan çıkardıkları iki yaşındaki bir çocuğu sırığa geçirerek sokaklarda dolaştırdıkları görülmüştür. Bak, Matbûat Müdiriyyet-i Umûmiyesi, Yunan Zulm ve Vahşeti, S. 245-293. Kloroform ile bayılttıktan sonra midelerine benzin akıtılarak yakılanlar da vardır. Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 63. Belge, 1428.

(53) Yerli Rumlarda nbir kısmı Marmara ve Akdeniz limanlarından Anadolu'yu terk ettiler. Bu arada Antalya'dan da, Amerikan savaş gemilerinin koruması altında, kaçanlar oldu. Bak, H. Uran, S. 155.

IV — İşte, kınlarından çekilmiş kılıçlarını havada sallayarak dört nala kalkmış Türk süvarilerine ve uçlarında pırıl pırıl süngüleri parlayan silâhlarını avuçları içine alarak güneşin altında durmadan koşan Türk piyâdelerine, yanan evlerinin enkazı arasından fırlayarak katılmak istiyen ve onları kutlayan erkekli kadınlı bir insan topluluğu daha. Ellerine geçirdikleri hançer, kama, bıçak, balta hatta sopalarla yola düşmüş olan bu insanlar, düşman askerleri tarafından, zorla yatağa alınarak kirletildikten sonra çok defa öldürülen Türk kadınlarının (54) kocalarıdır; daha önce, «Gözleri önünde öldürülen çocuklarını, torunlarını, kızlarını» (55), unutmamış olan babalardır; minik yavrularına saplanan süngülerin sızısını hâlâ içlerinde duyan Türk analarıdır (56);

V — Dağlardan, tepelerden, vâdîlerden ve ovalardan göklere doğru kıvrıla kıvrıla yükselen dumanlar ve bunların arasından bazan şimşek gibi parlayıp sönen alevler. Türk harmanları, Türk köyleri, Türk kasabaları, Türk şehirleri yanıyor, Uşak yanıyor (57), Eskişehir ya-

---

(54) Tecâvüz edilen kadınlar sayısızdır. Bak, Matbûat Müdiriyyet-i Umûmiyyesi, Yunan Zulm ve Vahşeti, S. 254, 249, 251, 261, 262. «Alaşehirde mukîm Taşçı Kasap Mehmet nâmında birinin refikasını almışlar, tecâvüze başlamışlar, gördükleri mukavamet üzerine memesini süngü ile yaralayıp göğsünü barutla yakmışlar. Elleri avret mahallinde olarak süngülenen genç bir kızın cesedi, Alaşehir'e gelen ecnebi tahkik hey'etince de görülmüştür». Bak, Matbûat Müdiriyyet-i Umûmiyyesi, Yunan Zulm ve Vahşeti, S. 245, 247, 249, 251, 252, 261, 262, 289, 293. Manisa'da sekiz kızın ırzına geçilmiş ve sonra kendileri yakılarak öldürülmüşlerdir. Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 63. Belge, 1428.

(55) T. Ambelas, S. 27.

(56) «Alaşehir'de jandarma Giritli Hüseyin Çavuş'un refikası, biri altı diğeri ... yaşında Mehmet ve Cafer nâmındaki iki çocuğu ile evde otururken Yunanlılar eve girmiş, annesinin gözü önünde çocukları bacaklarını ayırmak suretiyle öldürerek annesinin kucağına fırlatmış, daha sonra da kadını süngülemişlerdi. Bak, Matbûat Müdiriyyet-i Umûmiyyesi, Yunan Zulm ve Vahşeti, S.

(57) Düşman çekilirken yolu üzerindeki harmanları, köyleri yakıyordu. Bu arada Uşak'ı da ateşlemişti. 31 Ağustos'ta başlamış olan yangın, 1 Eylül saat 6,15'de Türk süvarileri Uşak'a girdikleri vakit halâ devam eriyordu. Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 62. Belge, 1405, 1407. Kendi kuvvetlerinin nerelerde bulunduğunu anlamak üzere Bursa'dan havalanan bir Yunan uçağındaki Yunan subayı gördüklerini şöyle anlatmaktadır: «Şimalden yangın dumanını

nıyor (58) Aydın, Alaşehir, Turgutlu, Ahmetli, Salihli (59), Manisa yanıyor (60), sözün kısası şehirler, kasabalar, köyler, (61), evler ve bu arada ma'bedler, tarihî eserler yanıp kül oluyor;

---

kesip geçiyoruz. Manzara pek vahşi. 3200 metrede uçtuğumuz halde duman bizden 1000 metre daha yüksekti. Bulut gökte bir şemsiye gibi, biz onun altında uçuyoruz». Bak, T. Ambelas, S. 91. Bir Fransız da, Uşak yangını hakkında aşağıdaki bilgileri veriyor: Yangınlar, «Yangın bombaları atmak, benzinli paçavralar isti'mal edilmek suretiyle îka' edilmekte idiler. Bir lâhza içinde bütün şehrin cenûb-i şarkisi alevler içinde kalmış, aynı zamanda Türklerin nâle ve figanı mütemâdi bir inilti hâlinde etrafa yayılmıştı. Bi-rahmâne bir katl-iâm başlamıştı. Bilâ istisna erkek, kadın, genç, ihtiyar, çoluk çocuk bu melhamede kurban ediliyordu. Genç kız ve kadınların ismetine tecâvüz, bu sahne-i vahşetin en ehemmiyyetsiz vakayiinden idi» ..... «Bu esnada Mevki' Kumandanı ile Jandarma Kumandanı, maiyyetleri efrâdı ile beraber şehri dolaşmakta ve kundakçıların vazifesini teshîl için emirler vermekte idiler. Halk yangını söndürmek veya birinin muâvenetine şitab etmek teşebbüsünden men'olunmuştu. Evlere girip çıkmak memnu'du. Bir evê giren veya çıkan Türkler üzerine kumandan tarafından ateş edilmesi emri verilmişti. Polis Müdür muâvinliği vazifesini îfâ etmekte olan İzmir Fevkalâde Komiseri Mümessili Kiryakidis, halkın feryad ve figanı ayyuka çıktığı, kurtulmak için mezarlıklara iltica eden kadın ve çocukların üzerlerine ateş edildiği, bir çok ma'sumların öldürülmekte veya diri diri yakılmakta olduğu bu feci' dakikalarda evinde eğlenti tertib ederek gramofon çalmak suretiyle izhâr-ı şâd-mânî ediyordu». Bak, Matbûat Müdiriyyet-i Umûmiyyesi, Yunan Zulm ve Vahşeti, S. 265.

(58) Düşman Eskişehir'i, 31 Ağustos 1922 akşamı ateşledi. 2 Eylül 1922 saat 6,30'da Türk süvarileri Eskişehir'e girdikleri vakit istasyon çevresi baştan başa yanmış bulunuyordu. Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 62. Belge, 1407.

(59) Alaşehir'deki 4500 evden 4300 tanesi kül oldu, kasabadaki 11500 kişiden ancak 8500'ü kurtulabildi. Düşman «Esnâ-yi ric'atta Eşme ve Alaşehir kasabalarını ve bu mıntakadaki köyleri bir kısım halkı ile birlikte kâmilen yakmış ve ehaliden bir kısmını feci' bir surette öldürmüştü. Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 63. Belge, 1423. 4 Eylül'de ateşlenmiş olan Alaşehir'in, uğradığı bu felâket karşısında Birinci Ordu Komutanı Nureddin Paşa, 5 Eylül'de aşağıdaki çok dikkate değer raporu vermişti: «Düşman Alaşehir ve ova köylerinin bütününü yakmış, kadın ve çocuk ayırt etmeden bütün halkı pek vahşice öldürmüştür. Canlarını kurtarabilen bir kısım halk dağlara kaçmış, günlerce aç kalmış ve perîşan olmuşlardır. Dağlarda hayatlarını kurtaranlardan silâhlı müfrezeler teşkil edilerek düşmana karşı koymuşlardır. Bugün yurtlarının birliklerimiz tarafından kuşatıldığını gören halk, sefîl ve perîşan bir halde yerlerine dönmektedir. Yunanlıların önceden tespit ettikleri program dâhilinde halkımızı ve millî servetimizi yok etmek istedikleri artık sabit olmuştur». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 63. Belge 1462.

(60) Manisa'daki 14000 evden 1400 tanesi ancak kurtuldu.

(61) G. Jaeschke, 4, S. 239.

VI — «Sizleri muntazam ve asrî bir ordunun zâbitleri diye mi, yoksa hunhar bir çetenin efrâdı olarak mı karşılayayım? bunda mütreddidim» diye gürleyen bir ses (62). Bu, bütün fâciaları görmüş olan ve o anda bunların etkisi altında bulunan Batı Cephesi Kurmay Başkanı Asım Bey'in (Asım Gündüz Paşa) sesidir ve 2 eylül 1922'de esir edilen Yunan Başkomutan vekiline ve öteki Yunan general ve komutanlarına öfke ile yaptığı hitaptan meydana gelen bir sestir. Çünkü bu Türk Komutanı o anda bu kişileri, «Lloyd George'un ahmaklığının cezasını çeken» (63) insanlar olarak değil, Kral Constatine'in ve megalo idea'cıların hayallerini gerçekleştirme yolunda çaba harcıyan ve görevlerini yaptıklarını sanan gafiller olarak da değil, fakat Türk yurdunun yarısını kundaklayarak cehenneme çeviren bir ordunun bütün kötü hareketlerine göz yuman ve hatta onlara bu yolda hareket etmeleri için emir veren zâlimlerden bir kaçı olarak görmekte idi. Bu kişiler, Yunan ordusunun Birinci Kolordu Komutanı ve Başkomutan vekili General Trikupis ile İkinci Kolordu Komutanı Dighenis, bu kolordunun Kurmay Başkanı Albay Yuvanis, 13. Tümen Komutanı Albay Vandanis ve Albay Kalinas idi (64).

VII — Fakat daha sonra huzuruna getirilen bu çok yorgun ve dudakları da şişmiş olan Yunan komutanlarına Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa (İnönü), daha yumuşak davrandı, kendilerine çay ikram etti ve sonra Mustafa Kemal Paşa'nın huzuruna götürdü (65). Mustafa Kemal Paşa o saatlerde Uşak'ta idi ve Yunan Başkomutanı Hadjianestis için hazırlanmış ve mavi-beyaz renge boyanmış «Bir Türk evinin geniş salonunda» bulunuyordu (66). İşte sona ermek üzere bulunan korkunç filmin

(62) C. Kerim, S. 195.

(63) G. Jaeschke, I, S. 192.

(64) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 62. Belge, 1409, 1413. 13. 13. Tümen Komutanının adı Miryanidis, Kalinas'ın adı da Kalinablis idi. Bk. Türk İstiklâl Harbi, C. 2. 6. Kısım. 3. Kitap. S. 53.

(65) İ. İnönü, Milli Mücâdele, 9 Haziran 1968 tarihli Ulus gazetesi.

(66) C. Kerim, S. 195.

en ilginç sahnelerinden birisi burada oynandı. Çünkü, şımarık bir ordunun sevk ve idaresini üzerlerine alan ve isteseydiler elbette bu orduyu kanlı ve zalim olmaktan uzak tutabilecek olan Yunan generalleri, o anda Batı dünyasının en mağrur devlet adamlarının bile saygı duyma zorunluğunda kaldıkları büyük Türk Komutanının, Mustafa Kemal Paşanın, karşısında ve ayakta idiler. Tutsak Komutanların bir yanında Birinci Ordu Komutanı Nureddin Paşa bir yanında da Dördüncü Kolordu Komutanı Kemaleddin Sami Paşa dimdik ayakta duruyorlardı (67). Mustafa Kemal Paşa'da, Fevzi Paşa ile İsmet Paşa'nın arasında idi. Bu suretle sahne şimdi hem hazin hem de muhteşem bir hal almıştı. Üstelik bir çoklarının, Yunanlılara esir düştüğünü sandıkları Mustafa Kemal Paşa'nın (68), kendi deyimiyle, «Câniler ve katiller» in (69) yöneticilerine karşı nasıl bir tavır takınacağını kimse bilmemekte idi. Fevzi Paşa ile İsmet Paşa, Yunan komutanları içeri girdikleri vakit sadece eğilmiş, ellerini vermemişlerdi. Fakat Mustafa Kemal Paşa, burada da hiç kimsenin düşünmediğini yaptı, tutsak komutanları güler yüzle karşıladı, General Trikupis'in elini sıktı ve «Oturun General yorulmuş olacaksınız» dedikten sonra kendilerine sigara ikram etti, kahve ısmarladı. Bundan sonra hep birlikte bir masanın etrafına oturdular. Mustafa Kemal Paşa bir süre onlarla konuştu, savaş hakkında bazı sorular sordu. Görüşme bitince ayağa kalkan Mustafa Kemal Paşa, «Sizin için bir şey yapabilirmiyim» dedi (70)

(67) Türk İstiklâl Harbi, C. 2. 6. Kısım. 3. Kitap, S. 54.

(68) Yunan Başkomutan vekilinin esir düşmesi olayı İstanbul'da, Mustafa Kemal Paşa'nın Yunanlılara esir düştüğü şeklinde duyulmuştur. Bak, Falih Rıfkı Atay, Mustafa Kemal'in Mütâreke Defteri, S. 27.

(69) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 251.

(70) «Yunan generallerini getirdikleri zaman, Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa ile İsmet Paşa'nın arasında duruyordu. Benim için bu, birinci derecede militer bir dramdı. Onun için büyük bir ilgi ile onları seyrettim ve dinledim. Bizimkilerin üniformaları neferlerinki kadar sade, yüzleri sakin ve hareketsizdi. Buna karşılık, Yunanlılar sırmalı üniformalar giymişlerdi. Yüzleri ve elleri son derece asabi olduklarını gösteriyordu. Fevzi Paşa ise bir Buda heykeli gibi sakindi, fakat belki de içinden, bu herifler hakiki asker

Yunan generalleri nasıl esir edildi.

Bu soruya sadece Trikoupis cevap verdi ve sıhhatta bulunduğundan ailesinin haberdar edilmesini istedi (71). «O zaman Mustafa Kemal Paşa, Trikupis'in elini yine uzunca müddet elinde tutarak dediki : Harb bir talih oyunudur, general. Bazan, en mâhiri de yenilir Siz, vazifenizi yaptınız. Mes'uliyyet talihten geliyor. Müteessir olmayınız.» (72). Ancak bu komutanların bu kadar iltifata lâyık olup olmadıkları her halde bir tartışma konusu olabilir. Büyük insan Mustafa Kemal Paşa, Asım Bey gibi onları azarlamalımı idi, yoksa Fevzi ve İsmet Paşaların yaptığı gibi ellerini mi sıkmamalı idi veya bunlardan da fazla olarak onlara karşı daha küskün mü davranmalı idi? Biz, sorduğumuz bu soruları, herkesin kendi cevaplamasını daha uygun mütâlea ederek meseleyi bu noktada bırakacak ve bu generallerin ne suretle esir düştükleri meselesini inceleyeceğiz. Çünkü Yunan generallerinin ne surctle ve hangi birlik tarafından esir alınmış olduğu tartışmalı bir mesele olarak tarihe geçmiş durumdadır. Türk İstiklâl Harbi adlı esere göre Beşinci Kafkas Tümeni 2 eylül'de saat 16 da Uşak'a bağlı Karlık köyüne 2 kilometreye kadar yaklaşmış bulunuyor, tümenin süvari keşif kolu da bu çevrede görev yapıyordu. Bu sıralarda, bir kısım Yunanlıların Murat dağlarından inerek Elma dağına doğru yürüdükleri söyleniyordu. Yine bu sıralarda idi ki, bu tümenin süvari keşif komutanı, bir Yunan sözcüsü ile birlikte tümen karargâhına

---

olamaz, âdeta dans eder gibi sıçrayıp selâm veriyorlar diyordu. İsmet Paşa, gözlerindeki öfkeyi göstermemeye çalışıyordu. O, askerden daha başka bir şeydi. O bölgede, yerli halka yapılan zulme tahammül edemiyordu. Fevzi Paşa ile İsmet Paşa eğildiler, fakat ellerini vermediler. Mustafa Kemal Paşa bu sahnenin hâkim karakteriydi. Siyâsî muhâliflerini hiç bir şey düşünmeksizin ezen bu asker, askerlik alanında bir büyük sanatkâr ve oyunun kaidelerine uyan bir sporcu idi. O, Yunan generallerinin kılıklarına ve maiyyetlerinin yaptıkları kötülüklere hiç önem vermiyor. Trikupis, onun bu oyundaki rakibi. Bu askerlik oyununda yere vurduğu adama kaideye uygun olan hareketi muhâfaza ediyor. Sırtını yere getirdiği pehlivanın elini sıkan galip bir pehlivan gibi. Trikupis'in elini yakaladı, alelâde bir el sıkışı müddetinden fazla tuttu : Oturun, general, Yorulmuş olacaksınız» dedi, «Bundan sonra, sigara tabakasını uzattı, kahve ısmarladı». Bak, Halide Edip Adıvar. S. 275.

(71) Halide Edip Adıvar, S. 277.

(72) Aynı yer.

geldi ve iki Yunan generalinin, «Teslim alınmak üzere» tümen komutanını beklediklerini söyledi. Bunun üzerine tümen komutanı, o esnada yanında bulunan Tugay komutanı Ali Rıza Bey'i, Yunan generallerini teslim almaya memur etti. Tugay komutanı da verilen görevi yerine getirmek üzere, Yunan sözcüsü ile birlikte, teslim olmak isteyenlerin yanına gitmek için yola çıktı. Öte yandan, 23. Tümen'in 69. Alayı'nın Birinci taburu, saat 17.50 sularında Türk süvarilerinin Yunanlılarla Karacahisar'ın güney sırtlarında çarpıştığını görmüş ve müdahale etmek üzere tertiplenmeye başlamıştı. İşte bu sıralarda idi ki, «Dört Yunan subayı ve silâhsız 10 Yunan eri ellerinde beyaz mendiller sallayarak 1. Tabura geldiler ve generallerin tümen komutanına teslim olacağı isteğinde olduklarını bildirdiler. Buna karşılık Tabur Komutanı Yüzbaşı Nihat Ok, kendisinin Tümen komutanı olduğunu söylemiş ve hemen gelip teslim olmalarını bildirmek üzere generaller katına bir subay göndermişti. Aradan çeyrek saat geçmemişti ki, iki Yunan generali ile ayrı rütbelerde bulunan 100 kadar Yunan subayı tabur komutanının yanına gelerek teslim olmuş ve kendileri, «Eir subayı Teğmen Sungurlulu Nuri ile Uşak'da 23. Tümene» teslim edilmek üzere hemen yola çıkarılmışlardı. Ancak yolda bunlara rastlayan Tugay Komutanı Ali Rıza Bey, esir generalleri Teğmen Nuri'nin elinden alarak kendi tümenine yolladı (73). Bazılarına göre olay, daha başka suretle cereyan etmişti. Gerçekten, 2 eylül 1922 günü akşamı, saat 18.10 sularında, Beşinci Kafkas Tümeni Tugay Komutanı Ali Rıza Bey, Tümen komutanının yanında bulunduğu sıralarda, keşif görevinde bulunan süvari bölüğünden bir kişi ile bir Yunan «Parlımanter»i (74) gelerek, iki Yunan generalinin, tümen komutanına teslim olmak istediklerini bildirmişti. Onun için tümen komutanı, «13. Alay hücum taburu ile sahra bataryasını ve 9. Alayı» Tugay komutanının emrine

(73) Türk İstiklâl Harbi, C. 2. 6. Kısım. 3. Kitap, S. 51, 52.
(74) Parlımanter, bir Yunan ast subayı idi.

vererek gerekli tedbir ve tertiplerin alınmasını istemiş, aynı zamanda Tugay Komutanı Ali Riza Bey'i, Yunan general, subay ve erlerini teslim almaya memur etmişti. Bunun üzerine hemen harekete geçen Ali Riza Bey, Yunanlıların bulunduğu yere gitmiş, generallerin ve öteki esirlerin kayıtsız ve şartsız teslim olmalarını sağlıyarak kendilerini 5. Tümen Karargâhına göndermişti. Saat 23 den sonra karargâha varan tutsak generallerle subaylar, 3 eylül 1922 saat sekizde, süvari bölük komutanının muhafazası altında, 4. Kolorduya teslim edilmek üzere, yola çıkarıldılar (75). 3 eylül 1922 tarihinde Batı Cephesi Ko-

(75) Yukarıdaki bilgiler Ankara'da, Kocatepe Bardacık Sokak 22/7 numara'da oturan Sayın Halit Benli tarafından hazırlanan ve arkadaşım Sayın Beşir Göğüş tarafından bana verilen 14 sayfalık bir metinden alınmıştır. Halit Benli, elindeki metni hazırlarken, «Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi ve Coğrafya Enstitüsü Dairesi Başkanlığı» arşivindeki bir belgeyi, 25160/33 sayılı Harb Cerîdesini, aynı arşivdeki Beşinci Kafkas Tümenine ait dosyada bulunan 104 sayılı harb raporunu ve bazı makaleleri dayanak olarak göstermektedir. Ben Sayın Beşir Göğüş'e ve Sayın Halit Benli'ye teşekkür ederken 104 sayılı harb raporunu da yayımlamayı faydalı buldum. Halit Benli'nin hazırladığı metinden alınan rapor aşağıdadır : «Yunan Başkumandanı nasıl esir ve teslim alındı. 2 Eylül 1338 günü. Şanlı ordumuz düşmanın perişan kuvvetlerini geride bırakarak büyük bir kısmı ile İzmir istikametinde amansız ta'kîbine devam etmektedir. Bu meyanda 5. Kafkas Fırkası, ilerideki birlikleriyle peşisıra Uşak'a doğru yürümektedir. Bir taraftan da geri kalan ve birbiri ardında ufukta yürüyen bir çizgi halinde teressüm eden köy yangınlarına bakarak kendi hizâlarında bulunduğu tahmin edilen ve yolları terke mecbur edilerek dağlarda halâs yolu arayan münferid düşman topluluklarını dikkatten kaçırmamaktadır. Öğleden sonra Uşak'a giden yürüyüş yolu üzerinde ve yakıcı güneş altında birbirleriyle buluşan iki karargâh mola veriyor. Beşinci Kafkas Fırkası'nın kumandanı erkân-ı harbiyye kaymakamı Halit Bey Fırkası'nın karargâhı ile 5. Kafkas Livâsının (Tugayının) kumandanı erkân-ı harb kaymakamı Ali Riza Bey ve karargâhı. Şimdi toplu bir halde beraberdirler. Kaymakam Halit Bey, Ali Riza Bey'e şunları söylüyor : Aldığımız haberler (Parmağı ile araziyi göstererek) ve şu görülen dumanlar, Elmadağında büyük düşman perâkendelerinin mevcûdiyyetini bellı ediyor. Bu kuvvetler, köylülerin söyledikleri gibi büyükçe topluluklar olabileceği gibi başıboş kuvvetler de olabilir. Bu sebeple vaziyyet kâfi derecede aydınlamadıkça fırka'nın yürüyüşünü başka istikametlere çevirmek istemiyorum. Bununla beraber yürürken dikkatimizi bu istikametten ayırmıyacağız. Süvari bölüğümüz bu maksatla keşifler yapmaktadır. Bölüğün bulunduğu yere kadar ilerliyerek bizzat tetkikatta bulununuz ve ona göre gereken tertipleri zamanında alıp bildiriniz.

Fırka Kumandanının bu emrini, livâ emir subayı sıfatı ile not ediyorum. Ve karagâhımızla ileriye hareket ediyoruz. Zaman

mutanı adına Kurmay Başkanı Asım (Gündüz) Bey'in verdiği raporda ise hem 5. Tümenden, hem de 23. Tümen-

---

zaman gözetlemeler yaparak ilerliyoruz. Böylece bir saat daha geçiyor. İleride Beşinci Kafkas Fırkasının süvari bölüğünün kısa bir mola verdiğini tahmîn ettiğimiz çamlı bir tepeye varıyoruz. Bölük Kumandanı Yüzbaşı Ahmet Bey, mert ve levend tavrı ile bizi karşılıyor. Livâ kumandanını selâmlıyarak kumandanım diyor, biraz evvel beyaz bayraklı bir Yunan subayı görüldü. Yanıma getirildi. Bu subay General Trikupis tarafından gönderildiğini, 4000 kadar erle aralarında generallerin de bulunduğu 400 kadar subayın teslim şartlarını görüşmek üzere kumandanımıza intizar ettiklerini bildirdi. Bu subayı, bir çavuş, iki er muhâfazasında olarak kumandınımıza gönderdim. Bir çatışmaya mahal vermemek üzere harekâtımı burada durdurdum. Bu kuvvetlerin bulunduğunu öğrendiğim bölgeyi devamlı gözetlemeye tâbi' tuttum. Ayrıca açık kanattan keşif yaptırmaktayım. Livâ Kumandanı tarassud yerinden ileri araziyi ve gösterilen bölgeyi gözden geçirdi. Süvari Bölük Kumandanının aldığı tedbirleri dinledi. Bu esnada fırka kumandanından yazılı bir emir alındı. Gelen emirde aynı şeyler bildiriliyordu. En ilerideki alayla onu ta'kîb eden alayın Elmadığındaki bu kuvvetlere karşı kuşatıcı bir hat üzerinde tertiplenmenin lüzumunu bildiriyordu. Liva kumandanı bana, karargâhtan bir ihtiyat subayını emrine alarak hemen Alay 9 nezdine gitmemi ve 9. Alay Kumandanına karşılaşılan düşmanın teslim teklifinde bulunduğunu ve bu sebeple her hangi bir çatışmaya meydan verilmemesini ve benim düşman kumandanı ile temasa memur edildiğimi, neticeyi Alay 9 üzerinden bildireceğini alay'a tebliğ etmemi ve hatlarımızı geçince her ihtimali dikkate alarak tedbirli bulunmamı emretti. Düşman Başkumandanına, kayıtsız şartsız teslim olmaları lüzumunu tebliğ edecektim ve derhal silâhtan tecrid edilmeleri lüzumunu bildirecektim. Emir aldım ve derhal hareket ettim. 9. Alayı bulduğum zaman gurup yaklaşıyordu. Alayın kıymetli kumandanı Hüsnü Bey'e emri tebliğ ettim. Haritada gideceğim yolu, düşmanın toplandığı yeri gösterdim, bunu müteâkib hatlarımızı geçtim. Şimdi gökte parlak bir mehtab vardı. Gecenin, gündüz şartları içinde devam edeceği âşikârdı. Yolum bir patikadan ibaretti. Keskin taşlar ve kayalıklarla zaman zaman güçleşen bu çığırdan bir saatten fazla zaman değişik sür'atle ilerledim. Yanımda karargâh arkadaşlarım, arkamda karargâhtan aldığım yiğit bir çavuş vardı. Tabiat o kadar sessiz, başlıyan gece bu sessizliğe bürünen efsânevî bir güzellikle o kadar çok güzeldi. Hiç bir tehlike bu kadar tatlı ve bu kadar güzel gecenin munis benliğine sokulamazdı. Talihimin bana bahşettiği bu tarihî ânı yaşamış olmanın sevinçi içindeydim. Nasıl oldu bilmiyorum. Bu arazi kesimini atlar atlamaz kendimizi muazzam düşman topluluğu arasında bulduk. Düşman ümidimiz hilâfına emniyet tertibâtı almamıştı. O kadar şaşkın, ümitsiz ve insicamsız bir kütle halinde idi. Bizi görür görmez bu karmakarışık kütleden Türkçe sesler de duyuldu. Merak ve tecessüsle etrafımızı aldılar. Kumandanlarını sordum. Güzel Türkçe konuşan birisi beni Trikupis'in yanına götürdü. Mağlûp düşman kumandanı askerce selâmladım, kendimi tanıttım, kumandanımın emirlerini kendilerine tebliğ ile vazifelendirildiğimi söyledim, kayıtsız şartsız teslim olmalarının kumandanım tarafından tebliğ edildiğini ve bulundukları bölgenin her taraftan

den söz edilmekte, fakat bu tümenlerin aldıkları esirlerin aynı kişiler olmadığı belirtilmektedir. Ayrıca, bu iki tümen birlikleri arasında esirlerle ilgili her hangi bir anlaşmazlığa dair bir imâ bile yoktur. Bu rapora göre Ge-

---

kuvvetlerimizce kuşatılmış bulunduğunu anlattım. General tebligatımı, dünyada duyulan en derin bir ıztırabın zehr-i sükûnu içinde dinledi ve kadere baş eğen bir teslimiyyet ile, evet bunu biliyoruz, teslim olmanın tek çıkar yol olduğunu kabul ediyoruz, dedi ve etrafındaki generallere öyle değil mi diye sordu. General ve bu süâli duyan diğerleri hep bir ağızdan tasdik ettiler. General Trikupis bana, fıkra kumandanını bekliyorum. Ne zaman gelecek diye sordu. Kumandanım gelinceye kadar silâhtan tecrid edilmeleri lüzumunu ileri sürdüm. General, görmüyor musunuz? zaten çoğu silâhları attılar. Atmayanlar da şimdi atacaklardır, dedi ve ileride bir dere içerisini göstererek silâhların buraya atılmasına devam edildi. Biraz sonra düşman topluluğu silâhtan tamamen tecrid edilmişti. General, sıra bizlere geldi diyerek subayların tabancalarını gösterdi. Kabul etmedim, kumandanımdan bu hususta emir aldım dedim. General bu mukabelemi büyük bir nezâket eseri olarak kabul etti ve teşekkürde bulundu.

Kumandanıma ilk raporumu yazı ile bildirdim. 4000'i mütecâviz erle 400'ü aşan ve aralarında generaller de bulunan Yunan ordusu artığının silâhtan tecrid edildiğini ve tesellüme başlamak üzere kendilerine intizarda bulunduğunu arzettim. Kumandanım bu esnada yolda bulunmuş olmalı ki, Elmadağının kuru bir derenin mukabil vasatında toplanan ve birbirlerine girift sürüler halinde kümelenen geniş bir kafilenin arasında ve parlak ay ışığı altında kendilerini at üstünde zarif silüetlerinden tanıdım ve karşıladım. Attan indiler. Arkasında makineli tüfek müşâviri Yüzbaşı İbrahim Bey ve karagâhtan atlılar vardı. Karşılarında General Trikupis, generalleriyle beraber ve sessiz bir teslimiyyet içinde idiler. Ali Rıza Bey, mağlûp generale elini uzatarak, dostça bir edâ ile : üzülmeyin general, bu harp talihidir. Her asker için yenmek kadar yenilmek de mukadderdir. Ve esâsen Yunan ordusu için memleektimizde yapılacak bir iş de yoktu. Netice hakkın tezâhürüdür. Öyle değil mi? dedi. General Trikupis, kendi hesabına bu neticeden üzülmemek mümkün olmadığını ifâde ederek Ali Rıza Bey'i Türk ordusunun kazandığı zaferden dolayı tebrik etti, kuvvetlerimizin şu anda Uşak'tan çok ilerde bulunmakta olduğunu bildiklerini ve artık her şeyin Yunanlılarca bitmiş olduğunu kabul ettiklerini, bu neticenin bir mu'cize diye vasıflandırılması gerektiğini sözlerine ilâve etti. Ali Rıza Bey, sözü yakılan köylere intikal ettirerek, beynelmilel kaideler dışında, muhâfazasız köylerimize şu anda bile revâ görülen zulümlerden kimin sorumlu olduğunu sordu. Trikupis bu süal karşısında metânetini muhâfaza edemedi, kekeliyerek bunu perakendecilerin yaptığını, kendisinin kontroldan mahrum bir kumandan olduğunu, bundan sadece yeis duyduğunu beyan etti. Kendisinin hemen ilerideki büyük karargâhımıza sevk edileceğini anlayınca kuvvetlerin sevkinden mahrum edilmesini (?) rica etti. Bu ricası kumandanım tarafından kabul edildi, yaralı subay ve erlerin sevki ile işe başlandı, yaralılar atlara bindirildi.

neral Trikupis ile general Dighenis ve bazı yüksek rütbeli subaylar, 5. Kafkas Tümeni Tugay Komutanı Ali Rıza Bey'e, bir kolordu kurmay başkanı ile 96 subay da 23. Tümene teslim olmuşlardı (76). Ancak Büyük Millet Meclisinde, Yunan generallerinin esirliği hakkında Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği bilgiler, yukarda anlattıklarımıza hiç benzememekte ve «Başkumandan Trikupis de, bakıyyetüs-süyûf ile teslim olacak adam arıyordu. Bi-t tesadüf oralarda bir istihkâm Mülâzım'ımız vardı. Ona haber göndermiş, mülâzım efendi buyursun demiş ve derhal

---

Alay 9'dan gelen birlikler esirleri teslim almaya ve sevkine başladılar. Trikupis bir aralık yiyecek bir şey aradı. Uzun zamandan beri yiyecekten mahrum olduğunu açıkladı. Kendisine Yunan peksimedi ikram edildi. Ali Rıza Bey, Türk ordusunun durmadan dinlenmeden yaptığı ta'kib yüzünden iâşe ikmalini Yunan ordusunun terkettiği malzemeden yaptığını ve bu sebeple kendisine Yunan peksimedi sunulduğunu söyledi. Türkçe darb-ı meseldir, kendi malınız gibi yiyiniz ve bana teşekkür etmeyiniz dedi. Ve gülüşüldü. Bu arada yakın bir köyden alelacele getirtilen karpuz kendisine ikram edildi. Trikupis bir taraftan yiyor bir taraftan da acı bir tebüssüm ile, çok yaman harb ettiniz, çok amansız ta'kib yaptınız, fakat bu bir hârikadır diyordu. Yaralıların sevki gece yarısına kadar sürdü. Bu meyanda bir kısım kafileler de sevk edildi. Sıra esir Yunan kumandanına gelince, seneler süren bir ölüm kalım savaşından sonra en nihayet tarih parlak bir kadere boyun eğmişti. Etrafı Beşinci Kafkas Fırkamızın süngüleri ile çevrilmiş bir kafile içinde şimdi mağlûp Yunan orduları Başkumanı General Trikupis, galip ve muzaffer Türk Başkumandanı Gazi Mustafa Kemal önünde baş eğmeye gidiyordu. Kurmay, Kmeal (Halen emekli general Kemal Çakın).

(76) Asım (Gündüz) Bey'in raporu aşağıdadır: «Dördüncü Kolordu, Belova gediğinden Uşak istikametine kaçan düşman bakıyye-i süyûfunun Münferi üzerinden Kusura deresini ta'kiben cenuba doğru çekildiği ve Münferi köyü ile Karacahisarı yaktığı ahali tarafından bildirilmesi üzerine Uşak'da bulunan kıtaattan bazı aksam Kusura deresi istikametine tahrik edilmis ve dağınık bulunan düşmanın çok olması ihtimaline karşı da Beşinci Fırka Karlı-Gögem üzerinden Kusura deresi istikametine tevcih olunmuştu. Fıkra süvari keşif kolunun Karacahisar'a muvâsalatı akabinde bir Yunan zâtibi parlımanter olarak müracaat etmiş ve fıkra kumandanı nezdine celb olunmuş ve başlarında iki generalle 4000 neferin teslim olacağını söylemiştir. Beşinci Fırka Livâ Kumandanı iserâvı tesellüme me'mur edilmiş ve 2/3-9-38 gecesi Birinci Yunan Kolordusu Kumandanı General Trikupis, İkinci Kolordu Kumandanı General Dighenis, , erkân-- harbiyye reisi Miralay Yuvanis, 13. Fırka Kumandanı Miralay Vandanis, Miralay Kalitas teslim alınmıştır. 23. Piyâde Fırkamız da araziyi taramak üzere Usak şimaline tahrik edilmiş ve bir kolordu erkân-ı harbiyye reisiyle 96 zâbit de 23. Fırka tarafından teslim alınmıştır». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 62. Belge, 1413.

atına binmiş, bir kaç neferle beraber dereye inmiş, orada saff-ı harb nizâmında bekliyen ordu bakıyyesini görmüştür. Bunlar gerhal generalleri zâbitleri ve askerleriyle beraber bu zabitimizi selâmladılar ve arz-ı teslimiyyet eylediler» denilmektedir (77).

Büyük başarılar ve Müttefikler'in mütâreke teklifleri.

Türk ordularının Batı'ya doğru başlamış olan hareketi karşısında direnme imkânı bulamayan Yunanlılar, 1 eylül'de Kütahya ve Uşak'ı, 2 eylül'de Eskişehir'i, 3 eylül'de İnönü mevzi'lerini terk zorunda kalmış, 4 eylül'de de, bir kül yığını haline getirdikleri Salihli ve Alaşehri bırakmışlardı. 6 eylül, çok önemli olayların bir araya geldiği bir gün oldu, o gün Yunanlılar Manisa'yı ateşe verdiler, aynı gün İngiliz konsolosu, İzmir'deki İngilizlere İzmirden ayrılmalarını tavsiye etti, Morning Post Gazetesi de Başmakalesind, «Mustafa Kemal'in zaferiyle İzmir Türklere veriliyor. Böyle mühlik bir hediye'yi Yunanlılara sunmak bir devlet adamının değil, bir kumarbaz'ın teşebbüsü idi» diye bir yazı yayımlamak suretiyle eleştirmelerde bulundu (78). Öte yandan aynı gün Türkiye Büyük Millet Meclisinde tarihî bir olay cereyan etti, başkanlık kürsüsündeki siyah örtü kaldırıldı, yerine yeşil bir örtü kondu (79). 7 eylül'de ise Birinci Ordu birliklerine, İzmire yürümeleri ve şehrin yakılmasına engel olmaları emri verildi. Zaten Birinci Ordu Komutanına göre, «Yunan ordusunun artık savunma kudre-

(77) T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C. 23. S. 271.

(78) G. Jaeschke, I, S. 191.

(79) Bu hususu sağlamak için İstanbul Milletvekili Ahmed Mazhar Bey, aşağıdaki önergeyi verdi: «Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesine. Meşgul memleketlerimizin kalblerimize doldurduğu hüzn ü teessür ilcâsiyle 1336 senesinde Meclis-i âlînin kararı üzerine kürsî-i riyâsetin üzeri siyah bir pûşide ile setredilmişti. İhsân-ı Hüdâ'ya hamd olsun ki, bugün bütün memleketimizin büyük bir kısmının re'si ve fevkinde al sancağımız mütemevviçtir ve mütebâkilerin istirdadı bir gün ve zaman meselesidir. Binâenaleyh, hüzn ü tessür zamanının mahsulü olan bu mâtemî renk pûşîdenin ref'iyle yerine yeşil bir sütrenin vaz'ını arz ve teklif eylerim. 6 eylül 1338. İstanbul Meb'usu Ahmed Mazhar». Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceriresi. C. 22. S. 513. Ayrıca bak, Cilt III. S. 147, 148.

ti» de kalmamıştı (80). Ancak, İkinci Ordu'nun hareketi, Batı Cephesi Komutanlığınca, biraz yavaş tempolu görünüyordu, yine bu komutanlığa göre «İkinci Ordu, Birinci Ordu'dan en az 40 kilometre geride» (81) idi. Bundan dolayı İkinci Ordu'ya gerekli direktifler verilmiş fakat İkinci Ordu Komutanı bu müdâhaleden hoşlanmamıştı (82). Bununla beraber düşman, Bursa'ya doğru çekilirken çok kötü bir duruma düşmüş bulunuyordu. Çünkü Türk kuvvetlerinin Kocaeli grubu, Yunanlıların Gemlik ile İznik arasındaki mevzi'lerini işgal etmiş (83) ve bu yüzden Eskişehirden Bursa'ya doğru çekilmekte olan Yunan birlikleri tehlikeli duruma düşmüşlerdi. Onun için bu kuvvetlerden bir kısmı Türklere teslim olmak zorunda kalmış (84) bir kısmı da Bandırma istikametine çekilmişti (85).

26 ağustos'dan beri, her gün biraz daha gelişen Türk askerî hareketini Mustafa Kemal Paşa, dıştan bir müdâhale olur endişesiyle, gayet küçük göstermiye çalışmıştı (86). Halbuki, 30 ağustos'tan sonra Türk başarısını saklamaya imkân kalmadı. Öte yandan bozgunun derecesini ve kendi ordularının artık işe yarar halden çıkmış olduğunu anlamış bulunan Yunanlılar, 2 eylül'de mütâreke istemiye başladılar ve 3 eylül'de de,

---

(80) Türk İstiklâl Harbi, C, 2. 6. Kısım. 3. Kitab, S. 105.

(81) Aynı eser, S. 90.

(82) Batı Cephesince verilen direktiflere İkinci Ordu Komutanı, askerlik kurallarına aykırı düşen sert cevaplar verdi, hatta bir defasında, başında bulunduğu ordunun lağvedilerek kendisinin bir er gibi kullanılmasını bile istedi. Bak, Türk İstiklâl Harbi, C, 2. 6. Kısım. 3. Kitab, s. 90.

(83) Ali Fuat Cebesoy 3, S. 61.

(84) Aynı yer.

(85) Fahri Belen, S. 25.

(86) Nutuk, 2, S. 175. «Meğer bu tebliğler, düşmanın yardım arzularını önlemek ve onları tatlı bir iyimserlik havası içinde oylamak için böyle basit yazılıyor ve birbirnii kovalayan mühim yarma ve kuşatma hareketleri hep âdi hücumlar şeklinde ilân ediliyormuş». Bak, Hilmi Uran, S. 151. Amiral Bristol, «26 ağustos büyük Türk taarruzu başladığı zaman bunun vüs'atı hakkında önce hiç bir bilgi alamadık» demektedir. Bak, «30 ağustos zaferinin 48. yıl dönümünde», 1 eylül 1970 tarihli Devrim gazetesi.

aracılık yapmaları için Müttefiklere baş vurdular (87). Bundan dolayıdır ki, İstanbul'daki «İ'tilâf Yüksek Komiserleri Ankara'nın İstanbul'daki mümessili Hâmit Bey'e», mütâreke yapılması teklifinde bulundular (88). Hâmit Bey tarafından duyurulan bu isteği Ankara hükûmeti, 4 eylül'de, cephede bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya, bildirdi. Mustafa Kemal Paşa'nın, 5 eylül'de hükûmete verdiği cevapta: «Anadolu'daki Yunan ordusu» yenilmiştir, bu ordunun yeniden bir direnme göstermesi ihtimali yoktur, bu sebeple de Anadolu için herhangi bir müzâkereye lüzum kalmamıştır. Mütâreke ancak Trakya için bahis konusu olabilir. Eğer Yunan Hükûmeti, 10 eylül 1922 tarihine kadar, doğrudan doğruya veya İngiltere aracılığı ile mütâreke için baş vurursa o takdirde aşağıdaki şartlarla mütâreke yapılması mümkündür: 1 — Mütâreke tarihinden itibaren 15 gün içinde Trakya, 1914 sınırlarına kadar, Türk me'murlarına ve Türk silâhlı kuvvetlerine teslim edilecektir. 2 — Yunanlılar, 15 gün içinde Türk esirlerini İzmir, Bandırma ve İzmit limanlarında teslim edeceklerdir. 3 — Yunanlılar, üç buçuk yıldan beri Anadolu'da yaptıkları tahrîbât için tazminat vereceklerdir (89) deniliyordu. Fakat bu iş henüz herhangi bir sonuca bağlanmamıştı ki, İzmirdeki Müttefik Devletler konsolosları, 8 eylül 1922'de, İzmir limanında olduğu tahmîn edilen Edgard Quinet Fransız kuruvazörünün telsiziyle, «İzmir'in teslimini müzâkere için en yakın» yerde bulunan Türk komutanı ile görüşmek istediklerini bildirdiler ve buluşma yerinin ta'yinini istediler. Türk Başkomutanlığı tarafından onların bu isteklerine İstanbul yolu ile verilen cevapta, gönderilecek temsilcilerle 9 eylül'de Nif'te (Kemalpaşa) buluşulabileceği (90), bir yanlışlığa meydan verilmemek üzere, «Temsilcilerin otomobille ve İzmir - Turgutlu yolu

(87) G. Jaeschke, I, S. 190.
(88) T. Bıyıklıoğlu, 2, S. 435.
(89) Nutuk, 2, S. 175.
(90) Aynı eser, S. 176.

ile gelmeleri», bir ihtiyat tedbiri olarak da otomobillerine beyaz bayrak çekmeleri bildirildi (91). Ancak bu haberleşmelerin olumlu bir sonucu görülmedi (92). Çünkü bir yandan Müttefik temsilcileri Nif'e çağırılırken bir yandan da, «Süvari kolordusu bütün kuvvetiyle İzmir'e yetişmeli ve işgal etmelidir» diye bir emir verilmişti (93). Bu emrin, İzmir'e doğru zaten yapılmakta olan atılışın hızını artırıp artırmadığı bizce bilinmemektedir. Fakat istenilenin yalnız süvari kolordusu tarafından değil, öteki birlikler tarafından da zamanında yerine getirdiği görülmektedir. Gerçekten, 8 eylül 1922 «Saat 5.30 sonrada» İkinci Kolordu ta'kîb kolları «Nif'i işgal ederek düşmanın bir alay kadar olan» kuvvetini İzmir'e doğru sürdükten sonra (94) hızla batı'ya ilerlemiş ve ertesi gün «Saat 2 sonrada» Kadifekale'den İzmir'e girmişti (95). Bu önemli haberi, 9 eylül öğleden sonra Nif'de bulunduğu sırada alan Birinci Ordu Kumandanı Nureddin Paşa, hemen Belkahve'ye hareket etti ve oradan durumu bir raporla Batı Cephesi Komutanlığına bildirdi. 9 eylül «Saat 8.35 sonrada» yazılmış olan bu raporunda Nureddin Paşa, İzmir'e girişin güneyden olduğunu belirtiyor, ayrıca «Beşinci Kolordu kıtaâtının dahi şehre dâhil olduğunu» bildiriyordu (96). Aynı gün «Saat 10.30 sonrada (Saat 22.30) yazdığı bir rapor'da

(91) «8 eylül saat 10,30 sonrada İzmir limanında olduğu mesmu' ve tahmîn edilmekte olan Edgard Quinet Fransız kruvazörünün açık ve umûmî bir telsizinde İzmir ceneral konsoloslarının İzmir teslimini müzâkere için en ykaın ve muntazam (?) Türk kumandanı ile münâsebete girişmek arzu ettiklerinden mümessillerini göndermek üzere müsta-celen bir mev'id-i mülâkat ta'yini rica edilmektedir. Başkumandanlıktan İstanbul vsaıtası ile verilen cevapta mümessillerin otomobil ile İzmir - Turgutlu (Kasaba) yolu ile gönderilmesi ve beyaz bayrak bulundurmaları muvafık-ı ihtiyat olacağı bildirilmiştir». Bak, Harb Tarhil Vesikaları Dergisi, sayı, 63. Belge, 1431.

(92) Mustafa Kemal Paşa 9 eylül'de Nif'de bulunmuş, fakat Müttefiklerden kimse gelmemişti. Çünkü o gün İzmir işgal edilmişti.

(93) Türk İstiklâl Harbi, C, 2. 6. Kısım. 3. Kitap, S. 115.

(94) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 63. Belge, 1433.

(95) Aynı dergi. Belge, 1434.

(96) Aynı dergi. Belge, 1437.

da İzmir'e Kadifekale'den girildiği tekrarlanmakta idi (97). Öte taraftan Beşinci Süvari Kolordusunun Birinci Süvari Tümeni 9 eylül'de «Ortalık ağarırken Bornova şosesiyle yürüyüş'e geçti» (98). Biraz sonra aynı kolordunun ikinci tümeni de buraya gelmiş bulunuyordu. Fakat Bornova yakınında, Yunanlılar tarafından, Birinci Süvari Tümeni birliklerine ateş açılınca Birinci ve İkinci Süvari Tümeni Komutanlarından biri yolun kuzeyinden öteki de güneyinden Yunan kuvvetlerine taarruz ettiler ve saat dokuz'da Bornova'ya girdiler (99). Bundan sonra İzmir üzerine harekat edildi. Fakat bu sefer de Darağacı mevkiinde yerli Rumların ateşine ma'ruz kalındı, bu arada önde yürümekte olan 8 askerden dördü şehid düştü. Bunlar Türk İstiklâl Savaşının son şehidlerinden bir kaç tanesi idi (100). Fakat bu tehlike atlatıldıktan

---

(97) Birinci Ordu Kumandanı Nureddin Paşa, 9 eylül akşamı, «Garp Cephesi Kumandanlığına» verdiği harb raporunda durumu aşağıdaki şekilde açıklamaktadır: «1 — Bugün 9/9/38 saat 2 sonrada İkinci Kolordu ta'kîb kolları tarafından İzmir'e Kadifekale'den dâhil olunmuş ve düşman bakıyyet-üs-süyûfu kısmen vapurlara, kısmen şehre dağılmışlardır. Şehr'e dâhil olan süvari kolordusu ve ordu ta'kîb kolu tarafından şehirde inzibat te'sis edilmiş olup perâkende düşman efrâdı peyderpey esir edilmektedir. Düşman efrâdından bir kısmının Urla istikametinde kaçtıkları anlaşılmaktadır.

2 — Söke'den Torbalı istikametine ric'at eden düşman piyâde alayı ile dört taburlu bir cebel bataryası Torbalı garbinde Hamidiyye garp sırtlarından garba doğru, Üçüncü Süvari Fırkası tarafından ta'kîb edilmektedir. Torbalı cenub-i garbisindeki tepelerde bu gün muhârebe edilmiştir. Torbalının iki kilometre şimalinde düşman iki lokomotif ile dört vagondan ibâret bir tren terketmiş, ayrıca Torbalı - Bayındır hattında elliyi mütecâviz vagon bulunmuştur.

3 — Ordu, 9/10 gecesi ta'kîb kıtaâtiyle İzmir'e dâhil olmuş, Birinci Kolordusu ile Nif ve garbına, İkinci Kolordusu ile Manisa ve garbına, Dördüncü Kolorducu ile Turgutlu garbına vasıl olmuştur.

4 — Bu rapor saat 10,30 sonrada İzmir'in şarkında Belkahve'den arzolunmuştur. Birinci Ordu Kumandanı Nureddin» Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 63. Belge, 1434. Kadifekale'ye ilk defa giren ve kaleye Türk bayrağını çeken Asteğmen Besim Bey'dir. Bak, Türk İstiklâl Harbi, C, 2. 6. Kısım. 3. Kitap. S. 127.

(98) Türk İstiklâl Harbi, C. 2. 6. Kısım. 3. Kitap. S. 125.

(99) Türk İstiklâl Savaşı, C, 2. 6. Kısım. 3. Kitap. S. 125.

(100) 26 ağustos 1922'den 18 eylül 1922 tarihine kadar Türklerden 146 subay, 2397 er şehid düşmüş; 378 subay, 9477 er yaralanmış; 21 subay, 1900 er hastahaneye yatırılmış ve iki subay ile 55 er esir düşmüştü. Bak, Türk İstiklâl Harbi, C, 2. 6. Kısım. 3. Kitap. S. 240.

sonra, İkinci Tümen Dördüncü Alay komutan yardımcısı Yüzbaşı Şerafeddin Bey (101) idaresindeki süvariler, kılıç çekmiş bir halde ve dört nalla Kordon boyundan Pasaport İskelesine geldiler. Burada, bir Rum'un attığı bombadan yara alan Şerafeddin Bey, buna aldırmayarak hareketine devam etmiş ve 10.30'da İzmir Hükûmet Konağına Türk Bayrağını çekmişti. Başka bir süvari birliği ise Yüzbaşı Zeki komutasında şehre girmiş ve bu saatlarda kışla'ya Türk bayrağını çekmiş bulunuyordu (102). Bunun üzerine Beşinci Süvari Kolordusu Komutanı, durumu Batı Cephesi Komutanlığına bildirmiş (103), Batı Cephesi Komutanı da, İzmir'e ilk girenin

---

(101) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 63. Belge, 1436.

(102) Türk İstiklâl Harbi, C, 2. 6. Kısım. 3. Kitap. S. 126. Kinross'a göre İzmir'e ilk giren süvari birliğinin başında bir teğmen vardı. Rıhtıma geldiği vakit onun karşısına bir Fransız albayı çıktı, bir çok şeyler söyledikten sonra bu albay, «Hiristiyan halkın korunmasına» dikkat edilmesini istedi. Buna karşılık teğmen kendisini korumak istiyorsa, rıhtımdan uzaklaşması icâbettiğini söylediği sıralarda hiristiyanlardan birinin pencereden fırlattığı bir bomba onun yakınında patladı ve arkasından bir kurşun bu teğmeni yaraladı. Öte yandan, Türkler gelinceye kadar, disiplini sağlamak üzere rıhtıma İngiliz denizcileri çıkarılmıştı. Rıhtımda büyük bir Rum kalabalığı vardı. İşte bu sıralarda bir Türk süvari birliğinin kılıç çekerek onlara doğru ilerlediği görüldü. Rumlarla Türkler arasına girmiş olan İngiliz birliği ve bunların başındaki komutan, Türk süvari birliği komutanı ile kısa bir konuşma yapmıştı. Bak, Kinross, 2, S. 490, 491.» 9 eylül cumartesi günü sabah saat dokuzu bir kaç dakika geçe, İngilizlerin sahibi oldukları gaz şirketinin korunmasını üzerine alan birliği henüz denetliyen Yüzbaşı Thesiger, şehre doğru yol alan uzun Türk süvari birlikleri ile yüz yüze geldi. Yüzbaşı Thesiger ve Türk süvarilerinin başındaki albay, kötü bir Fransızca ile dostça konuştular. Müttefikler Türkler gelinceye kadar düzeni korumak istiyorlardı. Thesiger, boş yere kan dökülmemesi için Türk albayına arka sokaklardan geçmemesini salık verdi. Bunun üzerine süvariler rıhtıma doğru ilerlemeye devam ettiler». Bak, David Walder, S. 210.

(103) Beşinci Süvari Kolordu Komutanının bu hususdaki raporu aşağıdadır: «Garb Cephesi Kumandanlığına. 9 eylül 38. 1 — Bugün (9 eylül 38) saat 10 evvelde 1. ve 2. Fırkalar ve müteâkiben 14. Fırka hafif bir müsâdemeyi müteâkib İzmir kasabasını, ahalinin alkışları ve meserreti arasında işgal etmiştir. İkinci Fırkanın Dördüncü Alayının kumandan muavini Yüzbaşı Şerafeddin Bey, İzmir'e ilk dahil olmuş ve bomba ile hafif surette yaralanmıştır. Dört çavuş şehid olmuştur. 2 — Düşman kısmen Urla'ya çekilmiş ve kısmen vapurlara irkâben savuşmuştur. Bir çok muhâcırları götüremiyerek burada bırakmıştır. Civarda bazı Rum köyleri askerlerimize ateş açmış ve mukabele edilmiştir. 3 — Şehr'in âsâyişi mükemmelen te'min

«İkinci Süvari Fırkası Dördüncü Alayının kumandan muavini Yüzbaşı Şerafeddin Bey olduğunu kabul etmiş ti (104). Halbuki, İzmir'e ilk girenin (105) kim olduğu o günlerde bir tartışma konusu olmuş, bu şeref, «Rıhtıma ilk gelmiş olan süvari birliğinin kumandanı Yüzbaşı Şerafeddin» Bey'e verilmiş ve kendisine bu sebeple bir kılıç hediye edilmişti (106).

O gün (9 eylül), Anadolu'dan kaçıp gelen çok sayıdaki Rumlarla «Vapurlara binmekten men'edilen düşman zâbitan ve efrâdı» (107) yakalanmış (108), ayrıca, durumdan habersiz olarak bir trenle Kemer istasyonuna gelen 5 Yunan subayı ile 700 Yunan eri de esir alınmıştı

---

edilmiştir. Ahalinin şevk ve meserreti nâ kabil-i ta'riftir. Düşman İzmir'de pek çok eşya, malzeme, tüfek, top ve zahâir terketmiştir. Elliye karib zâbit, bini mütecâviz efrad esir alınmıştır. Gittikçe üserâ artmaktadır. 4 — Dokuz eylül 38. saat beş sonrada yazılmıştır. Beşinci Kolordu Kumandanı Fahreddin». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 63. Belge, 1436.

(104) Batı Cephesi Komutanlığı 9/9/38 tarihli harb raporu: «9/9/38 saat 10 evvelde Birinci ve İkinci Süvari Fırkaları ve Müteâkıben 14. Süvari Fırkası, hafif bir müsâdemeyi müteâkıb İzmir şehrini işgal etmiştir. İkinci Süvari Fırkası Dördüncü Alayı'nın kumandan muâvini Yüzbaşı Şerafeddin Bey İzmir'e ilk dâhil olmuş ve bomba ile hafif yaralanmıştır. Dört çavuş şehid olmuştur. Düşman kısmen Urla'ya çekilmiş ve kısmen vapurlara binerek savuşmuştur. Civarda bazı Rum köyleri askerimize ateş açmış ve mukabele edilmiştir. Düşman İzmir'de pek çok eşya, top, tüfek ve zahâir terketmiştir. Elliye yakın zâbit, bini mütecâviz efrâd esir alınmıştır. Garp Cephesi Kumandanı. İsmet». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 63. Belge, 1435.

(105) 14. Süvari Tümeninin öncüleri, 9 eylül sabahı tan yeri ağarırken Menemeni, yakılmasına zaman bırakmadan, işgal etti, aynı gün saat 16,30 da «Karşıyaka'ya girdi ve top atmak suretiyle işgali i'lân etti». Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 63. Belge, 1435. Türk İstiklâl Harbi, C, 2. 6. Kısım. 3. Kitap. S. 124.

(106) «..... Masanın üstünde, İzmir'e ilk girmiş olana verilmek üzere şark vilâyetlerinden birinin göndermiş olduğu kılıç duruyordu. Muhtelif birlikler aynı zamanda baska başka yerlerden şehre girmiş oldukları için, buna hak kazanan birden fazla insan vardı. Fakat, İzmir rıhtımına ilk gelmiş olan süvari birliğinin kumandanı Yüzbaşı Şerafeddin buna hak kazanıyordu». Bak, Halide Edip Adıvar, S. 290.

(107) Nimet Arsan, S. 457.

(108) Esirler, Türk askeri tarafından muhâfaza altına alınmışlardı. Bak, Nureddin Paşa'nın Mektubu, S. 10.

(109). Limanda bir müttefik donanması vardı (110) ve İngilizler, şehre asker çıkarmışlardı (111), bu yüzden durum çok kritik görünüyordu, ancak tarafların birbirlerine karşı düşmanca bir davranış içinde olmadıkları da bir gerçekti. İşte, 9 eylül günü gecesini Belkahve'de geçiren Mustafa Kemal Paşa, böyle bir ortam içinde «Zeytin dalları ile bezenmiş bir dizi açık otomobilin başında» olarak 10 eylül'de İzmir'e girdi (112). Şimdi, İzmir'de olduğu gibi bütün Türkiye'de de büyük Türk zaferi kutlanıyor ve her yandan tebrik tegrafları yağıyordu. Bunlar arasında İstanbul Hükûmetinin (113), Antakyalı küçük Saadet'in (114), Maraş «Milel-i gayr-i müslime Rûhânîleri» nin (115), Kâzım Karabekir Paşa'nın, Siyasal Bilgiler Okulu öğrencilerinin, «Talebe-i Ulûm Cemiyyeti» nin ve «Ticert Mekteb-i Âlîsi me'zunlarının» telgarfları da vardı (116). Zafer'in, dış memleketlerde ki yankıları da büyük olmuştu. Tiflis müslü-

(109) Türk İstikiâl Harbi, C, 2. 6. Kısım. 3. Kttap. S. 127. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 255.

(110) 9 eylül 1922'de İzmir limanında üç İngiliz, 2 Fransız zırhlısı ile, 2 Fransız, iki Amerikan torpidosu ve bir İtalyan kruvazörü vardı. Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 63. Belge, 1437.

(111) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 64. Belge, 1443.

(112) Kinross, 2, S. 491.

(113) İstanbul Hükûmetinden gelen tebrik telgrafı aşağıdadır: «Kumandan-ı besâlet-unvan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine. Anadolumuzun ve Türk ili olan İzmir şehr-i şehirimizin tahlisi emrindeki muvaffakiyyât-ı fâika, Osmanlılığın tarih-i mefâhirine pek parlak bir sahîfe-i celâdet ilâve etmiştir. Bu hususta gerek taraf-ı âlî-i kumandânilerinden gerek bilcümle erkân ve ümerâ ve zâbitân ve efrad taraflarından ibraz olunan meâsir-i celâdet ve hamiyyet berâverde-i lisân-ı tebcîl ve tahmîd ve muzafferiyât-ı vâkıa tebrik ve tes'id edilmekle beraber şühedâmızın ervâh-ı tayyibelerine fâtihalar ithaf olunur efendim. 10 eylül 1338». Bak, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı, I, S. 7.

(114) Antakyalı Saadet'in telgrafı aşağıdadır: «Ankara'da Büyük Millet Meclisi Riyâset-i Celîlesine. Babamı sevinçli gördüm, sordum: Kahraman Türk Kumandan ve Türk orduları düşmanları denize döktü dedi. Sevinçli Bayram'a iştirakle tebrik eylerim. Antakya'da Rasim Bey kerimesi yedi yaşında Saâdet». Bak, T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C. 23. S. 29.

(115) T.B.M.M. Zabıt Cerîdesi, C, 23. 154.

(116) Aynı eser, S. 6, 7.

manları ile (117) Hind müslümanlarının bu yüzden coş-tukları (118) duyuldu, İran Başbakanı ile «Irak Şeyh-ül-meşâyihi» Uceymî Paşa, Şeyh Senûsî, Buhara Hey'et-i İlmiyyesi de birer tebrik telgrafı gönderdiler (119). Afgan Elçisi Ahmed Han ile Rus Elçisi Aralov'un tebrik telgrafları ise cidden enteresandı. Bunlardan birisi müslümanlık ve hıristiyanlık düşmanlığı üzerinde duruyor, öteki de batı emperyalizmine hücum ediyordu (120).

---

(117) Türk zaferi Tiflis'de haber alındığı vakit müslümanlar, ellerinde Türk ve Soviyet bayrakları olduğu halde, Azerbaycan'da bestelenmiş olan, Mustafa Kemal Paşa şarkısını söyleyerek sokaklarda dolaştılar ve gösterilerde bulundular. Bak, T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C. 23. S. 167.

(118) T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C, 23. S. 168.

(119) Aynı eser, S. 153-156.

(120) Ahmed Han'ın, Türk milleti hakkındaki çok övücü cümleleri de kapsayan bu tebrikinden bazı kısımlar aşağıdadır : «Türkiye Büyük Millet Meclis-i Âlisine, Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine, bil-umûm zâbitan ve asâkir-i islâmiyye'ye selâmlar, müjdeler, beşâretler, tebrikler! Sevgili Kardeşler. Müslümanlığı ve vatan-ı islâmı müdâfaa uğrunda asırlardan beri ehl-i salibin mühâcemâtına göğüs geren şanlı bir milletin şanlı ve fedâkâr evlatları! Gazanız ve zaferiniz mübârek olsun. Ey Marmara ve Akdeniz sahillerinde dalgalanan mübârek islâm bayrağı! Sana binlerce selâmlar, hürmetler. Ey süngülerinden nur saçılan şehâmetlü ordu-yı islâm! Vücûda getirdiğin hâdisenin azametini akıllar idrakten âcizdir. Tarihi yine altüst ettin, matemli sahifelerini kapadın, esâret zincirlerini parçaladın, zulm şebekelerini hurde-hâş eyledin. Yalnız Anadolu'ya değil Asya'nın, Afrika'nın en uzak köşelerine, en ıssız yerlerindeki kulübelerine kadar üçyüz elli milyonluk koca bir islâm âlemine nürânûr neşveler, şetâretler saçtın. Bugün islâm diyârı, dağları ile, taşlarıyle, vâdileriyle, ovalarıyle, üzerinde gezen, altında yatan bütün efradiyle islâmın büyük halâsı ve istiklâl bayramını yapıyor; sürurlar, heyecanlar içinde çalkanıyor. Bugün artık islâm için, yeni bir tarihin, bir tarih-i halâs ve saâdetin başladığı muazzam, mukaddes bir gündür. Bu büyük günü yalnız Anadolu değil, bütün islâm âlemi, bütün islâm akvâmı tebcîl ve takdîs eder. Ey büyük Millet! Altı yedi asırdır islâma alemdarlık ettiniz, büyük Peygamberimizin mukaddes emânetini yüksek omuzlarınızda taşıdınız. Size bütün bir cihan hasım kesildi, size gadrin, zulmün, insafsızlığın en şeni'ini irtikâbdan çekinmediler, ahidlerini nakzettiler. Elinizi, kolunuzu bağlayarak nâ merdâne hareketle sizi boğmak istediler. Sefil bir orduyu harim-i islâma soktular. Bu vahşiler sürüsü, geçtiği yerleri tâun gibi kastı kavurdu. Ne insan dediler, ne mesken bıraktılar, ne ma'bed tanıdılar. Kıtaller, yangınlar her tarafı harâbezâre çevirdi. Fakat ey büyük Millet, sizin ezeli ve ebedî îmânınızı hiç bir şey sarsmadı. Bütün bu mezâlim ve şenâyi' sizin azminizi artırmaktan başka bir şey yapamadı. Bu azminiz, bu îmânınızla yoktan ordular teşkil ve techîz ettiniz, yine Salîb'in karşısına mübâ-

İçinde, «Müslümanlığı ve vatan-ı islâmı müdâfaa uğrunda asırlardan beri Ehl-i Salîbin muhâcemâtına göğüs geren şanlı bir milletin şanlı ve fedâkâr evlâtları, gazâmız ve zaferiniz mübârek olsun» ve «Ehl-i Salîb'in karşısına mübârek hilâli diktiniz» diye bazı cümleler de bulunan bu tebrik telgraflarından dolayı Ahmed Han'a, müteassıb bir müslüman diyenler de bulunabilir. Fakat bu sözlerin, hıristiyanlardan bir çoğunun düşüncelerini de yansıttığı bir gerçektir. Nitekim, Türk zaferi karşısında New York Times Gazetesi, «Helen ordusunun Anadolu'yu terk etmek zorunda kalışı, hıristiyanlığın ve uygarlığın başına gelen en büyük felâkettir» (121) demek suretiyle müslümanlara karşı beslenilen duygulara tercüman oluyordu. Rus elçisi Aralov'un, Büyük Millet Meclisine gönderdiği tebrik yazısında ise Rus halkının, batı emperyalizminin istekelrine son verecek olan bu kesin Türk zaferini sevinçle öğreneceğini, Rus Hükûmetinin de, «Mustafa Kemal Paşa'nın himâyesi altında İstanbul ve Edirne'yi de ecnebi işgalinden tahlise muvaffak olacağına» emîn olduğunu bildiriyordu (122).

---

rek Hilâl'i diktiniz, her türlü zahmetlere, bi-pâyân meşakkatlere katlandınız, yalnız ve yalnız Allah'la îmânınıza ve kılıcınıza dayanarak düşmana boyun eğmediniz. Nihâyet hakkınız olan nusrat-ı İlâhî size teveccüh etti. Düşmanın üç senedir yüz binlerce adam milyonlarca para sarfederek elde ettiiğni, bir iki hafta içinde istirdad ettiniz, o zâlim Salîb ordusunu târumar eylediniz, tutmak istedikleri Asya kapılarına hâkim oldunuz, şanlı islâm bayrağını yine Marmara ve Akdeniz sâhillerinde dalgalandırdınız. Bu, öyle İlâhî bir zaferdir ki, yer yüzünde hiç bir millete nasîb olmamıştır. Dünyada hiç bir fazilet, hiç bir imtiyaz yoktur ki, sizin pâyenize erişebilsin. Yüzlerce milyonluk koca bir islâm âlemi, sizin hamâset ve şehâmetinizin meftunudur». Bak, T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C, 23. S. 4.

(121) 30 ağustos Zaferinin 48. Yıl Dönümünde, 1 eylül 1970 tarihli Devrim gazetesi.

(122) «Rus sefiri Aralov Yoldaş'ın», tebrik maksadiyle Büyük Millet Meclisine gönderdiği yazı aşağıdadır: «Reis Beyefendi. Âtideki tebrikin Meclis'e iblâğını zât-ı âlilerinden rica eylemekle mübâhiyim. İzmir'in istirdâdından dolayı son derece mes'ûd olarak Türk istiklâlinin en kavi müdâfii olan Meclis'e samimi tebrikâtımı arzeylerim. Rus halkı, garb emperyalizminin küstâhâne müddeiyâtına hâtime verecek olan bu muzafferiyyet-i kat'iyye'yi büyük bir beşerretle öğrenecektir. Mümkün olduğu kadar kısa bir müddet zarfında, Türk bayrağının muvakkat bir zaman için kendisinden ayrılan bil-umûm Türk sahillerinde kemal-i gururla temevvüc ede-

Bundan başka, İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika Birleşik Devletlerinin İzmir'deki amiral ve konsolosları, 10 eylül 1922'de öğleden evvel Birinci Ordu Kumandanı Nureddin Paşa'yı ziyâret ederek (123), Türk zaferini tebrik etmişlerdi. Fakat bu tebrik edişin altında büyük bir kaygının gizlendiği de inkâr olunamazdı. Çünkü, son Türk taarruzu ile sadece Yunanlılar yenilmiş değil, fakat aynı zamanda «Lloyd George'un, Wilson'ın, Clemenceau'nun, Orlando'nun, yüzlerce müşavirle senelerce hazırladıkları dünya nizâmı da iflâs etmişti» (124) Şimdi ne olacaktı, bunu hiç kimse bilmiyordu ve ilgililer büyük bir huzursuzluk içinde idiler. Bu sebeple İngiliz amirali Brock ile İngiliz konsolosu Lamb, 10 eylül öğleden sonra Birinci Ordu Komutanı Nureddin Paşa'yı ziyaret ettiler ve onunla ilginç bir konuşma yaptılar. «Belki münâsebât-ı siyâsiyyenin mebdei telâkki» olunabilecek olan bu konuşmada (125) Brock, Nureddin Paşa'dan Ankara Hükûmetinin kendileriyle savaş halinde olup olmadığını sormuş, Paşa da ona «Siz Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetini dost mu, düşman mı telâkkî ediyorsunuz» demişti. Bunun üzerine amiral, biz Osmanlılarla savaş halinde idik, dört yıl önce onlarla da bu hali terk ettik. Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile zaten savaşa başlamamıştık. «Binaena-

Önemli bir konuşma.

---

ceğine ve kahraman Türk ordusunun şanlı kumandanı Mustafa emal Paşa'nın himâyesi altında İstanbul ve Edirne'yi de ecnebi işgalinden tahlise muvaffak olacağına hükûmetimin kaviyyen ümidvâr olduğunu onun nâmına zât-ı âlilerine iblâğ eylemekliğime müsâade buyurunuz. Yaşasın şarkın emperyalizme karşı ihraz ettiği muzafferiyyet. İhtirâmât-ı fâikamın kabulü ....» Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, 23. S. 5.

(123) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi. Sayı 65. Belge 1467. Ziyaretciler arasında bulunmuş olan Amiral Bristol, «Konuşmamız uzayınca Nureddin Paşa bize, siz çok soru soruyorsunuz diye çıkıştı» diyor. Bak, 30 ağustos Zaferinin 48. Yıldönümünde, 1 eylül 1970 tarihli Devrim Gazetesi.

(124) Cemal Kutay, I, S. 198.

(125) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi. Sayı 65. Belge 1467. T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C. 23. S. 275. Atatürk'ün Söylev ve Oemeçleri I, S. 257.

leyh sizi muhâsım tanımıyoruz» demek suretiyle paşayı cevapladı (126) ve sonunda savaş halinde bulunulma-

(126) «10/9/38. Birinci Ordu Kumandanı Nureddin Paşa Hazretleriyle İngiliz amiralinin ve konsolosunun mülâkatı. Not halinde. İngiliz - Açıkça görüşelim. Bizi dost mu tanıyorsunuz düşman mı? Nureddin Paşa Hazretleri - Buna bir cevap verebilmekliğim için evvel be-evvel siz, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetini dost mu düşman mı telâkkî ediyorsunuz?

İ - Tamamen dost tanırız. Esâsen biz Osmanlı Hükûmeti ile muhârib idik, dört sene evvel mütâreke akdederek muhâriblikten çıkmıştık. Şimdiki Türkiye Hükûmeti ile ise zaten hâl-i harbe girmemiştik (Konsolos dahi aynı mütâleayı tekrar etti) binâenaleyh, sizi muhâsım tanımıyoruz.

N. P - Bizimle muhâsım olmadığınızı ve münâsebât-ı dostâne te'sis etmek istediğinizi hükûmetiniz nâmına söylemeye selâhiyyettar mı sınız?

İ - Evet. Türkiye Hükûmeti ile muhâsım olmadığımızı söylemeye selâhiyyettarım. Zaten böyle olmasaydı burada bulunmamaklığım lâzımdı, bunda şüphe buyurmıyınız.

N. P. - Lâkin Harb-i Umûmîden sonra memleketimiz dâhilinde tehaddüs eden muğlak vaziyyetten dolayı daima aramızda komplike bir vaziyyet hâdis olmuştur. Biz de bu sebepten müteredddid olmakta haklıyız.

İ - Evet, i'tirâf ederiz, lâkin tekrar ediyorum, dost'uz ve dost olmak arzusundayız.

N. P. - Bu sözünüzü bir münâsebât-ı âtiye-i siyâsiyyenin şekl-i müstahsen almasına mukaddime addederiz.

İ - Evet, eşkâl-i siyâsiyyenin tesbitini arzu ederiz.

N. P. - Bi-t-tabi' bu eşkâlin yapılması lâzımdır, bu arzunuz da bir mukaddime olabilir.

İ - O halde sizin dostâne niyyet beslediğinizi kemâl-i şükranla telâkkî eyledim. Şimdi telsizle hükûmetimize derhal bildireceğim.

N. P. - Karaya niçin İngiliz askeri çıkardınız?

I - Bu, sırf İngiliz müessesâtını, konsoloshaneyi, şehirdeki bazı firârilerin tahrîbat ve çapulculuklarına karşı muhaafza etmek için çıkardık (?), başka hiç bir maksadımız yoktur. Bir de tebaamızın seyyahat istiyenlerinin pasaportlarını vize etmeye müsâade eder misiniz?

N. P. - Askeriz, harp ettik ve şehri harb ede ede işgal eyledik. Umûmî tedâbîr sırasında düşman bakıyyet-üs-süyûfunu da şehirde aramak mecburiyyetindeyiz. Bu sebeple Fransız ve İngiliz ve diğer tebaaların da bu tedâbir arasında dâhil bulunmaları icâbedeceğini takdir buyurursunuz. İcâb görünüyorsa asker verip konsoloshanenizi de biz muhâfaza ederiz.

İ - Derhal İngiliz askerlerini gemiye alacağım. Yalnız konsoloshaneyi muhâfaza için bir miktar asker bırakalım.

N. P. - Lâkin fazla adam hariçte gezdirmeyiniz. Ahvâl-i tabiiyyenin tamamen avdetine kadar sizi müteessir edebilecek en ufak bir hâdisenin vuku' bulmaması için de bu lâzımdır.

İ - (Bunun üzerine yalnız zâbitânın gezmesine ve şehir dâhilinde müsellâh asker gezmemesine karar verildi.) Tercüman Remzi Beye, Ge-

dığı iki tarafca da kabul edilmiş oldu (127). Buna rağmen İnigliz konsolosu Lamb, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeyi gerekli saydı ve 12 eylül'de yapılan bu görüşme de (128) «O, bir takım te'mînat istemeğe kalkıştı ve müfritâne bir takım tekliflerde» bulundu (129), hatta bir ara «Siz İngiltere Hükûmetine i'lân-ı harb mi ediyorsunuz» (130) diyecek kadar ileri gitti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, kendisine çok sert cevaplar verdi (131) ve karar vermenin İngiltere'ye ait olduğunu söyledi (132). Halbuki Mustafa Kemal Paşa, aynı gün Daily Mail Gazetesi muhâbiri Price'a: «Daha fazla döğüşmek için hiç bir sebep mevcut değil. Ben ciddi olarak barış istiyorum. Bu son taarruzu başlatmak arzusunda değildim. Fakat Yunanlıları Anadolu'yu tahliye'ye ikna' için başka çare yoktu. Zaferde gösterdiğimiz i'tidal, Yunanlıların sefîlâne âvâre yıkılışı ile bir çelişme

---

neral, bu mülâkattan fevkalâde memnun olduğunu ve 4 senedir yaşadığı Türkiye'de şimdi daha ziyade kanâat-i kalble bulunduğunu bildirmiştir. Konsolos ayrıca, tarafımızdan kuvvet verilmesi hakkındaki teklife teşekkür ederek konsoloshaneye bir zabitin geldiğini ve konsolostan başka kimsenin dışarıya çıkmayacağını söyledi. Sebebini sordum, diğer konsoloshanelere de bu tebliğ yapılmıştır dedi. Tetkik ve tahkik ettirdim, yapılmamış dedi.

N. P. - Olabilir, bunu mâdûn me'murlar yapmıştır, tashih olunur. Esâsen sizin şimdi diğer devletlerle bize karşı dost şekil ve nazarı ile aynı mevki'de bulunduğunu söylemekliğimiz (?), bu günden mu'teber addettiğim için bu tarzda bir tedbire hâcet kalmamıştır. Tarafeynin sâbık vaziyyetleri bu tedbiri doğurabilir.

İ - Bugünden i'tibâren tebaamızı diğerleriyle siyyânen tutuyor musunuz?

N. P. - Bi-t-tabi'. Sözlerinizi senet ittihaz ederek tutuyorum» Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı, 64. Belge, 1443. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 257. Harb Tarihi Vesikaları Dergisi. Sayı 65. Belge 1467.

(127) T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, C, 23. S. 275.

(128) G. Jaeschke, I, S. 193.

(129) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, S. 257.

(130) T. B. M. M. Zabıt Cerîdesi, C, 23. S. 275.

(131) İ. İnönü, Millî Mücâdele. 13 haziran 1968 tarihli Ulus Gazetesi.

(132) Mustafa Kemal Paşa, konsolos'un sorusuna şöyle vecap vermişti: «Yunan ordusunu Anadolu'ya çıkartan siz değil misiniz? Yunan ordularını mağlûb ederek topraklarımızdan dışarı atan ve vatanı onlardan kurtaran ise biziz. Vaziyyet böyle olunca karar vermek bize değil size düşer». Bak, Ali Fuat Cebesoy, 3, S. 71.

teşkîl etmektedir» demişti (133). Fakat, Mustafa Kemal Paşa ile konuşan İngiliz konsolosunun kanaatı tamamiyle olumsuz idi ve bu sebeple de Amiral de Brock'a, Türklerin İngilizlere savaş ilân ettiklerini söyledi. Bu haberden çok heyecanlanan ve kaygılanan Amiral, 13 eylül'de Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği bir yazıda, «Kosolosumuzu kabul etmiş ve kendisine harbe dair sözler söylemişsiniz. Halbuki Birinci Ordu Kumandanı ile aramızda buna dair bir kelime ifâde edilmemiştir. Hakîkî fikrinizi öğrenirsem hükûmetime bildireceğim» diyordu (134). Mustafa Kemal Paşa bu yazıya, «Birinci Ordu Kumandanı ile amiral arasında cereya neden mükâlemeye» ben de katılıyorum yani «Aramızda münasebât-ı siyâsiyye yoktur, avdeti şâyân-ı arzudur» şeklinde beliren fikre katılıyorum diye cevap verdi (135). Bundan çok memnun olan İngiliz amirali, bu cevabı kendisine getiren subay'a, daha önce göndermiş olduğu mektubun, «Hususî olmadığını ve İ'tilâf Devletleri nâmına olduğunu», söylemiş, ayrıca durumu ilgili devletlere yazacağını ve alacağı cevabı Mustafa Kemal Paşa'ya duyuracağını sözlerine eklemişti (136). Fakat her şeye rağmen Türk kuvvetleri, hızlı yürüyüşlerini durdurmamışlardı. Çünkü, henüz Anadolu, Yunanlılardan temizlenmiş değildi, Birinci Ordunun önünde İzmir'e doğru kaçabilmiş olanlar Urla ve Çeşme doğrultusunda çekilmişlerdi. Bunlar, Yunan donanmasının koruyuculuğu altında bazı direnme teşebbüslerine bile giriştiler. Fakat bir başarı sağlayamadılar ve Türk kuvvetlerinin baskısı sonunda, kendilerini 16 eylül'de Çeşme'den, «Ya deniz, ya vapur'a veya sandal'a atmakla» Anadolu'nun batı bölgesini terketmiş oldular. (137). Bursa'ya doğru ilerliyen Türk kuvvetleri ise 10/11 eylül saat 22'de Bursa yakınlarına kadar gelmiş ve gece yarı-

Anadolu, Yunanlılardan temizleniyor

(133) G. Jaeschke, 4, S. 240.
(134) T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, 23. S. 275.
(135) Aynı yer. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 258.
(136) Aynı yer.
(137) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 255.

sına doğru, şehri ele geçirmişlerdi (138). Onun için buradan ve İznik Gölünün batısından Mudanya'ya doğru çekilen Yunan kuvvetleri şimdi çok sıkışık bir duruma düşmüşlerdi. «Bu düşman, vapurlara binmek gayri mümkün olduğuna kani' olacak ki, başında fırka kumandanı olduğu halde 202 zâbit ve 6000 nefer ve tekmil bataryaları ve bütün depoları ile beraber teslim oldu» (139). Düşmanın, Bandırmay'ya doğru çekilmekte olan Üçüncü ve Onuncu Tümenleri ise kurtuluşu, Kapıdağ yarımadasına sığınmakta bulmuşlardı. Fakat 18 eylül'de bu kuvvetlerden ancak iki alayı vapurlara binebilmişti (140). Sözün kısası, bu bölgedeki köyleri de baştan başa ateşe veren (141) ve halkının çoğunu, «Camilere ve evlere doldurarak» yakıp kül eden (142) Yunanlılar, çok sayıda silâh, cephane, araç ve gereç bırakarak, binlerce gencini Anadolu topraklarına gömerek ve bir çoğunu da esirliğe terkederek mâcerâlarını sona erdirdiler. 1918'den 1922'ye kadar geçen süre içinde Yunan milleti, hayal peşinde koşan kişilerin yönetimi altında, çok şeyler kaybetti, kazandığı tek şey ise dünya tarihindeki siciline, hâin, zâlim, katil ve kanlı bir millet olduğunun bir defa daha kayd edilmesi oldu.

İzmir alevler içinde.

12 eylül'de Mustafa Kemal Paşa'nın, İngiliz amiraline, «Aramızda münâsebât-ı siyâsiyye yoktur, avdeti şâüân-ı arzudur» şeklindeki cümlelerini de kapsayan mektubundan sonra gerginlik her halde biraz azalmıştı. Fakat 13 eylül'de İzmir'de çıkartılan bir yangın, sinirlerin büsbütün gerilmesine sebep oldu. 13 eylül 1922'de, «Zevalde Ermeni mahallesinde suzan sokağında» çıkan bu yangın, gerçi itfâiyye tarafından bastırıldı. Fakat bu es-

(138) 10 Eylül 1922'de Howell, Oliveur ve Ciampi adlarındaki İngiliz, Fransız ve İtalyan komutanları, Yunan generali «Soumelas'a Bursa'nın yakılmasından sakınılmasını ihtar» etmişlerdi. Bak, G. Jaeschke, I, S. 193. Howell'in 15 eylül tarihli raporundan: «Bursa yolu üzerindeki köyler yanıyordu». Bak, G. Jaeschke, 4, S. 239.

(139) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, S. 255.

(140) Aynı yer.

(141) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı, 67. Belge, 1496.

(142) Aynı yer.

nada şehrin başka semtlerinde de yangın belirtileri görülmüş, ayrıca Ermeni kilisesinden ve Ermeni evlerinden tüfek ve bomba sesleri gelmeye başlamıştı (143). Yangının, «Ermeni ve Rumların millî teşkilâtının tertibi olduğu ve (144), bunların İngiliz konsolosundan» yardım gördükleri söyleniyordu, bu husus «Bazı mehâfil-i ecnebiyyece» de te'yîd olunmakta idi (145). Evleri yanmış olan yabancı hristiyanlar da, yangının Ermeniler tarafından çıkarıldığını kabul ediyorlardı. Rumlar ve Ermeniler ise yangını Türklerin çıkardığını ileri sürmekte idiler. «Gerçek olan, bu işde Mustaaf Kemal Paşa'nın parmağının hiç bir şekilde olmadığı» idi (146). Üç gün sürecek ve İzmir'in büyük bir kısmını kül edecek olan bu yangının kundakçılarının kim olabileceği tartışıldığı bir sırada Türk ordusu, Çanakkale'ye doğru yürüyordu (147), bu sebeple de İngilizler'de büyük bir kaygı baş gösterİngilizlerin telâşı.
mişti. Çünkü onlar, Fransa ve İtalya'nın, boğazların Anadolu kıyılarını savunacaklarını ummuyorlar ve bu işin sadece İngiliz birlikleri tarafından yapılacağını kabul ediyorlardı. Nitekim, Yunan Hükûmetinin 3 eylül'de yapmış olduğu mütâreke teklifine karşı Fransızlar, «Bunun için önce Yunanlıların Batı Anadolu'dan geri çekilmeleri gerektiğini» söylemiş, İtalyanlar ise bu teklife cevap bile vermemişlerdi (148). Şu halde, Anadolu yakasının Türklere karşı savunulması işi 8000 İngiliz piyâdesi ile 28 İngiliz topuna kalmış oluyordu (149). Onun için Londra, müttefikleri yardım etmediği takdirde, Ça-

(143) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı, 64. Belge, 1448.

(144) «6 eylül'de Amerikan, İngiliz, Fransız ve İtalyan konsolosları, Yunan Harbiye Bakanı Theodokis'e telgrafla baş vurarak İzmir'in yakılmaması ve talan edilmemesi için garanti istemişlerdi Theodokis ise bu şekilde bir garanti veremiyeceğini» bildirmişti. Bak, David Walder, S. 210.

(145) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı, 64. Belge, 1453.

(146) David Walder, S. 215.

(147) İlerliyen Türk ordusu, İngilizlere karşı silâh kullanmıyacaktı. Bak, İ. İnönü, 15 haziran 1968 tarihli Ulus Gazetesi.

(148) David Walder, S. 216.

(149) T. Bıyıklıoğlu, 2, S. 436. Bu kuvvetler Müttefiklere aitti. Bak, David Walder, S. 251.

nakkale'nin terk edilebileceğini İstanbul'daki İngiliz Başkumandanı General Harington'a bildirmişti (150). Bununla beraber General Harington, 9 eylül'de bir İngiliz albayını, emrine bir kısım kuvvetler vererek, «Türklerin, tarafsız bölge sınırlarını aşmalarına engel» olmaya ve Çanakkale'yi savunmaya me'mur etmiş (151), Kendisine hemen takviye birlikleri gönderileceği va'dinde de bulunmuştu. Nitekim Ajax zırhlısı, 12 eylül akşam üzeri «İlk takviye birliklerini Seddülbahir'de karaya çıkardı» (152) Aynı gün başka bir İngiliz vapuru, 174 süvari ve 6 sahra topundan kurulu bir İngiliz birliği ile bir İtalyan bölüğünü ve önemli miktarda cephaneyi Çanakkale'ye götürmek üzere yola çıktı (153). Öte yandan Gebze ve Bostancı taraflarında, zayıf İngiliz birlikleri bırakılarak esas kuvvetler, «Caddebostanı - Göztepe istasyonu - Büyük Çamlıca - Bulgurlu - Kuzguncuk» hattı üzerinde toplandı. İngilizlerin, İstanbul ve çevresini bu hat üzerinde savunacakları anlaşılıyordu. Fakat bütün bunlar, Türklerin boğazlara doğru yürüme kararını değiştiremedi. Bu durum karşısında İngiliz Kabinesi, 15 eylül'de toplanarak, «Mustafa Kemal'in, Müttefikleri İstanbul'dan çıkarmasını önlemek üzere kuvvet kullanılmasına» (154) ve Müttefiklerle Dominyonlardan yardım istenmesine karar verdi (155), ertesi gün de Churchill (Sömürgeler Bakanı), çok dikkate değer bir bildiri yayımladı. Bu bildiride o, İngiltere Hükûmetinin, «Boğazların süresiz ve gerçek özgürlüğünü can alacak bir ihtiyaç» saydığını, «Bu amaçla hareketc geçmeye hazır» olduğunu belirt-

(150) Kinross, 2, S. 507.

(151) David Walder, S. 239. 10 eylül'de General Harington. «Müttefik ünitelerinin tarafsız bölgede bayrak açarak bir nümâyiş yapmalarını istedi. Pellé ile Garroni, küçük bir kontenjan'a muvâfakat ettiler». Bak, G. Jaeschke, 4, S. 229.

(152) David Walder, S. 244.

(153) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı, 67. Belge, 1491.

(154) T. Bıyıklıoğlu, I, S. 22.

(155) David Walder, S. 256. Aynı gün İzmir'deki İngiliz kolonisi şehri terketti. Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi. Sayı, 65. Belge 1467.

tikten sonra, Balkan Devletlerinden, Müttefiklerden ve Dominyonlardan yardım istiyor (156), kısacası milletlerin yeniden bir savaşa sürüklenmesini ön görüyordu. Halbuki çağrıda bulunduğu milletler, yeni bir mâcerâya atılmak hevesinde görünmüyorlardı. Bu sebeple, Yeni Zelânda hariç, Dominyonlar ile Romanya ve Yugoslavya devletleri, İngiltere'nin istediği yardımı, reddettiler (157). Fransa ve İtalya Hükûmetleri ise, sadece «Boğazlardaki tarafsız bölgeye, Türkiye'yi riâyet ettirmek için yapılacak

(156) Churchill'in bu bildirisinden bazı kısımlar aşağıdadır: «..... Kemalist kuvvetlerin İstanbul ile Canakkale'ye yaklaşması ve Ankara Hükûmetinin ileri sürdüğü istekler eğer kabul edilecek olursa, son savaşta Türkiye'ye karşı kazanılan zaferin bütün sonuçlarının kaybını gerektirir. İngiltere Hükûmeti Boğazların süresiz ve gerçek özgürlüğünü can alacak bir ihtiyaç sayar, bu amaçla harekete geçmeye hazırdır. Büyük bir mutlulukla öğrenilmiştir ki bu görüş başlıca ilgili büyük devlet olan Fransa ve İtalyaca da paylaşılmaktadır. İstanbul'daki ingiliz ve Fransız komiserlerine üç büyük devletin bayrakları altında kurulmuş olan yansız bölgelere saygı gösterilmesi gerektiğini Mustafa Kemal'e bildirmeleri yönergesi verilmiştir. Eğer bu iş diplomasi yolu ile başarılmazsa çetin ve düşmanca bir Türk saldırısına karşı kuvvet kullanmak gerekecektir. Bağlaşıkların Mustafa Kemal kuvvetlerince İstanbuldan çıkarılmasındaki son aşama acıklı nitelikte bir olay olur, bütün müslüman ülkelerde çok yaygın tepkilere yol açar, hatta yalnız bütün müslüman ülkelerde değil, son savaşta yenilmiş olan bütün devletlerde de bu sonucu doğurur. Bunlar, nisbeten zayıf Türk kuvvetlerinin çabasıyla elde edilmiş olan hayalde dahi düşünülmeyen başarıları görerek derinden derine yüreklenebilirler.»

«Muzaffer Türk'ün Avrupa kıyısında yeniden görünmesi Balkanlarda çok ağır bir durumun ortaya çıkması sonucunu doğurur ve büyük bir olasılıkla esâsen pek acı yıkımlara uğramış olan bu bölgelerde geniş ölçüde kan akmasını gerektirecektir».

«İngiltere Hükûmeti bu büyük tehlikeyi önlemeye hazırdır, ancak başkaları da bu konuyla derinden derine ilgilidir. Büyük Savaşta Boğazların kapatılmasıyla Romanya yıkıma uğratılmıştır. Türkiye ile Bulgaristan'ın birleşmesi, özel olarak sırbistan ve genel olarak da Yugoslavya için öldürücü sonuçlar doğurur. Eğer Boğazlar kapatılırsa Karadeniz'e akan Tuna'nın bütün tecimi boğulur. Bu yönlerdeki Yunan çıkarları da besbellidir.

«Dolayisiyle İngiltere Hükûmeti bu işe katılmaları için bütün Balkan devletlerine baş vurmaktadır. Dominyonlara da, daha önce çok büyük fedâkârlıklar yapmış oldukları çıkarların (?) ve Anzakların ölümsüz hatırasıyla kutsallaşmış toprakların savunulması uğrunda birlikler göndermeleri için çağrıda bulunmuştur». Bak. Hikmet Buyur. 26 ağustos 1922 büyük zaferin dünya tarihi üzernideki etkileri. Büyük zaferin ellinci yıldönümüne armağan, 1973. S. 81.

(157) T. Bıyıklıoğlu, 2, S. 436

diplomatik teşebbüslere katılmaya razı» olacaklarını bildirmişlerdi (158). Bunun üzerine İstanbuldaki Müttefik Devletler Yüksek Komiserleri, 18 eylül 1922'de Ankara'nın İstanbul'daki temsilcisi Hâmit Bey'e bir nota vererek, «İstanbul havâlisinde Müttefikler tarafından işgal edilmekte buulnan mıntaka ile Boğazların bitaraflığının muhâfazası şâyân-ı arzu olduğunu» bildirdiler (159).

Fakat bir gün sonra Fransızlarla İtalyanlar, Boğazın Çanakkale tarafında bulunan askerlerini Avrupa kıyısına aldılar (160). İşte bu sıralarda idi ki, Fransızların İstanbul'daki Yüksek Komiserleri General Pellé, İzmir'e gelerek Mustafa Kemal Paşa ile temasa geçti. Konuşmalar sırasında o, Fransa Hükûmetinin dostluğundan söz etti ve iki devlet arasındaki «Münâsebât-ı âtiye-i dostânenin» devamı için her şeyden önce tarafsız bölgeye girilmemesini söyledi (161). İngilizlerle İtalyanların da aynı şeyi istediklerini ve «İstanbul'a gidilerek bir islâm - hıristiyan harbi yapılmasını» arzu etmediklerini de sözlerine ekledi (162). Onun kanısına göre Doğu Trakya Meriç'e kadar Türklere bırakılacak, Boğazlar için de özel bir idare şekli kabul olunacaktı (163). Buna karşılık

General Pellé İzmir'de.

(158) T. Bıyıklıoğlu, 2, S. 436. 13 Mayıs 1921' de Müttefik Devletler Boğazlar Bölgesini tarafsız bölge olarak ilân etmişlerdi. Bak. G. Jaeschke, I. S. 191.

(159) Müttefikler bu notada: «Fransa, İngiltere, İtalya Hükûmetleri müstakil sulh muâhedesi ahkâmına zarar vermemek üzere elyevm İstanbul havâlisinde Müttefikin tarafından işgal edilmekte bulunan mıntaka ile Boğazların bi-taraflığının muhâfazası şâyân-ı arzu olduğunu kayd ederler. Hükûmet-i metbûalarından aldıkları emre imtisâlen onbir tarihinde Hâmit Beyefendi nezdinde baş tercümanları vasıtası ile icra ettikleri teşebbüsâtı te'yid etmekle kesb-i şeref eyler ve üç Müttefik Hükûmetlerin Ankara Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin mıntaka-i mezkûreye riâyet edeceği hususundaki kanâatlarının hükûmet-i müşârün ileyha'ya tebliğini rica ederler» diyorlardı. Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 65. Belge. 1467.

(160) T. Bıyıkoğlu, I, S. 22. İstanbuldaki Fransız ve İtalyan yüksek komiserleri, hükûmetlerine danışmadan Çanakkale bölgesine bazı birlikler göndermişlerdi. Bak, Hikmet Bayur, 26 ağustos 1922 büyük zaferinin 50. yıldönümüne armağan, S. 82.

(161) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 65. Belge, 1467.

(162) Aynı yer.

(163) Aynı yer.

Gazi Mustafa Kemal Paşa, Fransız milletinin ve Fransa Hükûmetinin, Türk da'vâsını haklı bularak, insânî duygularını açığa vurmasından dolayı Türk milletinin büyük bir memnunluk duymuş olduğunu, ancak Türk ordularını belli olmayan bir zaman için «intizar ve atâlette» bırakmanın mümkün olmadığını, esâsen, «Şimdiye kadar Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin» yansız bölge diye bir yer kabul etmediğini, bu sebeple de Türk kuvvetlerinin Yunanlıların işgali altında bulunan Türk topraklarını alma yolunda her çareye baş vuracaklarını, bu yüzden girişilecek teşebbüslere İ'tilâf Devletlerinin engel olacaklarını düşünmediğini söyledi, Boğazlar işinin ise ilgili devletlerle her zaman görüşülmesinin mümkün olduğunu açıkladı (164). Bu konuşmalar sırasında, Franklin Bouillon'un da Mustafa Kemal Paşa ile görüşme isteğinde bulunduğunu söyleyen General Pellé, onun İzmir'de kabul edilebileceğini 165) öğrenmekten başka bir sonuç elde edememiş ve İstanbul'a dönmüştü (166).

Müttefiklerin 23 eylül tarihli notaları.

General Pellé ile yapılan konuşmalardan sonra dahi, Boğazlara doğru yöneltilen hareket durdurulmamıştı. Nitekim 20 eylül'de Türk süvarileri «Ezine ve Bayramiç kazalarına dâhil olarak Çanakkale'ye» büsbütün yaklaştılar (167). İngilizler ise bu tarihlerde Çanakkale ve çevresinde siperler kazıyor, bunların etrafını tel örgülerle çevirmeğe çalışıyor ve Çanakkale yakınındaki «Eski salhane - Cebidelik Çiftliği - Nara hattında iki kaandı denize dayalı bir savunma mevzii» meydana getirmeğe uğraşıyorlardı. Kısacası durum çok kritik bir

(164) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı, 65. Belge 1467.

(165) Nutuk, 2, S. 177.

(166) General Pellé İzmir'den döndükten sonra 22 eylül'de Sadrazam Tevfik Paşa'yı ziyâret ederek, Boğazlara karşı girişilecek hareketin bir kaç gün geri bırakılmasına, Ankara Hükûmeti katında aracılıkta bulunmasını istemiş, Fransız, İngiliz ve Osmanlı kuvvetlerinden «Teşkil olunacak on bin kişilik Bâbıâlî ordusunun» Trakyaya gönderilmesini teklif etmişti. Tevfik Paşa bu teklife yanaşmamış ve «Trakya'nın Anadolu Hükûmetine devri kararlaştırılırsa ancak o vakit tavassutta bulunabileceğini» söylemişti. Bak, T. Bıyıklıoğlu, 2. S. 442.

(167) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 65. Belge, 1467.

hal almıştı, silâhlar her an patlayabilirdi. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın, General Pellé'nin söyledikleri üzerinde önemle durduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, 22 eylül 1922'de Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği bir yazıda, «Pek kuvvetli olmamıza rağmen siyâsette de pek hesaplı» ve yumuşak hareket ediyoruz» diyordu (168). Ayrıca, Poincaré'nin ve Franklin Bouillon'un gönderdiği telgraflardan, siyâsî durumun çok tehlikeli bir hal aldığını anlamış olan Mustafa Kemal Paşa, bir yandan «Ordularımız İstanbul ve Çanakkale'ye karşı tehaşşüd» ediyor derken bir yandan da, «Her halde meseleyi siyâsetle halletmeyi tercih etmekteyiz» demekte idi (169). Öte taraftan İngiltere Dışişleri Bakanı, durumu görüşmek üzere Paris'e gelmişti. Fakat 20 eylül'de, Poincaré, Curzon ve İtalya'nın Paris elçisi Sforza arasında, başlıyan konuşmalar, sert bir hava içinde ve tamamiyle İngilizlerin istekleri dışında cereyan etmeye başladı; hatta bir toplantıda Poincaré, «Aşırı bir öfke» içinde «Türklerin eliyle bir tek Fransız askerinin öldürülmesine, Fransızların eliyle de bir Türk'ün öldürülmesine tehammül edemiyeceğini» söyledi (170). 22 eylül'deki toplantı da ise o askerî durumun çok tehlikeli olduğunu ve barışı kurtarmak için tek çıkar yolun, «Mustafa Kemal'e Trakya ve Edirne'yi kayıtsız şartsız teklif ederek» işe girişilmesini açıkladı (171). Fakat Lord Curzon bu teklifi red etmiş, ayrıca eğer «General Harington Çanakkale'yi bırakmak zorunda kalırsa buna Fransız ve İtalyanların kendisini yalnız bırakmalarının sebep olacağını» ileri sürmüştü. İşte bu şekildeki bir karşılık Fransız Başbakanını büsbütün sinirlendirdi ve İngiliz Dışişleri Bakanının ağzını açmsaına meydan vermeden «Suçlu öğrencisini paylayan kızgın bir öğretmen gibi» konuştu, bağırdı ve İngilizleri suçladı (172). Bu durum karşısında toplantıyı

(168) Nimet Arsan, S. 460.
(169) Aynı yer.
(170) David Walder, S. 277.
(171) Aynı esr., S. 279.
(172) David Walder, S. 280.

terk eden İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, şimdiye kadar böyle bir şey görmediğini söylüyor ve ağlıyordu (173). Bununla beraber Poincaré, gösterdiği sinirlilikten dolayı özür dilediği için hava yumuşamış ve sonunda Müttefikler 23 eylül 1922 tarihini taşıyan bir nota'yı 24 eylül'de Hamit bey aracılığı ile Ankara'ya göndremişlerdi. Ankara Hükûmeti tarafından, İzmir'de bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya bildirilen bu nota'da, Venedik veya başka bir yerde İngiltere, Fransa, İtalya, Jaopnya, Romanya, Sırb-Hırvat-Sloven delegeleri ile Yunan delegelerinin da'vet edileceği bir barış toplantısına, tam yetkili bir zatın gönderilmesi; Türkler, tarafsız bölgeye asker göndermedikleri takdirde, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın, «Trakya ve Edirne'nin Türkiye tarafından işgalini müsâadekârâne nazarla» mütâlea edecekleri; «Cemiyyet-i Akvam himâyesi altında müessir surette Boğazların, Marmara Denizinin» serbestliği; toplantının yapılmasından önce, «Türk, Yunan me'mûrîn-i askeriyyesiyle» uzlaşılarak, İ'tilâf Devletleri generalleri tarafından «Tesbit edilecek bir hatta kadar Yunan kuvvetlerinin geri alınması için» Müttefiklerin nufuzlarını kullanacakları; görüşmeelrin yapılması için, İzmit veya Mudanya'da Mütefik Devletler generalleriyle hemen toplanılması hususları belirtiliyordu (174). Halbuki, daha 23 eylül'de Türk süvarileri Müttefikler tarafından tarafsız bölge olarak kabul edilmiş olan yerlere girmiş, hatta bir İngiliz süvari birliğiyle karşı karşıya gelmişlerdi. Ancak Türk süvarileri, çarpışmak için niyyetli görünmüyorlardı, bu sebeple de omuzlarına astıkları silâhlarının namluları yere bakıyordu (175). Bununla beraber onlar İngiliz birliğinin başındaki subayın, tarafsız bölgeden geri çelime teklifini reddettiler. Bunun üzerine İngiliz subayı, o andaki durumun üst makamlara duyurulmasını ve bu süre içinde ilerlememelerini teklif etti. Fakat Türkler bunu da kabul etmediler. Bu esnada çevrede

(173) David Walder, S. 280.
(174) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 65. Belge, 1467.
(175) David Walder, S. 290.

başka Türk süvari birlikleri de görüldüğü için İngiliz subayı Erenköy'e çekilmek zorunda kalmıştı (176). Fakat Türk süvarileri biraz sonra «Çanakkale'nin 15 kilometre güneyindeki Erenköy'ü de işgal ettiler (177). Bu durum karşısında İngilizler, «Çanakkale Mutasarrıfı aracılığı ile» Türk süvari komutanına, «24 eylül 1922 sabah saat altı'ya kadar tarafsız bölgeyi» terk etmedikleri takdirde vuruşmaya başlayacaklarını bildirdiler ise de Türk komutanı buna, «Bu gibi önemli konulara cevap vermenin» kendi yetkisi dışında olduğunu söyledi (178). Tarafsız bölgeyi savunmakla yükümlü olan İngiliz komutanı o anda büsbütün güç bir duruma düşmüş, bir yandan çatışma kararını geri bırakırken bir yandan da durumu General Harington'a duyurmuştu. Harington' dan gelen cevapta, Çanakkale'ye saldırılmadıkça herhangi silâhlı bir harekete baş vurulmaması bildiriliyor ve Türklerle bir konferansın toplanmasının bahis konusu olduğu açıklanıyordu (179).

24 eylül günündeki önemli olaylar.

24 eylül'ün önemli haberlerinden birisi de Sakız ve Midilli adalarındaki Yunan askerlerinin ayaklanması ve bu ayaklanmanın, Doğu Trakya'daki Yunan birliklerinde de başlaması idi. Bu yüzden Yunanistan karma karışık bir hale gelmiş, Kral Constantine tahtını bırakmak zorunda kalmış, Atina'da bir ihtilâl mahkemesi kurulmuş ve bir çok kişi tutuklanmıştı. Bundan ötürü, Doğu Trakya' nın onlar tarafından korunabileceği artık düşünülemezdi. Aynı gün, Rusya'nın, İngiltere, Fransa, İtalya, Yugoslavya, Yunanistan, Bulgaristan ve Mısır Hükûmetlerine» verdiği bir nota ise üzerinde önemle durulması gereken bir nota idi. Çünkü, bu nota'da, Türk - Yunan savaşına,

(176) David Walder, S. 291.

(177) Türk İstiklâl Harbi, C. 2. 6. Kısım. 4. Kitap, S. 29.

(178) Aynı yer. Tarafsız bölgeyi savunmakla yükümlü olan İngiliz komutanına göre: «Durum anlaşılmaz bir hale gelmişti. Savaşmak istemiyen silâhlı askerlerin barışçı bir sızma hareketiydi bu; üstelik geri çekilmeyi reddediyorlar, beklemeye bile razı olmayorlar. Görülmüş şey değil bu kadarı...». Bak, David Walder, S. 291.

(179) David Walder, S. 293.

durdurulmadığı takdirde, bir çok devletlerin katılması neticesinin doğabileceği açıklandıktan sonra yakın doğu olaylarına tek sebep olarak, Avrupa devletlerinin, özellikle İngiltere'nin, «Türkiye'ye ait olduğu şüphe götürmiyen araziyi ve Boğazları» Türklere vermek istemeyişlerini gösteriyordu. Bundanda başka, «Boğazların serbestliği herkesten önce Türkiye ile Rusya ve müttefikleri olan Ukrayna ve Gürcistanı» ilgilendirdiğini, bu sebeple de Rusyasız yapılacak ve onun çıkarlarına aykırı düşecek olan her türlü kararı Rusya'nın kabul etmiyeceğini, Boğazlar hakkında Rusyasız varılacak bir kararın ise devamlı olamayacağını, böyle bir kararın kavgalara sebep olcağını bildiriyor ve «Başında Karadeniz devletleri» olmak üzere hemen bir konferansın toplanmasını teklif ediyordu (180). Bu müdâhalenin Türk ileri hareketi üzerinde bir etkisi olup olmadığı bizce bilinmemektedir. Sadece gerçek olan şudur ki, 25 eylül'de Türk birlikleri Çanakkale'deki tel örgülerine kadar yanaşmış, «Siperlerde bulunan İngiliz kıtaâtı, süvarilerimizin içeriye girmelerine, istirhamkârâne muhâlefette bulunmuşlardı» (181).Ertesi gün yani 26 eylül 1922'de General Harington, Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf göndererek, kaygı içinde bulunduğunu bildirdi ve «Müzâkerâta ta'lîkan»' Erenköy ve Biganın batısından ve tarafsız bölge olarak kabul ettikleri kısımdan Türk süvarilerinin geri çekilmesini istedi (182). Aynı gün, Çanakkale'deki İngiliz kuvvetlerinin komutanı, «Çanakkale Mutasarrıfı vasıtasıyla», çevredeki Türk süvari birliği komutanına, tarafsız bölgeye girdiğini, 27 eylül sabah saat yediden evvel Erenköy'den çıkılmadığı takdirde gerekli tedbirlere başvura-

Mustafa Kemal Paşa - Harington mektuplaşması.

(180) Türk İstiklâl Harbi, C. 2. 6. Kısım. 4. Kitap, S. 46 - 48.

(181) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 65. Belge, 1467.

(182) Haringtonun telgrafı aşağıdadır: «Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine. Erenköy ve Biga'nın garbından süvarinizi geri celb için sizinle derhal muhâbere etmesini Hâmitten rica ettim. Her hangi bir hâdiseden ictinab için pek ziyâde endişenâkim. Müzâkerâta ta'lîkan kıtaâtınızı bî-taraf mıntaka haricine çekmenizi rica ederim. 26/9/38. Harington». Bak, Nimet Arsan, S. 462. Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 67. Belge, 1499.

cağını bildirir bir mektup yolladı (183). Yine aynı gün Mustafa Kemal Paşa'nın General Harington'a verdiği cevapta, «Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile alâkadar hükûmât arasında tekarrür ettirilmiş» tarafsız bir bölge bulunmadığı, Türk kuvvetlerinin yaptıkları hareketin, yenik Yunan ordusunu ta'kîbden başka bir şey olmadığı, çünkü bu ordunun Anadolu'da olduğu gibi Trakya'da da aynı kötülükleri yaptığı ve gün geçtikçe de teşkilâtını artırdığı, bildiriliyordu. Ayrıca «Yunan kuvâ-yi harbiyyesinin bir mıntaka-i bîtarafî kaydı altında» bulunmadığı, 23 Eylül 1922 tarihinde Yunan uçaklarının Ezine çevresindeki hareketlerinin ve 25 eylül'de bile Yunan donanmasının hâlâ İstanbul'da bulunmasının bunun en açık bir örneği olduğu belirtildikten sonra, Türklerin bir olaya meydan vermemek gayreti içinde bulundukları bu sıralarda, Çanakkale'deki İngilizlerin Erenköy ile Çanakkale arasındaki yerlerde tahribât yapmaları, binaları yıkmaları, Türklere ait silâh ve cephaneleri imha etmeleri, Türk birlikleri yakınında top ve bomba atmaları, Türkleri «Yunan ordusuna îsal eden yol üzerinde» tahkimat yapmaları ve bu işte müslüman halkı çalıştırmaları sebebinin anlaşılamadığı, Türk milletinin ötedenberi boğazların serbestliğini istediği açıklanıyor ve olumlu sonuçlara varacağı umulan «Müzâkerât-i karîbeye kadar sû-i tefehhüm husulüne mani olacak vaziyyet ihdâsı» Haringtan'dan rica ediliyordu (184).

---

(183) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 65. Belge, 1467.

(184) «İstanbul'da bulunan General Harington'a. Bi-taraf bir mıntakanın şimdiye kadar Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile alâkadâr hükûmât arasında tekarrür ettirilmiş olmasından haberdar değilim. Süvarilerimizin ve kıtaâtımızın harekâtı, mağlûb Yunan ordusunun harekât-ı ta'kibiyyesinden ibârettir. Ma'lûm-i devletleridir ki, Anadolu'yu baştan başa tahrib ve ihrak etmiş ve yüzbinlerce nüfusu melce'siz ve gıdâsız bırakmış olan Yunan ordusu, Trakya'da bir taraftan aynı mezâlime devam ve diğer taraftan her geçen günden istifade ederek yeniden teşkilâta ikdam etmektedir. Yunan kuvâ-yi harbiyyesinin bir mıntaka-i bi-tarafi kuyûdu altında bulunmadığına en yakın misal olarak, 23 eylül 38 zevâlinde Yunan tayyarelerinin Ezine civarında Türk toprağında faâliyyet-i harbiyyede bulundukları ve Yunan donanmasının daha 25 eylül 38'de İstanbul limanında demir atmış bulunduğunu zikredebilirim. Hâdisat vuku'una mahal

General Harington verdiği cevapta: Geçen yıl bir Türk komutanı ile bir İngiliz komutanı arasında tarafsız bölge sınırının Yarımca'dan geçmek üzere çizilmiş olduğunu, bu çizginin batısında kalan bölge içinde ve Ezine çevresinde ne Yunan askeri ne de Yunan uçağının bulunduğunu, Yunan savaş gemilerinin de İngiltere'nin baskısı ile İstanbul'u terk etmiş olduğunu (185), açıkladıktan sonra Müteferrikler arası «Deniz Teslîhat Komisyon»u» tarafından verilen emre uyularak ve «Bir ihtiyac-ı askerî olarak» Çanakkale'de bazı tahribler yapılmış ve bu arada «Ateş tanzimi» yüzünden top ve bombalar patlatılmış olduğunu, ancak Türk ordusuna «Tek bir mermi bile» atılmadığını ve emir verilmedikçe de atılmıyacağını, esâsen kendisinin tek isteğinin, Türklerle anlaşmazlığa düşmemek olduğunu, Boğazların serbestliği hakkındaki «Sarih beyânâtı» memnunlukla kaydettiğini ve «Bu beyânâta Düvel-i Müttefika'nın da aynen mukabele» ettiklerini, bütün dünyanın beklemekte olduğu barış konuşmalarına hemen başlanması hususundaki Türk isteğine kendisinin de katıldığını, arada bir anlaşmazlık varsa, kararlaştırılacak bir yerde konuşmaya hazır olduğunu bildirdi (186). Bundan sonradır ki, Gazî Mustafa Kemal Paşa, «İstanbul'dan çıkarılan Yunan donanmasının âtiyen dahi gelmesine müsâde» edilmemesini, İstanbul halkına karşı uygulanmakta olan baskı tedbirlerinin kaldırılmasını,

---

vermemeye bizim gayretimiz hakîkî ve samîmîdir. Çanakkaledeki Büyük Britanya kıtaâtı tarafından Erenköy ile Çanakkale arasında arazi üzerinde tahribat yapılması, Çanakkale kasabamız civârında binâların hedmi, bize ait olan esliha ve mühimmâtın imhâsı, kıtaâtımız civarında top ve bomba endahtları, bizi Yunan ordusuna îsâl eden yol üzerinde Büyük Britanya kıtaâtı tarafından tahkimat yapılmakta olması ve bu tahkimâtta ahalî-i islâmiyyenin çalıştırılması gibi harekâtın esbabını anlamakta cidden dûçâr-ı müşkilât oluyoruz. Türk milletinin Boğazların serbestisine riâyeti daima i'lân etmiş olduğunu bu vesîle ile de tezkâr eder ve samîmî olarak netâyic-i müsbite ümid ettiğimiz müzâkerât-ı kabîbeye kadar sû-i tefehhüm husulüne mâni' olacak vaziyyet ihdâsını zat-ı devletlerinden rica ederim. 26/9/338. Başkumandan Mustafa Kemal». Bak. Nimet Arsan, S. 462. Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 67. Belge, 1499.

(185) Lord Curzon 25 eylül 1922 de, «Averoff harb gemisi İstanbul'dan çıkarılmalıdır» diye ilgililere bir ta'lîmat göndermişti. Bak, G. Jaeschke, I, S. 196.

(186) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 65. Belge, 1467.

Türk vapurlarının Anadolu kıyılarına uğramalarına izin verilmemesi gibi tertiplerden vaz geçilmesini istedikten, İstanbul ve Çanakkale'de Türklere ait olan «Esliha ve mühimmâtın bir taraflı mukarreratla imha ve tahribinin» câiz olmadığını söyledikten sonra, «Bir sû-i tefehhüm hususlünden» kaçınıldığı için, ilerlemekte olan Türk birliklerine, durmaları ve bir olaya sebebiyyet vermemeleri için emir evirlmiş olduğunu, eğer Fransız ve İtalyan birlikleri gibi İngiliz askerleri de Anadolu kıyılarını terk ederlerse o takdirde «Çanakkale'de yalnız mülkiye ve zâbıta idaremizin te'sîsi ile iktifa edilerek Boğazlar sahilindeki kıtaâtımızın bir miktar geri çekilmesi emredileceğini» General Harington'a bildirdi (187). Gerçekten, Çanakkale çevresinde bulunan İkinci Türk Süvari Tümeni'ne, 27 eylül'de hareketini durdurması ve bulunduğu yeri muhafaza etmesi, piyâdelerin de Biga-Bayramiç-Ezine hattından ileriye herhangi bir müfreze yollamamaları emredilmişti (188). Bununla beraber durum bir süre daha nezâketini muhâfaza etti. Bu süre içinde idi ki, İstanbul'daki Rumlar çok kaygılanmışlardı. Çünkü onlar, Türk kuvvetlerinin zorla Trakya'ya geçmek ve İstanbul'u işgal etmek istediklerini duymuş ve panik'e kapılmışlardı. O kadar korkuyorlardı ki, ne General Harington'un ne de Patrik Meletios'un sözleri bu panik'i önleyebildi (189). İşte bu kritik anlarda, Mustafa Kemal Paşa'nın şahsî dostu olan Fransız siyâset adamlarından Franklin Bouillon İzmir'e geldi ve 28 eylül 1922'de Mustafa

Franklin Bouillon İzmir'de.

(187) Aynı yer. Bu emir verildiği sıralarda Türk birlikleri, «Ulupınar hatt-ı bâlâsını aşarak Çanakkale'nin hemen cenubundaki sırtları tutmuş ve keşif kollarını kasabanın bir kilometre mesafedeki tel örgü hattına kadar sürmüşlerdi». Bu durum karşısında İngilizlerin telâşı büsbütün artmış, o gün akşama kadar iki İngiliz uçağı durmadan uçmuş, iki İngiliz savaş gemisi de kıyı'ya yaklaşarak toplarını Türk askerlerinin üzerine çevirmişti. Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 66. Belge, 1471.

(188) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 66. Belge, 1471.

(189) T. Bıyıklıoğlu, 2, S. 441. Mustafa Kemal Paşa; İstanbul'a niçin zorla girmediğini soran Rus elçisi Aralov'a: «Ordu yorulmuştu. Ayrıca ordunun ana üsle bağlantısının kesilmesi tehlikesi de belirmişti. Sonra, İngilizlerin rakiblerinin durumu da açık değildi». Gerçi İstanbul ve Trakya işgal olunabilirdi. Fakat bu tak-

Kemal Paşa ile görüştü. İzmir seyahatının sadece Fransızların değil, fakat «İngiltere ve İtalya Hükûmetlerinin de inzımâm-ı muvâfakatiyle» yapılmış olduğunu söyliyen (190) ve tehlikeli durumun yumuşatılmasında her halde büyük etkisi olan bu Fransız, bu suralarda İzmir'de bulunan Müyük Millet Meclisi Hükûmet başkanı Rauf (Orbay) ve aynı hükûmetin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) Beylerle bir toplantı yaptı (191). Bu toplantıda, Bouillon'un, İ'tilâf Devletleri adına Mustafa Kemal Paşa'ya yaptığı müracaatın, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine yapılmış gibi olduğu kararlaştırılarak müzâkerelere başlanmıştı. Bouillon'un kişisel mütalealarına göre Barış Konferansında Türk istekleri kabul olunacaktı. Bundan dolayı kuvvete baş vurulmamalı ve tarafsız bölgeye girilmemeli idi. Bu görüşmelerden sonradır ki, Mustafa Kemal Paşa, Müttefiklerin 23 eylül tarihli notalarını cevapladı. 29 eylül 1922'de verilmiş olan bu cevapta, Franklin Bouillon'un «İ'tilâf Devletleri nâmına verdiği te'minâta ve âdilâne bir sulhün serîan teessüsü için derhal müzâkerâta başlanacağına i'timâd edilerek» askerî hareketin durdurulduğu (192), fakat, «Trakya'nın, Yunan ordusunun ve hükûmetinin idaresi altında bir gün fazla» kalması, Türkler için übyük bir izdırab konusu olduğundan, Edirne dâhil Meric'in batısına kadar hemen boşaltılarak Büyük Mil-

---

dirde İ'tilâf Devletlerine karşı savaşı göze almak icâb ederdi. Halbuki Türk milleti çok yorgundu, demişti. Bak, Aralov, Türkiye Hatıralarım. 25 şubat 1967 tarihli Cumhuriyet gazetesi.

(190) Franklin Bouillon, İzmir'e Lord Curzon'un teşebbüsü sonunda yollandı. Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi. Sayı. 67. Belge 1502.

(191) 21 eylül 1922'de Başbakan Rauf (Orbay) Bey, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey ve Büyük Millet Meclisi İkinci Başkanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, İzmir'e gelmişlerdi. Bak, Nutuk, 2, S. 178.

(192) Daha önce de söylendiği gibi Çanakkale ve İstanbul boğazlarına doğru yapılmakta olan askerî harekât durdurulmuş, fakat her ihtimale karşı bir takım tedbirler alınmış, özellikle, gizli bir teşkilât meydana getirilmek üzere İstanbul'a gizlice subaylar gönderilmişti. Bunlar, kısa zamanda Anadolu yakasındaki İngiliz birliklerinin gerilerini tehdid eden bir kuvvet meydana getirdiler. Bak, T. Bıyıklıoğlu, 2, S. 444.

let Meclisi Hükûmetine verilmesi gerektiği belirtilmiş ve bu gibi «Müsta'cel hususları kararlaştırmak üzere Mudanya'da Müttefik generalleriyle bir konferans akdi» teklif olunmuştu. 3 ekim'de açılacak olan bu konferansa Türkler tarafından İsmet Paşa (İnönü) katılacaktı (193).

İngiliz Kabinesinin savaş kararı uygulanmadı.

Halbuki, aynı tarihte yani 29 Eylül 1922'de İngiliz kabinesi toplanarak, Lord Curzon'un muhâlefetine rağmen (194), General Harington'a, «Kendisi tarafından tespit edilecek kısa bir zaman'da; kuvvetlerini tarafsız bölgeden geri çekmediği takdirde üzerlerine ateş edileceğine dair Türk kumandanına bir ültimatom verilmesi için» ta'lîmat gönderdi (195), bundan sonra da hemen daima toplantı ha-

---

(193) Mustafa Kemal Paşa'nın Müttefiklere gönderdiği yazı aşağıdadır: «İ'tilâf Devletleri tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine verilmiş olan 23 eylül 1922 tarihli notaya hükûmetim tarafından cevap verileceği tabiidir. Türkiye orduları Başkumandanlığı nezdinde, ahîren muvâsalat etmiş olan Mösyö Franklin Bouillon'un İ'tilâf Devletleri nâmına verdiği te'minata ve âdilâne bir sulhün serian teessüsü için derhal müzâkerâta başlanacağına i'timâd ederek İstanbul ve Çanakkale üzerinden ve Yunan orduları arkasından fâsılasız devam eden harekât-ı askeriyyemizin derhal tevkifine emir verilmiştir. Mösyö Franklin Bouillon'nun verdiği te'minat Türkiye haklarının te'mini için, İ'tilâf Devletlerinin ve tahsisen Fransa'nın mütehassis olduğu hissiyât-ı adâletkârânesini tavzih ve telkîn eylemiştir. Ancak Trakya'nın, Yunan ordusunun ve hükûmetinin idaresi altında bir gün fazla devam eden hayâtı, her gûnâ mehâliki ve Türkiye ve Trakya halkınca gayr-ı kabil-i tasvîr izdırabı dâi olduğundan, Edirne dâhil olduğu halde Meriç'in garbine kadar Trakya'nın derhal tahliyesiyle Büyük Millet Meclisi Hükûmetine âcilen teslim eylemek icâb etmektedir. İşbu müsta'cel hususları kararlaştırmak üzere Mudanya'da Müttefik generalleriyle bir konferans akdi, İ'tilâf Devletlerinin arzu ve tekliflerine tevâfuk ettiğinden konferansın 3 teşrinievvel (Ekim) 1922'de Mudanya'da in'ikadı teklif olunur. Mudanya Konferansına tarafımızdan Garb Cephesi Orduları Kumandanı İsmet Paşa bizzat me'mur edilmiştir. Yevm-i mezkûr münâsib görüldüğü takdirde konferansa me'mur olacak generallerin ta'yin ve iş'ârını rica eder, ihtirâmât-ı fâikamızın kabulünü rica ederim». Bak, T. Bıyıklıoğlu, 2, S. 440.

(194) Lord Derby de İngiliz hükûmetinin tutumunu beğenmekte idi. Bu Lord'un Austen Chamberlain'a yazdığı bir mektupta, «Mustafa Kemale âsi demek kolay. Ama Türkiye'nin yerinde İngiltereyi var sayın. Böyle bir adam âsi değil gerçek bir yurt sever olurdu; vatanı için dövüşen, onun bölünmesini ve bir imparatorluğu ne kurmaya ne de yönetmeye gücü yetmiyen bu miskin Yunanlılara verilmesini kabul etmiyen bir yurt sever olurdu» diyordu. Bak, Kinross, 2, S. 514.

(195) T. Bıyıklıoğlu, I, S. 22.

linde kaldı. Halbuki Harington, kendisi için tanınan yetkiyi kullanmamış, daha doğru bir deyimle hükûmetin verdiği emre uymamış ve Türklere bir ültimatom vermemişti. Onu bu harekete sadece «Soğuk kanlılığı» veya «Sabrı» mı (196) veya barışçı bir karaktere sahip oluşu mu (197) götürmüştü, bilinemez. Fakat her halde onun, mevcud İngiliz kuvvetleriyle Türkleri durduramıyacağı gerçeğini anladığı söylenebilir.

İngiltere kabinesi 30 eylül'de üç defa toplanmış, ancak sonuncusunda General Harington'un, Türklere bir ültimatom verilmesi hakkındaki hükûmet emrine «itâat etmediğini» öğrenmiş (198), 1 ekim'de yapılan toplantıda ise, Haringtondan gelen uzun bir telgraftan, emrin niçin uygulanmadığını anlamıştı. Çünkü, Harington bu telgrafında, durum hakında gerekli bilgileri verdikten sonra, «Ankara Hükûmetinin Müttefik notasına bir karşılık vermek için çırpındığı bir sırada, barut fıçısına ateş atmam demek olan ateş aç emrimi» vermek doğru olamazdı diyor ve kendisinin son isteğine, «Mustafa Kemal'in karşılığı tatmîn edici olamazsa» o takdirde bir sonuca varabileceğini açıklıyordu (199). Harington'un açıklamaları ve kurmay başkanlarının, «General Harington'un telgrafının durumu değiştirdiğini söylemeleri karşısında (200) çok güç duruma düşen hükûmet, ister istemez Mustafa Kemal Paşa ile General Harington arasında, Mudanya'da bir konferans toplanması yolundaki eğilimi kabul etmiş ve hemen bu konferansta izlenecek politikayı açıklayan direktifleri Harington'a bildirmişti.

---

(196) T. Bıyıklıoğlu, 1, S. 22.

(197) London Opinion'da yayımlanan bir karikatürün altında, «Barışçı asker savaş köpeklerini tutuyor» denilmekte idi.» «Karikatürde asker üniforması içinde Harington, bir uçurumun kenarında iki azman köpeği, zorlukla da olsa tutmaya çalışıyordu ve köpeklerin başı Churchill ve Lloyd George'u gösteriyordu». Bak, David Walder, S. 351.

(198) David Walder, S. 346.

(199) Aynı eser, S. 349.

(200) Aynı eser, 350

Mudanya Konferansı ve sonucu.

Mudanya Konferansında Türkiye'yi İsmet Paşa (İnönü), İngiltere'yi General Harigton, Fransa'yı General Charpy, İtalya'yı General Monbelli temsil etti. 3 Ekim 1922'de İsmet Paşa'nın başkanlığında toplanan konferansa (201), Yunanlılar katılmamışlardı (202). Konferans'ın başlıca konusunu, Doğu Trakya'nın Yunan kuvvetleri tarafından boşaltılarak Türklere verilmesi ve barışın imzasına kadar Boğazlar ve İstanbul'un tâbi' olacağı hükümlerin tesbiti teşkîl ediyordu. Onun için müzâkereler çok tartışmalı oldu, hatta 5 ekim'den 9 ekim'e kadar geçen süre içinde yeniden bir savaş tehlikesi bile belirdi. Çünkü, 5 ekim'de Fransızlar, Trakya'nın Türklere teslimini kabul ettikleri halde İngiliz ve İtalyan temsilcileri buna yetkileri olmadığını ileri sürerek, hükûmetlerinden direktif almak üzere, toplantıyı ertesi güne bıraktırdılar. Ancak onların bu tutumu Mustafa Kemal Paşa üzerinde çok kötü bir etki yapmış, ve 6 ekim'de İsmet Paşa'ya gönderdiği bir yazıda, 6 ekim 1922 öğleden sonraki toplantıda, «Yunan ordusu ve Yunan idaresinin Edirne ve Meriç garbine çekilmesi», bu bölgeyi hemen «Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin tesellüm etmesi», aynı bölgeye Yunan ordusunun tecâvüz etmiyeceğini İ'tilâf Devletlerinin «Tekeffül» eylemesi prensip olarak kabul edilmediği takdirde, «Ta'tîl-i harekât hakkındaki selâhiyyetiniz, 6 teşrinievvel (6 ekim) öğleden sonra saat altıdan i'tibâren ref'edilmiş» olacaktır demesine sebep olmuştu (203). Başka bir yazı ile de, «Trakya'nın İzmir'de tesbit olunan esaslar dai-

(201) 3 ekim 1922 sabahı Mudanya'ya, «Bir Fransız Zırhlısı ve bir torpidosu ve bir İtalyan gemisi ve bir müddet sonra da bir İngiliz zırhlısı ve bir torpidosu geldi. Fransız gemisinden Hâmit Beyle Franklin Bouillon» çıktı ve İsmet Paşa ile görüştü. Bu görüşmede o, «Bir Yunan generalinin de konferansa katılmasının kararlaştığını ve onun gelmesine intizar olunduğunu söleydi. Bak, Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı, 66. Belge, 1473. İsmet Paşa ile birlikte Fevzi (Çakmak) ve Re'fet (Bele) Paşalar da Mudanya'ya gelmiş, konferans süresince orada kalmışlardı. Bak, Türk İstiklâl Harbi, C. 2. 6. Kasım. 4. Kitap, S. 52.

(202) Yunan delegeleri General Mazarakis ile Albay Sarıyanis Mudanya'ya kadar gelmiş, fakat limanda bir Yunan nakliye gemisinde kalmayı tercih etmişlerdir. Bak, T. Bıyıklıoğlu, 2, S. 445.

(203) A. Fuat Cebesoy 3, S. 91

resinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine» geri verilmesi kabul edilmediği takdirde, 6/7 ekim'de Türk kuvvetlerinin İstanbul üzerine yürümelerini emretti, durumun İngiliz delegesine bildirilmesini ve bir çatışmaya mahal kalmamak için gerekenlere emir vermesinin bu delegeden istenmesini de İsmet Paşa'ya bildirdi (204). Bunun üzerine İstanbuldaki Fransız Yüksek Komiseri General Pellé, 6 ekim'de, «İsmet Paşa vasıtası ile Mustafa Kemal Paşa'ya» bir telgraf göndererek aracılık teklifinde bulundu. Bu telgrafta «Mudanya Konferansında Türk halkının mutalebât-ı esâsiyyesine hiç bir suretle dokunmayan yalnız bir nokta üzerinde müşkilât hasıl olmuştur. Sizin kabul edebileceğiniz bir suret-i halliyye'ye ben tevassut edeceğim ve kaniim ki, hükûmetim de tavassut edecektir» denilliyordu (205). Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa, «Tavassut teklifinin netice-i kat'iyyesine sabırsızlıkla intizarda» bulunduğunu Pellé'ye bildirdi (206). Bu sıralarda İstanbul'da bulunan Franklin Bouillon da yine aynı tarihte İsmet Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta, «Hemen Mudanya'ya hareket edeceğinden mülâkatına kadar uzlaşmalarda hiç bir tebeddül olmamasını rica etti» (207), Mustafa Kemal Paşa'ya da durumu açıklayan bir telgraf çekerek, «Eğer konferans memnuniyet verici bir sonuca ulaşmazsa» kendisine «Fransa'nın nasâyih-i dostânesini arzetmesi» iznini istedi. İşte bu baş vurmaların sounda Mustafa Kemal Paşa, «Harekâta başlamak

(204) Bu yazıda şöyle deniliyordu: «Teşrinievvelin 6. günü mukarrer ictimâınızda Trakya'nın İzmir'de tespit olunan esaslar dairesinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine iâdesini kabul eylemedikleri takdirde, tasavvur buyurulduğu vechile 6/7 de hemen İstanbul üzerine harekete geçiniz. Müzâkere menfi neticelendiği halde İngiliz generaline Trakya'daki düşmanı ta'kîb için İstanbul ve Çanakkale üzerinden icrâ-yı herekât edecek kıtaâtımızla İngiliz kıtaâtı arasında bir sû-i tefehhüm vukuuna meydan bırakmamak için şimdiden îcâb edenlere evâmir ve ta'limat vermesi muvafık olacağını bildiririz. Bu teklifi Fransız ve İtalyan generalleri muvâcehesinde yapmak muvâfık olur». Bak, A. Fuat Cebesoy, 3. S. 93.

(205) Âli Türkgeldi, S. 169.

(206) Aynı yer.

(207) Türk İstiklâl Harbi, C, 2. 6. Kısım. 4. Kitap, S. 64.

hususunda verdiği emrin te'hîrini» İsmet Paşa'ya bildirmişti (208). Öte taraftan 6 ekimde yapılan toplantı'da General Harington, zamanında cevap verilmemesinden ötürü diplomatlardan şikâyet etmiş, fakat bu hususu Lord Curzon'un Paris'de bulunması ile açıklamaya çalışmış (209, hâlâ da cevap gelmediği için toplantının ertesi gün saat sekize bırakılmasını teklif etmişti. Fakat ondan sonra söz alan İtalyan Generali Mombelli, Edirne ile «Tabyalar hatının Karaağaç ve İstasyon dahil olmak üzere Trakya'ya ait olduğunu», Ankara Hükûmeti azınlıklar hakkında te'mînat verdiği takdirde «Trakya'nın derhal Büyük Millet Meclisi Hükûmetine teslîmini» hükûmeti adına kabul edeceğini bildirdi (210). General Charpy de, Fransa'nın bu hususu zaten kabul ettiğini söyleyince General Harington, yarın kendisinin de bir cevap verebileceğini umduğunu söyledi. (211). Bu durum karşısında İsmet Paşa, İtalya ve Fransa Hükûmetlerine teşekkür etmişti. 7 ekim'de toplanıldığı vakit İngiltere'den hâlâ cevap gelmediği anlaşıldı. General Harington, cevabın gecikmesini yine aynı sebeplere bağlamış, fakat olumlu bir sonucun meyadna geleceğini umduğunu söyleyerek toplantının ertesi güne ertelenmesini istemiş, Fransız ve İtalyanlar da bu isteğe katıldıkları için toplantı yine geri bırakılmıştı.

9 ekim'de saat yedi'de başlayan toplantıda (212) General Harington, «Müttefik Hükûmetler, teklif edilecek meseleler hakkında mutabık kalmışlardır. Şarkî Trakya'yı istihsal kararını, size takdim ediyorlar. Müttefik Hükûmetler size Meric'in garbinde bir yer de vermeye kadar gidiyorlar. Karaağac'ı alacaksınız» dedikten sonra generaller tarafından bir mukavelenâme hazırlandığını, bunun üzerinde fazla tartışma yapılamıyacağını ve kabul

(208) Âli Türkgeldi, S. 169.
(209) Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı. 66. Belge, 1476
(210) Aynı yer.
(211) Aynı yer.
(212) 8 ekim pazar günü toplantı yapılmamıştı.

edileceğini umduğunu söyledikten sonra mukavelenâmc'yi okuttu. Fakat bu projede, şimdiye kadar kararlaşmış olan maddelerden bazılarının değiştirilmiş, bazılarının çıkarılmış bazılarının da eklenmiş olduğu görüldü. Bunun üzerine İsmet Paşa, yeni projeyi hükûmetine bildirmek zorunluğunda olduğunu söyleyerek, konferansın 10 ekim öğleden sonra'ya ertelenmesini istedi ve bu teklif kabul edildi (213). İsmet Paşa, değişen maddeleri Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiş ve gerekli direktifi istemişti. Verilen cevapta, teklif olunan proje üzerinde değiştirilmesi istenilen şeylerin sağlanması için gayret harcanması ve fakat konferansın durmasına meydan verilmiyerek mukavelenin imza edilmesi bildirilmişti. Ancak 10 ekim'de konferans belirli saatte toplanamadı. Buna, Yunan delegeleri ile yapılan konuşmaların uzun sürmesi sebep olmuştu. Çünkü Müttefik delegeleri, protokolü, Yunan delegelerinden sonra imzalayacaklardı. Halbuki Yunanlılar, özelikle Trakya'nın terkini siyâsi bir mesele sayıyor ve bu yüzden protokol'u imzaya yetkileri olmadığını söylüyorlardı (214). Bu sebepten ötürü konuşmalar uzamış ve

---

(213) Âli Türkgeldi, S. 174, 175.

(214) Yunan delegeleri protokolü imza etmemişlerdi. Fakat 14 ekim'de İstanbul'daki Yunan temsilcisi, Müttefik Devletler Yüksek Komiserlerine aşağıdaki yazıyı gönderdi: «Yunan Hükûmeti delegeleri tarafından bilhassa Şarki Trakya'daki ahali-i hiristiyaniyyenin hayat ve emvallerinin mahfuziyyeti için taht-ı elzemiyyette bulunan te'minat ve mühletler hakkında Mudanya'da vuku' bulan beyânâtın nazar-ı i'tibâra alınmış olması lâzım geleceği mülâhazasiyle bu ahali lehinde Düvel-i Müttefikanın hissiyyât-ı insâniyyesine son bir mürâcaatta bulunur, bununla beraber devletlerin kararlarına tevfik hareket etmek arzusunda bulunan Yunan Hükûmeti serfüru etmeye ve 11 teşrinievvel 1922'de Mudanya'da imza edilen mütâreke protokolüne iltihâka kendini mecbur gördüğünü beyan eyler. İmza : Süferâdan Sinopoulos». Bak, Âli Türkgeldi, S. 181.

Yüksek Komiserler Yunanlı'ların da Mudanya mukavelesini imzaladıklarını açıklayan bu metni aşağıdaki şekilde Hamit Bey aracılığı ile T. B. M. M. Hükümetine bildirdiler: «Zirde vâzı'ül-imza Fransa, Britanya, İtalya Fevkalâde Komiserleri ve Yunanistan Hükûmeti Mümessili mah-ı cârinin onbirinde Müttefik Hükûmetlerin generalleriyle İsmet Paşa Hazretleri tarafından Mudanya'da imza edilen mukaveleye mezkûr Hükümetin iltihakını müş'ir olup Fevkalâde Komiserlere verilen resmi beyannameyi müstacelen Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine tebliğ etmek ricasiyle Hamit Beyefendi ye tebliğ ile kesb-i şeref eylerler. 14 teşrinievvel 1922. Garroni, Pellé Harington» Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, 23. S. 432.

delegeler o gece ancak saat üçte toplanabilmişlerdi. Gecenin bu saatinden sonra bile tartışmalar olmuş (215) ve nihâyet saat altı'da «Mudanya Askerî Sözleşmesi» imzalanmıştı. «14-15 ekim 1338 (1922) den itibâren yürürlüğe girecek olan bu mukaveleye göre yunan odrusu Meric batısına çekilmiş olacak ve bundan bir ay sonra da Doğu Trakya, Edirne dahil, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine teslim edilecekti (216).

---

(215) Türk İstiklâl Harbi, C, 2. 6. Kısım. 4. Kitap, S. 83. General Harington, sözleşmenin kabulünden biraz önceki izlenimlerini aşağıdaki şekilde açıklamaktadır: «Karşısında bulunduğum manzara şu idi. Bir gazyağı lâmbası ile aydınlatılan korkunç odadayım. Yalnız İsmet Paşa'nın kurmay başkanını görebiliyorum. O da gözlerini ayırmadan bana bakıyor. Ben odanın bir tarafında geziniyorum ve yapabileceğimi yaptığımı ve artık bir adım bile gerilemiyeceğimi söylüyorum. İsmet Paşa oda'nın öbür yanında geziniyor ve o da bana muvâfakat edemiyeceğini beyan ediyor. Bu sırada pek ansızın İsmet Paşa kabul ediyorum demesin mi. Hayatımda bu kadar şaşşınlık geçirdiğim bir anı hatırlamıyorum. Ben General Marden'e telgrafla derhal ta'limat verdim. General bu ta'limâtımı ateş açmazdan önceki yetmiş beş dakika içinde almıştı. Cebimdeki telgrafları düşünmiyordum bile. Benim tek düşüncem, milletimin bu kadar kısa bir zamanda yeniden harbe tutuşmak istemediği idi». Bak, A. Akşin, S. 116. David Walder, S. 369.

(216) Sözleşme müzakereleri için Bak, Âli Türgeldi. S. 158-180. Sözleşmenin Zabıt Cerîdesinde yayınlanan bir metni, Osmanlıca kelime ve terkipler bu günkü dile çevrilerek aşağıya alınmıştır:

«14 - 15 ekim 1338 (1922) den itibâren Mukavelenâme, yürürlüğe konacak, onbeş gün zarfında Yunanistan ordusu Meriç batısına çekilmiş bulunacak ve bundan bir ay sonra da doğu Trakya'nın Edirne dahil olduğu halde kâmilen Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine teslimine karar verdiklerinden bu konferansın amacı şundan ibârettir:

I - Yunan kuvvetlerinin doğu Trakya'nın gerisine çekilmesine da'vet edilecekleri hattı belirtmek, 2 - Yunan askerî kuvvetlerinin ve mülkî idaresinin işbu araziyi boşaltması tarzını ve onların yerini alacak olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti memurlarının ve jandarmasının ne suretle tayin edileceğini kararlaştırmak. 3 - İşgal devresinde bu yörede düzenin ve genel güvenin sürdürülmesi amacı ile kontrolu sağlamak.

Delegeler aşağıdaki noktalarda birleşmişlerdir:

1 - İşbu mukavelenâmenin yürürlüğe konması tarihinden i'tibâren Türk ve Yunan askeri kuvvetleri arasında çarpışmalar durdurulacaktır. 2 - İşbu mukavelenâme'nin yürürlüğe konmasından i'tibâren Trakya'daki Yunan kuvvetlerinin, gerisine çekilmeye da'vet edilecekleri hattı, Adalar Denizindeki ağzından Trakya ile Bulgaristan hududunu kestiği noktaya kadar Meriç'in sol kıyısı teşkil eyler. 3 - Barış yapılıncaya kadar mümkün olan her türlü karışmalara engel olmak için Meriç'in sağ kıyısı Karaağaç dahil olmak üzere Müttefik Devletler birlikleri tarafından işgal edilecek ve bu birlikler Mütte-

Askerî Sözleşmenin imzalandığını İsmet Paşa saat

fik Devletlerce ta'yin olunacak noktalara yerleştirilecektir. 4 - Edirne çevresine ulaşımı sağlayan demiryolu şebekesinin geçiş serbestliğini noksansız sürdürmek amaciyle Sivilingrad, (Cisrimustafapaşa) dan Kuleliborgaz'a kadar Meriç'in sağ kıyısını ta'kib eden demiryolu kısmı, üç Müttefik Devlet'in Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin ve Yunanistan'ın birer delegesini içine alan karma bir komisyon tarafından gözetme altına alınacaktır. Bu gözetme bir özel mukavele ile düzenlenecektir. 5 - Doğu Trakya'nın Yunan birlikleri tarafından boşaltılması işbu sözleşmenin yürürlüğe konmasından i'tibâren başlayacaktır. Bu boşaltmada, askerler, çeşitli askerî örgütler ve onların taşıtları ve biriktirilmiş savaş gereçleri, cephaneler ve erzak depoları dahildir. Bu boşaltma yaklaşık olarak onbeş gün içinde yapılacaktır. 6 - Jandarma dahil olmak üzere Yunan mülkiye memurları mümkün olduğu kadar çabuk çekilecektir. Her bölgeyi idare eden Yunan memurları çekildikçe «Hükûmet-i mülkiyye», Müttefik Devletler memurlarına bırakılacak ve onlar da mümkün olduğu kadar aynı günde bunu Türk memurlarına devr ve teslîm edeceklerdir. Bu devr ü teslîm, Trakya'nın bütünü i'tibâriyle Yunan askerleri tarafından boşaltılmasının bitiminden sonra, en çok otuz gün içinde son bulacaktır. 7 - Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti me'murlarına, mahalli düzen ve güvenliğin sürdürülmesinde, kesin olarak zorunluk duyulan sayıda, T. B. M. M. Hükûmetinin jandarma kuvveti refâkat edecektir. Bu kuvvetlerin tümü, subaylar dahil, sekiz bini aşmayacaktır. - 8 Yunan birliklerinin geri çekilme harekâtı ve mülkî idarenin devr ve teslimi işleri, başlıca merkezlerde yerleştirilecek olan Müttefikler arası hey'etlerin idaresi altında yapılacaktır. Bu hey'etlerin görevi, yukarda söylenmiş olan geri çekilme ve devr ve teslim işlerini kolaylaştırmağa aracılık etmektir. Bu hey'etler her çeşit aşırılıklara engel olmaya çalışacaktır. 9 - Bu hey'etlerden başka Doğu Trakya'yı Müttefik Devletler birlikleri işgal edeceklerdir. Yaklaşık olarak yedi taburdan kurulu olan bu birlikler, düzenin sürdürülmesini sağlayacaklar ve yukardaki Müttefiklerarası hey'etlere yardımda bulunacaklardır. 10 - Müttefik Devletler hey'etleriyle askerlerinin geri çekilmesi, Yunan birliklerinin boşaltması sona erdikten otuz gün içinde yapılacaktır. Müttefik Devletler Hükûmetleri, düzenin muhafazası ve Türk olmayan ahalinin korunması için yeter derecede tedbir alındığı hakkında uyuştukları takdirde bu geri çekilme işi daha yakın bir tarihte yapılabilir. Bu suretle Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti idaresi ve jandarma, idareyi ele aldıkları bölgede düzgün bir şekilde görev yapmağa başladıkları anda karma komisyonlar ve askerî birlikler bu bölgeden otuz günlük müddetin bitiminden önce geri alınabilir. 11 - Anadolu'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin askerleri aşağıda gösterilen hatlar üzerinde duracak ve bu hatları barış konferansının açılışına kadar ve konferans devam ettiği sürece geçmiyeceklerdir. Çanakkale bölgesinde Lapseki kuzeyinde Boz Burun ve güneyinde Kumburnu esas noktaları teşkil etmek üzere Asya kıyılarından aşağı yukarı onbeş kilometre mesâfede bir hattır, İzmit yarımadasında, İzmit Körfezinde Darıca'dan Karadeniz'de Şile'de ve Gebze'den geçen bir hattır. Bu yerler, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine aittir. Darıca'dan Şile'ye giden yoldan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti askeri ile Müttefik Devletler askerleri ortaklaşa faydalanabileceklerdir. Yukardaki ayırıcı hatlar müttefik orduların her birinden birer subayla Büyük

sekizde, Mudanya'dan Başkomutana bildirildi (217). Franklin Bouillon da Mustafa Kemal Paşa'ya bir teşekkür

---

Millet Meclisi Hükûmeti ordusundan bir subaydan olmak üzere Karma komisyonlar tarafından çizilecektir. Müttefik Hükûmetlerle Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti her türlü olayların önünü alacak gerekli tedbirlere başvurmakla beraber aşağıdaki yerlerde kendi kuvvetleri sayısını çoğaltmamağı, tahkîmat, yahut askeri eylemlere teşebbüs etmemeyi teahhüd ederler. Çanakkale çevresi, Bozburun, Kumburnu hattının boğazdan i'tibâren onbeş kilometre doğusundaki bir mesâfeye kadar. İzmit Yarımadasında, Boğaziçinden i'tibâren Şile - Darıca hattının kırk kilometre doğusundaki bir mesâfeye kadar.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, Bozburun (Lâpseki kuzeyi) ile Karaburun (Karabiga'nın kuzeyinde) arasındaki sahilin en azından onbeş kilometre mesâfesine kadar topçu ta'yin etmemeyi taahhüd eder. 12 - Müttefik Devletler askerleri şimdi bulundukları arazide kalacaklardır. Bu arazi'ye Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti barış konferansının kararına kadar saldırmamayı taahhüd eder. İşbu arazi aşağıda gösterildiği gibidir. İstanbul Yarımadasında Pedima'nın yedi kilometre kuzeybatısında Karadeniz üzerinde bir noktadan İstranca, Mertekli, Kışağılı, Sinekli, Karasinan Çiftliği, Kadıköy, Yenice, Kaledina Çiftliği, Kalikratya (Bütün bu yerler dahildir) hattının doğusunda kalan yarımadanın bütün kısmı, Gelibolu Yarımadasında, Bakla Burnu, Saros Burnu, Bolayır ve Sağluma ağzı (Bütün bu noktalar dahil) hattının güneyinde kalan Gelibolu yarımadasının bütün kısmı. 13 - Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, barış antlaşmasının onaylanmasına kadar Doğu Trakya'ya asker nakletmemeyi ve orada bir ordu toplamamayı ve idâme etmemeyi teahhüd eder. 14 - Bu sözleşme, imza edildikten üç gün sonra yürürlüğe girecektir. Mudanya'da Fransızca olarak 11 ekim 1922'de imza edilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti nâmına Ferik İsmet. Fransa Nâmına General Charpy. İtalya Nâmına General Monbelli. Büyük Britanya Nâmına General Harington. Yunanistan Nâmına.», Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, 23. S. 350.

(217) İsmet Paşa'nın telgrafı şudur : «Mudanya Askeri Sözleşmesi II ekim 1922 saat altı'da imza edilmiştir. Yunan delegesinin Müttefikler adına gönderdiği çeşitli yazılı i'tirazları imzaya yetkili olmadığı şeklindeki son beyânâtı aynen bana verildi. Bunu Müttefikler adına tebliğ eden General Harington, Yunan generalinin yetkisi olmadığından imza edemediğini, Yunan Hükûmetinin cevabı olumsuz olsa dahi sözleşmenin Müttefikler tarafından uygulanacağını bildirildi. Sözleşme dört nüsha olarak imza edilmiş ve taraflara verilmistir. General Harington söylediği nutukta, gördükleri kolaylıktan dolayı Müttefikler adına Hükûmet'e ve Başkumandan Mustafa Kemal Paşa hazrtelerine teşekkürlerini ifade etmiştir. Ayrıca gördüğü güzel davranışlardan ve diğer şeylerden dolayı teşekkürlerini ve şahsıma karşı Müttefik Generallerin duygularını uzun uzun açıkladı. Tarafımdan kısa bir nutuk söylenerek Müttefik generallerin barış haline ulaşmak için harcadıkları çalışmalardan dolayı Türkiye Orduları Başkumandanı Mustafa Kemal Paşa Hazretleri adına teşekkür ettim ve kendilerine vedâ ederken Mudanya Konferansında geçen çalışma günlerimin hayatımın en iyi hatıralarından olduğunu ifâde ettim.

telgrafı çekmişti (218). Sözün kısası «Venizelos'un, Yunan İmparatorluğu hülyası ve Lloyd George'un savaş sonu dış politikası böylece sona ererken» (219) Türk milleti dipdiri olarak tarih sahnesine yeniden çıktı ve dünya milletleri arasındaki şerefli yerini aldı. Ben, sözlerimi bitirirken, bu halin yaratılmasında, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, payları büyük olan komutanları, erleri Büyük Millet Meclisi üyelerini, bu arada Meclis'deki görevini bırakarak cepheye koşan Milletvekilini (220), Hatice Hatunu, Kumcu Veli'yi, gazeteci Hasan Tahsini, Batı Anadolu'nun bağrı yanık delikanlısını, Kastamonu'nun duygulu gelinini, Karadeniz'in titiz kayıkçısını, Güney'in ve Güney Doğu'nun esmer tenli yiğitini, Doğu Anadolu'nun çileli halkını, Orta Anadolu'nun fedâkâr erkek ve kadınını, efeleri, zeybekleri, müftülerle köy imamlarının yüzde doksan dokuzunu, öğretmenleri, hatta şâkîleri ve haydutları minnetle anarım.

Doğu Trakya ve Edirnenin Türkiye'ye geri verilmesini Müttefik Devletlerin imza ve teahhüdüne bağlayan Mudanya Konferansı sona ermiştir. Saat sekizde arzolunmuştur». Bak, Türk İstiklâl Harbi, C, 2. 6. Kısım. 4. Kitap, S. 84. T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C. 23. S. 350.

(218) «Ankara'da Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine. Size teşekkür ederim. Sulhü te'min eyliyen zât-ı devletlerinin ve Büyük Millet Meclisi'nin sâyesinde memleketiniz dünya nazarında bir kat daha teâlî etti. Bu akşam Fransa'ya hareket ediyorum. Her noktada sizinle mutabıkım. Dostunuz Franklin Bouillon». Bak, T. B. M. M. zabıt Ceridesi, C, 23. S. 353.

(219) David Walder, S. 372.

(220) Bu zat Yozgat Milletvekili Süleyman Sırrı Bey'dır. Onun bu hususdaki dilekçesi aşağıdadır: «Huzur-ı Celîl-i Riyâset-penâhiye. Müdâfaa-i istiklâl ve muhâfaza-i vatan uğrunda çarpışan mukaddes ve millî ordunun safları arasında âciz bir nefer sıfatı ile bulunmak ve bu mücâhede-i milliyye'ye fi'len iştirak ve atımla, silâhımla hareket etmek üzere emirlerine âmâde bulunduğumun Meclis-i âlînın müsaadesiyle Başkumandan Paşa Hazretlerine arz ve iş'âr ve neticenin âcizlerine iblâğını rica eylerim. 22 ağustos 1337. Yozgat Meb'ûsu Süleyman Sırrı». Bak, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, C, 12. S. 69. Süleyman Sırrı Bey, I. Tümen, II. alay'da görev yapmıştır. Bak, Zabıt Ceridesi, C, 12. 186.

İNDEKS

Abaza, Abazalar. 15, 78, 88, 89.
Abdullah Bey. 15.
Abdülmecid Efendi (Veliahd). 85.
Acara Vâdisi. 65.
Accord Tripartit. 53.
Adalardenizi. 216.
Adana. 29, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 88, 143.
Adatepe. 166.
Adapazarı. 20, 145, 151.
Adnan Bey (Adıvar). 103, 160.
Afganistan. 72, 73, 74.
Afrika. 190.
Afyonkarahisar. 9, 20, 22, 55, 79, 80, 83, 102, 119, 133, 141, 142, 152, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 168, 171.
Afyon-Altıntaş Savaşı. 101.
Ağaçköy. 166.
Ahılkelek. 64, 65, 66, 74.
Ahırdağı. 133.
Ahıska. 64, 65, 66, 74.
Ahmedâbâd. 128.
Ahmed Asım Efendi. 14.
Ahmed Han. 190, 191.
Ahmed İzzet Paşa. 16, 37, 57, 122, 123, 124.
Ahmed Mazhar Bey. 182.
Ahmet Muhtar Bey. 43, 62, 82.
Ahmed Onbaşı. II.
Ahmed Usta (Akar). 145.
Aix Les Bains. 28.
Ajax. 59, 198.
Akarçay. 142, 143, 152.
Akbulak. 74.
Akdağ. 151.
Akdeniz. 139, 170, 171, 190, 191.
Akhisar. 19, 151.

Akköprü. 87.
Akra. 34.
Aksaray. 143.
Akşehir. 153, 154, 159.
Alagöz Köyü. III.
Alaçam. 85.
Alaşehir. 151, 172, 173, 182.
Aleksander. 21.
Ali Fuat Paşa (Cebesoy). 6, 69, 72, 157, 209.
Ali İhsan Paşa (Sâbis). 142.
Ali Riza Bey. 177, 178, 180.
Alişan Bey. 92, 93, 94, 95, 96.
Alişir. 92, 93, 95.
Allen. 87.
Alman, Almanlar. 33, 86.
Alman Donanması. 27.
Almanya. 27,72.
Altıntaş. 83.
Amasya. 90.
Amerika. 66, 89, 189, 192, 197.
Amerikan Koleji. 90.
Amman. 30.
Anadolu. Bir çok yerde.
Anadolu Ajansı. 31.
Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti. 7.
Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Grubu. 8, 122.
Aneze Aşireti. 34.
Ankara. Bir çok yerde.
Ankara Hükûmeti. 6, 25, 32, 33, 35, 50, 53, 54, 57, 60, 61, 63, 65, 66, 80, 87, 90, 92, 101, 130, 131, 132, 136, 147, 184, 195, 201. 203.
Ankara İ'tilâfnamesi. 52, 53, 148.
Antalya. 38, 51, 55, 56, 146, 147, 171.
Antakya. 29, 42, 52.
Anteb (Gaziantep). 40, 47, 49, 88.
Anzaklar. 199.
Anzavur. 5.
Arab, Araplar. 30.
Aralov. 76, 149, 190, 191.
Arappınarı. 34.

Arappınarı-Cerablus Yolu. 34.
Ardahan. 61, 63, 71.
Arifiyye. 155.
Arpaçay. 74.
Armstrong. 144.
Artvin. 62, 71.
Arslanyürekli Rıchard. 99.
Asım Bey (Asım Gündüz Paşa). 174, 176, 179, 181.
Aslıhanlar. 83, 87, 166, 168.
Âsûrî. 55.
Asya. 39, 190.
Asyâ-yi Suğra (Küçükasya). 33, 37, 39, 42, 81, 104.
Atina. 21, 35, 77, 99, 104, 132, 141, 204.
Avam Kamarası. 22, III, 128, 140.
Averoff Zırhlısı. 136.
Avniye Motoru. 144.
Avrupa. 27, 36, 40, 43, 66, 122, 123, 157, 199, 205.
Avustralya. 128.
Ayasofya Camii. 140.
Ayastafanos Muâhedesi. 72.
Ay Grubu. 144.
Aydemir. 166.
Aydın. 20, 55, 137.
Azerbaycan. 74.
Babaeski. 130.
Bâbıâlî. 20.
Bafra. 85.
Bahaeddin Bey. 145.
Balfour. 157.
Balıkesir. 20.
Balkan Devletleri. 199.
Balmahmut. 83, 165.
Baltazzis. 100.
Bandırma. 20, 151, 183, 184, 196.
Basriköy. 118.
Başkumandan Muhârebesi. 166, 168.
Batı Anadolu. 97, 197, 219.
Batı Cephesi. 9, 18, 29, 52, 84, 94, 100, 102, 143, 150, 153, 183.
Batı Cephesi Karargâhı. 159.

Batı Trakyalılar. 89.
Batum. 51, 61, 63, 64, 65, 66, 71, 72.
Bakû. 72.
Baymdır. 186.
Bayramiç. 201, 208.
Bekir Sami Bey. 38, 39, 41, 42, 43, 44, 49, 50, 51, 55, 57, 67, 69, 132.
Belçika. 141.
Bclentepe. 151, 163.
Belkahve. 185.
Benedict XV. 37.
Berlin Muâhedesi. 72.
Besim Bey. 186.
Beylikköprü. 115.
Biga. 20, 151, 205, 208.
Bilecik. 23, 57, 82, 88.
Billing. 87.
Birinci Dünya Savaşı. 33, 42, 110, 143, 144.
Birinci İnönü Savaşı. 19, 169.
Birinci Kuvve-i Seyyâre. 10.
Birinci Ordu. 152, 163, 165, 169, 182, 195.
Birinci Ordu Karargâhı. 166.
Bizans. 99.
Bizans İmparatorluğu. 140.
Boğazlar. 27, 42, 45, 130, 139, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 205, 206, 207, 208, 212.
Bolşevik, Bolşevikler. 8, 9, 30, 64, 65.
Bolu. 20, 143.
Bornova. 186.
Bostancı. 198.
Bozdağ. 133.
Bozüyük. 24.
Brendizi. 38.
Brest-Litovsk. 61.
Briand. 39, 44, 138.
Bristol. 183, 192.
Büyük Britanya. 59, 60, 207, 215.
Budu, Mdivani. 67, 68, 69.
Buhâra. 73.
Buhâra Hey'et-i İlmiyesi. 190.
Bujac. 117.
Bulgar. 86.

Bulgaristan. 144, 199, 204
Bulgurlu. 198.
Burdur. 55.
Bursa. 7, 83, 172, 183, 195, 196
Bursa Cephesi. 18, 22.
Büyük Çamlıca. 198.
Cadde bostanı. 198.
Cami Bey. 38.
Charpy. 139, 212.
Chrysostomos. 137.
Celâl Bey (Bayar/3. Cümhur Başkanı). 15.
Celâleddin Arif Bey. 132, 156.
C. L. Campell. 56.
Clemenceau. 192.
Cemal Paşa. 76.
Cemiyyet-i Akvam. 45, 46, 66, 130, 203.
Cemiyyet-i Hilâliyye. 33.
Cenova. 132.
Cezayir. 43.
Ciampi. 196.
Constantine. 21, 22, 81, 82, 97, 98, 100, 104, 118, 140, 170, 174, 204.
Curzon. 32, 33, 53, 56, 123, 124, 128, 132, 138, 157, 202, 203, 209, 210, 214.
Çaldağı. 114.
Çalköy. 168, 169.
Chamberlain. 210.
Çanakkale. 198, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 210.
Çanakkale Boğazı. 81.
Çankırı. 110.
Çarşamba Müfrezesi. 90.
Çatalca. 139.
Çataltepe. 101.
Çay-Bolvadin Hattı. 83.
Çayhisar. 161.
Çekirdekler. 119.
Çerkes, Çerkesler. 15, 321.
Çekes Ethem Ayaklanması. 25
Çeşme. 195.
Çiçerin. 67, 69, 70, 75.
Çiğiltepe. 162, 164.

Çobanbey İstasyonu. 50.
Çorum. 76.
Churchill. 100, 198.
Çukurarslan. 54.
Dağıstan. 68.
The Daily Mail 194.
Damat Ferit Paşa. 81.
Darağacı. 186.
de Brock. 192, 195.
Demirci Mehmet Efe. 12, 13, 14.
Denikin. 74.
Derby. 210.
de Robeck. 56.
Dersaâdet. 85.
Dersim. 93, 95.
Dicle. 34.
Dighenis. 168, 174, 181.
Diltepe. 163
Dikili. 54.
Divriği. 92, 94, 95.
Diyâle. 34.
Diyarbakır. 50, 55, 85.
Doğu Anadolu. 27, 60, 219.
Dominyonlar. 199.
Douglas Henry. 58, 59.
Dörtyol. 55.
Duâtepe. 119.
Dumlupınar. 80, 83, 84, 166, 168.
Dufieux. 29, 55.
Düzce. 14, 15, 20, 88.
Edirne. 31, 88, 119, 128, 129, 130, 191, 203, 204, 210, 212, 214, 216, 219.
Edgard Quinet. 184, 185.
Eftimos. 90.
Ehl-i Salip (Haçlılar). 118, 191.
Elâzığ. 50.
Elcezire. 43.
Elcezire Cephesi Komutanlığı. 168.
Elise. 54.
Elviye-i Selâse (Üç Sancak). 61.

Elyava. 74.
Emet. 151.
Emin Bey. 25.
Enosis Gemisi. 135.
Enver Paşa. 76.
Erdek. 20.
Ereğli. 56.
Erenköy. 205, 206.
Ergani. 50.
Erkmentepe. 161, 163.
Ermeni, Ermeniler. 22, 46, 48, 49, 54, 55, 60, 61, 67, 69, 71, 75, 88, 94, 130, 146, 147, 149, 196, 197.
Ermenistan. 42, 65, 66, 74.
Erzincan. 94.
Erzurum Millî Müfrezesi. 90.
Eskişehir. 8, 10, 11, 13, 20, 22, 23, 24, 29, 103, 104, 108, 118, 119, 133, 141, 145, 146, 149, 159, 169, 172, 173, 182.
Eskişehir-Döğer-Dumlupınar Hattı. 165.
Eskişehir-Seyyitgazi Hattı. 102.
Eşme. 173.
Eşref Bey. 7.
Ethem Bey. 123.
Ethem (Çerkes). 6, 8, 10, 12, 13, 15, 17, 18, 19, 22, 23, 26, 151.
Ethem ve Kardeşleri (Çerkes). 7, 9, 16, 18, 20, 78.
Eyyüp Sabri Bey. 15.
Ezine. 201, 206, 207, 208.
Fahreddin Bey (Paşa/Altay). 164.
Fas. 31, 43.
Faysal. 30.
Fazıl Bey. 148.
Felâh Grubu. 144.
Fevzi Paşa (Çakmak). 5, 23, 37, 50, 63, 64, 65, 85, 103, 104, 106, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 119, 135, 136, 146, 151, 152, 154, 161, 165, 166, 168, 169, 175, 176, 212.
Fethi Bey (Okyar). 157, 158.
Fırat. 34, 50.
Fişher. 79.
Foch. 39, 118.
Foreign Office. 57, 157, 158.
Franklin Bouillon. 50, 51, 52, 55, 123, 201, 202, 208, 209, 210, 212, 213, 218.

Fransa. 27, 28, 30, 31, 44, 51, 53, 89, 132, 139, 140, 147, 148, 192, 197, 199, 200, 203, 204, 210, 212, 214 215, 219.
Fransız, Fransızlar. Bir çok yerde.
Frunze. 53, 76, 144, 148.
Fuat Dıblan. 54.
Fuad Paşa. 85.
Galata. 101.
Gandhi. 129.
Garp Cephesi. 26, 149, 168
Garp Cephesi Karargâhı. 10,24.
Garroni. 198, 215.
Gaspari. 37.
Gaubeaux. 29.
Gaulis. 88.
Gebze. 198.
Gediz. 15, 23.
Gehri. 87.
Gelibolu. 31, 130.
Gemlik. 183.
George V. 128.
Gergerli Ali. 54.
Geyve. 81, 101, 145.
Guinne. 22, 128.
Gioletti. 28.
Girit. 146.
Gladstone. 32.
Gounaris. 100, 104, 117.
Gouraud. 39, 40, 54, 55, 118.
Gökbayrak Taburu. 14.
Gönen. 20.
Göztepe İstasyonu. 198.
Güleryüz Gazetesi. 86.
Gümrü. 68, 69, 71, 74, 75.
Gündüzbey. 87.
Güneş Grubu. 144.
Güney Anadolu. 27, 49, 219.
Güneydoğu Anadolu. 27, 49, 219.
Güney Cephesi. 9, 80, 83, 84, 100.
Güney Cephesi Komutanlığı. 12.

Gürcü, Gürcüler. 51, 62, 63, 67.
Gürcü Hükûmeti. 63, 64.
Gürcistan. 42, 61, 62, 63, 64, 65, 205.
Hâcim Paşa. 43.
Hadjianestis. 135.
Hafik. 92.
Hafız Halid Bey. 25.
Haleb. 30, 42, 55.
Haliç. 144, 145.
Halide Edip Hanım (Adıvar). 103, 114.
Halil Efe. II.
Halid Bey. 178.
Halid Bey (Paşa). 80.
Hamdullah Suphi Bey. 83.
Hamit Bey. 54, 55, 58, 59, 60, 132, 184, 200, 206, 215.
Hamza Grubu. 144.
Hamurköy. 166.
Harding. 81.
Harutionian. 54.
Harington. 57 58, 59, 139, 140, 198, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 214, 215, 216.
Hasan Tahsin. 219.
Hatice Hatun. 105, 219.
Hatt-ı Fâsıl. 141.
Hatt-ı Hümâyûn. 36.
Havas Reuter. 157.
Haydar Bey. 92, 93, 94, 95.
Haydar Bey. 123.
Haymana. 114.
Hazret-i İsa. 118.
Helenizm. 32, 100.
Helenler. 137.
Helen Ordusu. 191.
Hendek. 20.
Hey'et-i Temsiliyye. 5, 6.
Hilâfet Makamı. 33, 122.
Hintli, Hintliler. 30, 43, 128.
Hindistan. 128.
Hive. 73.

Horace Rumbold. 32, 123.
Howell. 199.
Hüseyin (Şerif). 33.
Hüsrev Bey (Gerede). 38, 40, 41.
Hüsnü Bey. 179.
İbolar. 92.
İbrahim Bey. 11.
İbrahim Bey. 109.
İkinci İnönü Savaşı. 78, 79, 85, 86, 97, 196.
İkinci Ordu. 142, 155, 165, 166, 169, 183.
İmâlât-ı Harbiyye Grubu. 144.
İmranlı. 92, 93, 94, 95.
İnebolu. 51, 58, 59, 86, 97, 98, 101, 136.
İnegöl. 20, 22, 87.
İngiliz, İngilizler. Bir çok yerde.
İngiltere. 27, 28, 29, 58, 66, 80, 88, 132, 184, 192, 200, 203, 204, 209, 212, 214
İnönü. 23, 24, 80, 81, 83, 87.
İnönü Mevzii. 182.
İnönü Savaşı. 21.
İntikam Tepesi. 24.
İonia Devleti. 137.
İonia Muhtariyyeti. 137, 138.
İonia ve Kemalistan. 137.
İrak. 33, 34, 125, 190.
İran. 9, 109, 190.
İsa Bey Müfrezesi. 90.
İskenderun. 42, 50, 52, 54, 55.
İslâhat Grubu. 8.
İsmail Hakkı Bey. 41.
İsmet Bey (Paşa/İnönü). 82, 83, 102, 103, 113, 116, 119, 142, 144, 151, 153, 154, 155, 161, 163, 165, 168, 169, 174, 175, 176, 210, 212, 214, 215, 216, 217.
İsmet Motoru. 144.
İsparta. 55.
İstanbul. Bir çok yerde.
İstanbul Hükûmeti. 6, 32, 35, 36, 38, 40, 56, 123, 189.
İstiklâl Grubu. 7
İstilâl Madalyası. 25.
İstiklâl Mahkemeleri. 15, 21, 109.
İşören. 168.

İtalyan, İtalyanlar. Bir çok yerde.
İtalya. 27, 31, 32, 38, 89, 100, 132, 139, 140, 147, 148, 192, 197, 199, 200, 202, 203, 204, 209, 212, 214, 215.
İtilâf Devletleri. 27, 35, 36, 46, 89, 91, 97, 109, 121, 123, 128, 129, 130, 131, 157, 201, 203, 210, 212, 213.
İzmir. 20, 28, 29, 31, 39, 45, 55, 78, 91, 99, 118, 128, 129, 130, 136, 137, 164, 165, 167, 168, 169, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 192, 196, 197, 203, 208, 209, 212, 213.
İzmir Vilâyeti. 46.
İzmit. 20, 59, 81, 88, 89, 132, 142, 151, 184, 203.
İznik. 183, 196.
İzzeddin Bey (Paşa). 143.
Japon. 39.
Le Journal. 31.
Kadınhan. 143.
Kadifekale. 186.
Kadri Bey. 123.
Kafkasya. 37.
Kalecİksivrisi. 161, 162, 163.
Kalitas. 181.
Kalinas. 124.
Kanada. 128.
Kangal. 92.
Kapıdağ Yarımadası. 196.
Karaağaç Silâh ve Cephane Deposu. 144.
Karaağaç. 216.
Karabet Hugasyan. 147.
Karabiber. 137.
Karaçam. 145.
Karadeniz. 27, 90, 92, 147, 199, 219.
Karakol Cemiyyeti. 144.
Karaman. 143.
Karamürsel. 144.
Karapınar. 118.
Karatepe. 171.
Karlık Köyü. 176.
Kars. 61, 68, 69, 71, 72, 74.
Kars Anlaşması. 67.
Karşıyaka. 188.
Kartal Müfrezesi. 148.

Kasımpaşa. 139.
Kastamonu. 98.
Kayseri. 110, 143.
Kayseri Lisesi. 110.
Kâzım Karabekir Paşa. 63, 65, 66, 68, 69, 70, 74, 75, 102, 112, 126, 202
Kâzım Bey (Paşa/Özalp). 14, 151, 154.
Kelebek. 54.
Kelikyan. 54.
Kemah. 93, 95.
Kemaleddin Sami Bey (Paşa). 80, 163, 175.
Kemalistler. 20, 49, 54, 56, 137.
Kerempe Burnu. 98.
Kerkük. 34.
Kerr. 47.
Kılıç Ali Bey. 15.
Kırcaarslan Tepesi. 162, 163.
Kırım. 109
Kırkkilise (Kırklareli). 130.
Kırşehir. 143.
Kızılay. 85, 105.
Kızılırmak. 104, 110.
Kızıltaş Deresi. 166.
Kızkulesi. 136.
Kilikya. 28, 29, 30, 31, 39, 50, 97, 98, 138.
Kilkis (Kılkış) Zırhlısı. 97, 98.
Kirmasti (Mustafakemalpaşa). 20.
Kiryakidis. 173.
Kocaeli. 169.
Kocaeli Grubu. 101, 183.
Kocatepe. 159, 161.
Koçkiri (Gümülşakar). 96.
Koçkiri Aşireti. 92, 93.
Kont Kaprini. 146, 147.
Konya. 13, 55, 83, 84, 108, 152, 153, 158, 159
Konya İsyanı. 12.
Kozan. 119.
Köprühisar. 23.
Kulaksız. 139.
Kuleliburgaz. 217.

Kuncu Veli. 219.
Kuruçay. 92, 94, 95.
Kusura Deresi. 101.
Kuşadası. 56, 134.
Kuvâ-yi Havâiyye Müdiriyyet-i Umumiyyesi. 149.
Kuvâ-yi Havâiyye Müfettişliği. 149.
Kuvâ-yi Milliye. 5, 10, 32, 40, 147.
Kuvâ-yi Seyyâre. 10, 11, 12, 15, 17, 18, 19.
Kuvâ-yi Te'dibiyye. 6, 7.
Kuvve-i Seyyâre. 15.
Kuzguncuk. 198.
Kürt, Kürtler. 92, 93, 94.
Kürt Teâli Cemiyeti. 92.
Kütahya. 14, 15, 17, 18, 20, 24, 55, 102, 104, 165, 166, 182.
Kütahya - Eskişehir Savaşı. 100, 111.
Kütahya - Eskişehir ve Sakarya Savaşları. 97.
Kütüklü. 51.
Lamb. 192, 194.
Laporte. 55.
Latife Hanım. 105.
Lefke (Osmaneli). 14.
Lègues. 28.
Lenin. 67, 69, 71, 76.
Lloyd George. 22, 28, 29, 39, 41, 44, 46, 47, 79, 100, 111, 135, 140, 157, 158 174. 192, 219.
Londra. 28, 33, 35, 36, 38, 39, 43, 47, 81, 99, 123, 124, 158, 197.
Londra Konferansı. 27, 35, 37, 39, 41, 43, 44, 46, 47, 49, 56, 57, 78, 128
London Opinion. 211.
Lordlar Kamarası. 132.
Lyautey. 53.
M. M. Crubu. 144.
Maçka Silâh Deposup. 145.
Malta. 60.
Ma'muretülaziz (Elâzığ). 94.
The Manchester Guardian. 87.
Mangal Dağı. 112.
Manisa. 20, 151, 172, 182, 186.
Mantartepe. 159.
Marden. 216.

Marmara Denizi. 31, 138, 171, 173, 190, 191, 203.
Marsilya. 157, 123.
Mazaraklis. 212.
Mdivani. 62.
Meclis-i Meb'ûsan. 17, 81.
Megaloidea. 21, 174.
Meletios. 208.
Menderes. 101.
Menderes Vâdisi. 134.
Meriç. 42, 200, 210, 212, 214, 216, 217.
Merkez Ordusu. 90, 94, 95, 96.
Mersin. 55. 147.
Merzifon. 90.
Mes'ûdiyye Zırhlısı. 139.
Metaxas. 150.
Metristepe. 82.
Meydanıekbez. 50.
Mezit Vâdisi. 23.
Mısır. 204.
Mihalıç. 20.
Milel-i Gayr-i Müslime Rûhânileri. 189.
Millerand. 28.
Millî Müdâfaa Grubu. 144.
Milne. 57.
Misâk-ı Millî. 8, 42, 44, 45, 51, 64, 67, 71, 131.
Midilli Adası. 204.
Monbelli. 121, 214.
Mondros Mütarekesi. 17, 81, 90, 91, 92, 144.
Montagu. 128, 129.
The Morning Post. 141, 182.
Moskova. 8, 61, 65, 68, 70, 74, 76.
Moskova Anlaşması. 66, 67, 71, 72, 75.
Mougin. 52, 158.
Muâvenet-i Bahriye Grubu. 144, 145.
Mudanya. 203, 210, 213, 215.
Mudanya Konferansı. 212, 213, 219.
Muğla. 55, 146.
Muğlalı Mustafa Grubu. 144.
Muhâfız Kıt'ası. 9.

Muhârib Grubu. 144.
Muhammed Veli Han. 72, 73.
Muhiddin Paşa. 53, 54, 55, 98, 105.
Murat Dağı. 166, 176.
Mustafa Efendi. 54.
Mustafa Kemal Paşa. Bir çok Yerde.
Musul. 34, 42.
Muzaffer Bey. 100.
Mücâhid Grubu. 144.
Müdâfaa-i Hukuk Grubu. 157.
Müdâfaa-i Hukuk Zümresi. 7.
Münir Bey. 38.
Müttefikler, Müttefik Devletler. 333, 35, 46, 60, 77, 124, 132, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 184, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 209, 215, 216.
Namık Grubu. 144.
Nâfiz Bey. 148.
Nazifpaşa Mevzii. 23.
Nâzım Bey. 101.
Nâzilli. 12, 151.
Nehru. 128.
The NeW York Times. 191.
Niğde. 143.
Nif (Kemalpaşa). 184, 185.
Nihat Bey (Ok). 177.
Nihat Reşat Bey (Belger). 38, 41, 44.
Nizâmi Paşa. 38.
Novorososki. 115.
Numan Ağa. 24.
Nurettin Paşa. 90, 96, 142, 153, 159, 161, 163, 164, 165, 173, 175, 177, 185, 186 192, 193.
Nusaybin. 50.
Oliveur. 196.
Olucak. 166.
Orjonikidze. 65.
Orlando. 192.
Orta Anadolu. 129.
Osmanlı, Osmanlılar. 32, 33, 35, 41, 142, 146, 148, 192.
Osman Nuri. 75.
Ovacık. 92.

Ödemiş. 151.
Ömer Fâruk Efendi. 86.
Özdemir Bey. 47.
Padişah. 36, 78, 83, 122, 123.
Papa. 37.
Papoulas. 26, 86, 97, 104, 117.
Pasaport İskelesi. 187.
Paris. 33, 39, 123, 130, 147, 157, 202, 214.
Paris Barış Konferansı. 101, 131.
Partipehlivan Müfrezesi. 11, 151.
Patrikhane. 91.
Patrius. 98.
Pazarcık (Pazaryeri). 23, 78, 87.
Pellè. 30, 139, 198, 201, 202, 213, 215.
Pierre Loti. 29, 53.
Platon Matnoz. 91.
Poincarè. 123, 131, 139, 157, 158, 202, 203.
Polatlı. 111, 119.
Pontus. 90, 92.
Pontusçu, Pontusçular. 90, 91, 92.
Porsuk Suyu. 11.
Pozantı. 54.
Pülümer. 95.
Rattigan, M. 59.
Rauf Bey (Orbay). 127, 209.
Rawlinson. 56.
Reading. 128.
Refâhiye. 92, 95.
Re'fet Bey (Paşa/Bele). 12, 58, 80, 81, 110, 116, 147, 212.
Ramazanoğlu. 54.
Reşat Bey. 19.
Reşat Bey. 162.
Reşit Bey (Çerkes). 13, 14, 15, 19.
Reşit Paşa. 38, 43, 57.
Reuter Ajansı. 60.
Revandiz. 34, 35.
Rifat Bey. 85.
Riza Nur Bey. 73, 74.
Riza Paşa. 85.

Rize. 135.
Rodos. 29.
Roma. 38, 39.
Romanya. 141, 199.
Rum, Rumlar. 21, 39, 46, 54, 88, 91, 130, 136, 186. 187. 197. 208.
Rumsındığı Meydan Muhârebesi. 168.
Rus, Ruslar. 61, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 75, 76, 77, 146, 191.
Rusya. 8, 53, 54, 67, 68, 69, 70, 76, 148, 204, 205.
Saadet Hanım. 189.
Saffet Bey (Arıkan). 72.
Saint James Sarayı. 40, 41.
Sakarya. (Irmak). 88, 102, 103, 104, 109, 110, 115.
Sakarya Savaşı. 110, 125, 131, 132, 133, 136.
Sakarya Zaferi. 119, 121, 128, 129, 169.
Sakız Adası. 204.
Salihli. 173, 182.
Samanlı. 87.
Samsun. 76, 85, 94, 101, 108, 135, 136, 145.
Sarı Mehmet Efe (Sarı Efe). 11, 14.
Sarıköy. 151.
Sarıyanis. 40, 115, 212.
Sarrou. 52.
Savcıbey - Kovalca - Karağaç Hattı. 23.
Sebat Grubu. 144.
Sergis. 75.
Sévres Anlaşması. 17, 28, 30, 31, 35, 44, 45, 46.
Sévres Muâhedesi (Sevr Anlaşması). 17, 28, 30, 31, 35, 44, 45, 46, 49. 78, 99, 111, 124, 131, 133.
Seyyitgazi. 22, 133, 161.
Sforza. 28, 32, 40, 146, 151, 202.
Simav.151.
Simav ve Havâlisi Kumandanlığı. 11.
Sincanlı. 164.
Sivas. 5, 46, 50, 90, 94, 96.
Sivrihisar. 111.
Smyrna Defence League. 137.
Soumelas. 196.
Söğüt. 82.
Söke. 136, 186.

Stalin. 67, 69, 70, 71.
Sterghiades. 137.
Stourton. 58.
Stratikos. 104, 118.
Sultan Hamid. 92, 146.
Suphi Paşa. 54.
Suriye. 50.
Susurluk. 19.
Suşehri. 92, 95.
Süleymaniyye. 34, 35.
Süleyman Sırrı Bey. 219.
Süleyman Vâhid Bey. 54.
Şark Cephesi (Doğu Cephesi). 63, 112.
Şark Cephesi Kumandanlığı. 168.
Şark-ı Karîb Çerkesleri Te'min-i Hukuk Cemiyeti. 20.
Şefik. Bey.94.
Şerâfeddin Bey. 187, 188.
Şeref Bey. 54.
Şeyh Ahmet Senûsi. 85, 190.
Şih Câmii (Şeyh Câmii). 49.
Tarsus. 55.
Theodokis. 104, 197.
Tekâlif-i Milliye Emirleri. 108.
Tekâlif-i Milliye Komisyonları. 108.
Tekirdağ. 130, 138.
Le Temps. 29, 88.
Tesânüd Grubu. 7.
Tevfik Bey (Çerkes). 6, 10, 11, 12, 14, 19.
Tevfik Paşa. 35, 36, 37, 38, 40, 41, 43, 44, 123, 201.
Tınaztepe. 161., 162, 163
Tiflis. 61, 62, 66, 72, 74, 76, 189, 190.
The Times. 129.
Tire. 151.
Toklutepe. 162, 164.
Torbalı. 186.
Topal Osman Ağa. 90.
Tosya. 105.
Townshend. 22, 152, 153.
Trabzon. 91, 135.

Trakya. 28, 31, 42, 55, 89, 91, 128, 130, 133, 134, 138, 184, 200, 201, 203, 204, 206, 208, 209, 310, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219.

Trikoupis. 166, 168, 174, 176, 181.

Trotsky. 77.

Tuna. 199.

Tunus. 43.

Turan. 9.

Turgutlu (Kasaba). 173, 184, 185, 186.

Tuzçölü. 158.

Türbetepe. 113.

Türk, Türkler. Bir çok yerde.

Türk - Gürcü ve Rus İlişkileri. 27.

Türk - Fransız Mukavelenâmesi. 49.

Türk İstiklâl Savaşı. 5.

Türk Jandark'ı. 25.

Türk Kurtuluş Savaşı. 32.

Türkiye. Bir çok yerde.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 26, 34, 36, 38, 42, 43, 50, 53, 56, 62, 63, 64, 68, 83, 88, 89, 95, 96, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 118, 121, 122, 127, 157, 165, 181, 182, 191, 219.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti. 25, 33, 37, 42, 47, 62, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 75, 124, 148, 157, 192, 193, 201, 206, 209, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 217.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Muhâfız Taburu. 80.

Tyrrell. 158.

Uceymi Sa'dun Paşa. 33, 34, 190.

Ukrayna. 148, 205.

Ukrayna İçtimâi Şûra Cümhuriyyeti. 53.

Urfa. 34.

Urla. 186, 187, 188, 195.

Uşak. 22, 23, 166, 170, 171, 172, 174, 176, 177, 180, 181, 182.

Uşak Cephesi. 18, 148.

Üsküdar. 136.

Üzümbeyli. 119.

Vandanis. 174, 181.

Vansittart. 157.

Vansittart - Bekir Sami Mübâdele Uzlaşması. 57.

Vehbi Bey. 15.

Venizelistler. 39.

Venizelos. 21, 28, 39, 45, 82, 99, 219.
Wilson (Woodrow, A. B. D. Cümhurbakanı). 192.
Wilson (Sir Henry, Mareşal, İngiltere Genel Kurmay Başkanı). 79.
Wrangel. 74.
Yahşihan. 10.
Yahya Galib Bey. 5, 6.
Ya'kub Kadri Bey. 103.
Ya'kub Şevki Paşa. 143, 153, 159.
Yalova. 87.
Yarımca. 207.
Yavuz Grubu. 144.
Yavuz Zırhlısı. 145.
Yazı Köyü. 93.
Yenice. 51, 55.
Yenidünya. 98.
Yeni Zelanda. 128.
Yenişehir. 20, 22, 23.
Yeşilordu Cemiyeti. 7, 8.
Yıldırım Grubu. 144.
Yıldızeli. 93.
Yozgat. 5, 6, 7, 93, 143, 293.
Yugoslavya. 199, 204.
Yumruçal Tepesi. 101.
Yunan, Yunanlılar. Bir çok yerde.
Yunan İmparatorluğu. 219.
Yunanistan. 21, 28, 99.
Yunus Nadi Bey. 38.
Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk). 50, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 122, 123, 124, 131. 209.
Yuvanis. 174.
Yüksek Barış Meclisi. 147.
Zalim Çavuş. 93.
Zara. 92, 93, 94, 95.
Zebra. 34.
Zekâi Bey. 38.
Zeki Bey. 90.
Zeki Bey. 187.
Zeyyad Grubu. 144.
Zinoviev. 77.
Zonguldak. 51, 59, 105.

FAYDALANILAN ESERLER

Abadie, M.: Türk Verdun'ü Gaziantep. Çeviren: Necmettin. İstanbul 1339.

Abalıoğlu, Yunus Nadi: Mustafa Kemal Paşa Samsunda. İstanbul 1955.

Açıksözcü, Hüsnü: İstiklâl Harbinde Kastamonu. Kastamonu 1933.

Adamoff, E. E.: Anadolu'nun Taksimi. Çeviren: Hüseyin Rahmi. İstanbul 1926.

Adıvar, Halide Edip: Türk'ün Ateşle İmtihanı. İstanbul 1962.

Aker, Mehmet Şefik: İstiklâl Harbinde 57. Tümen ve Aydın Millî Cidâlî, 1-2. Ankara 1937.

Akıncı, Recep: Eski Philadelphia, Bugünkü Alaşehir. İzmir 1949.

Akşin, Aptülâhat: Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi. Ks. 1-2. İstanbul 1964, 1966.

Altay, Fahrettin: Millî Mücâdele Hatıralarım. Hayat Mecmuası 1969.

Ambelas, D. Timoleondos: Yeni Onbinlerin İnişi. Çeviren: E. Çobanoğlu. İstanbul 1943

Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti, C. 1-3. (Matbuat Müdiriyyet-i Umûmiyyesi Yayınlarından) Ankara 1338.

Andrea, Prens: Felâkete Doğru. Çeviren: H. Rahmi Apak. İstanbul 1932.

Apak, Hüseyin Rahmi:

I) İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu. İstanbul 1942.

II) Yetmişlik Bir İhtiyarın Hâtiraları. Ankara 1957.

Aralov, Semen İvanoviç: Türkiye Hatıralarım. Cumhuriyet Gazetesi. İstanbul 1967.

Aras, Kâzım: İstiklâl Savaşında Kocaeli Bölgesindeki Harekât. İstanbul 1936.

Arıburnu, Kemal: Millî Mücâdele'de İstanbul Mitingleri. Ankara 1951.

Arıkoğlu, Damar: Hâtıralarım. İstanbul 1961.

Armstrong, H. G.: Gray Wolf. New York 1961.

Arsan, Nimet: Atatürk'ün Ta'mîm, Telgraf ve Beyannameleri, IV. (1917-1938) Ankara 1964.

Aşkun, Vehbi Cem: Sivas Kongresi. Sivas 1945.

Ataöv, Türkkaya: Kurtuluş Savaşımızla ilgili hiç bir yerde yayımlanmamış gizli Amerikan Belgeleri. Devrim Gazetesi 1 Eylül 1971.

Atatürk (Genelkurmay Harb Tarihi Encümeni Yayımlarından) İstanbul 1939.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I. (Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü Yayımlarından) İstanbul 1945.

Atay, Falih Rıfkı:

I) Gazi Mustafa Kemal: Büyük Gazi'nin Hâtıralarından Sayfalar. Hâkimiyyet-i Milliye Gazetesi, 13 mart - 12 mayıs, Ankara 1926.

II) Atatürk'ün Hâtıraları (1914-1919), Ankara 1965.

III) 19 mayıs. Ankara 1944.
IV) Mustafa Kemal'in Mütâreke Defteri. İstanbul 1955.
V) Atatürk'ün Bana Anlattıkları. İstanbul 1955.
VI) Çankaya : Atatürk Devri Hâtıraları. C. I - II. İstanbul 1961.

Aydemir, Şevket Süreyya : Tek Adam. C. 1 - 3. İstanbul 1963, 1964, 1965.

Ayhan, Yusuf : Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu. Adana 1963.

Bağdatlıoğlu, Adil : Uzun Oluk. İstanbul 1942.

Bardakçı, Cemal : Anadolu İsyanları, İstanbul 1940.

Bayar, Celâl : Ben de Yazdım. C. I. İstanbul 1965.

Baykal, Bekir Sıtkı : Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler. Ankara 1969.

Baytok, Taner : İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı. Ankara 1970.

Barton, James L. : Story of Near East Relief (1915 - 1930). New York 1930.

Bayur, Hikmet :
I) Yeni Türk Devleti'nin Harici Siyâseti. İstanbul 1964.
II) Türk İnkılâp Tarihi, C. 3. Kısım 2. Ankara 1955.

Belen, Fahri : Atatürk'ün Askerî Kişiliği. İstanbul 1963.

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı 4.

Belleten, C. I, 20, 21, 42, 27, 28, 30, 31.

Bıyıklıoğlu, Tevfik :
I) Atatürk Anadolu'da (1919 - 1921). Ankara 1959.
II) Trakya'da Millî Mücâdele, 1 - 2. Ankara 1955, 1956.
III) Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası. İstanbul 1958.

Bodrumlu, Avram Galanti : Bodrum Tarihi. İstanbul 1945.

Bolayır, Enver : Tal'at Paşa'nın Hatıraları. İstanbul 1946.

Borak, Sadi : Atatürk'ün Özel Mektupları. İstanbul 1961.

Bujac : Yunan Ordusu'nun Seferleri. Çeviren : İbrahim Kemal. İstanbul 1939.

Bulca, Nüzhet : 30 Ağustos Zaferine Doğru. İstanbul 1949.

Cebesoy, Ali Fuat :
I) Millî Mücâdele Hatıraları. İstanbul 1953.
II) Moskova Hatıraları. İstanbul 1955.
III) Siyâsî Hatıralar, 1 - 2. İstanbul 1957, 1960.

Cem'iyyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar (Dâhiliyye Nezâreti Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umumiyyesi Yayımlarından) İstanbul 1337.

Cevdet Kerim (İncedayı) : Türk İstiklâl Harbi. İstanbul 1341.

Coşar, Ömer Sami : İstiklâl Harbi Gazetesi.

Çakmak, Fevzi : Büyük Harb'de Şark Cephesi Hareketleri. Ankara 1936.

Çapaner, Nahit : Kurtuluş Savaşında Deniz Kahramanları. İstanbul 1943.

Çerkes Ethem : Çerkes Ethem'in Hâtıraları. İstanbul 1962.

Çetinkaya, Haydar : Millî Mücâdele'de Ardahan'nın yeri ve Ardahan Kongresi. Türk Kültürü (Aylık Dergi), sayı 72.

Danişmend, İ. Hâmi : İzahli Osmanlı Tarihi Kronolojisi, 1 - 4. İstanbul 1947 - 1961.

David Walder : Çanakkale Olayı. Çeviren : M. Ali Baykal. İstanbul 1970.

Deny, Jean : Yeni Türkiye. Çeviren : Sencer Kodolbaş. Ankara 1960.

Doğantan, Tevfik : Bursa Bölgesinde yapılan savaşlar. İstanbul 1940.

Dursunoğlu, Cevat : Millî Mücâdele'de Erzurum. Ankara 1940.

Efe, Cemal : İstiklâl Savaşında Adana'nın Kahramanlık Destanları. İstanbul 1937.

Ener, Kasım : Çukorova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı. İstanbul 1963.

Erden, Ali Fuat : Atatürk. İstanbul 1952.

Ergun, Murat : Bir Demiryolcunun Kurtuluş Savaşı Hâtıraları. İstanbul 1966.

Erdoğan, Fahrettin : Türk Ellerinde Hâtıralarım. İstanbul 1954.

Erikan, Celâl :

I) Komutan Atatürk. Ankara 1964.

II) 100 Soruda Kurtuluş Savaşımızın Tarihi. İstanbul 1971.

Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi (İ'lân-ı Meşrutiyyetten evvel ve sonra). İstanbul 1332.

Ertürk, Hüsamettin : İki Devrin Perde Arkası. yayınlayan : S. Nafiz Tarsu. İstanbul 1957

Fırat, Kerim : Urfa Kahramanları. Gaziantep 1944.

Fırat, Şerif : Doğu İlleri ve Varto Tarihi. Ankara 1961.

Granville, Edgar : Çarlık Rusyasının Türkiye'deki Oyunları. Çeviren : Orhan Arıman. Ankara 1967.

Goloğlu, Mahmut :

I) Erzurum Kongresi. Ankara 1968.

II) Sivas Kongresi. Ankara 1969.

III) Üçüncü Meşrutiyet. Ankara 1970.

IV) Cumhuriyete Doğru. Ankara 1971.

Gögem, Ziya : General Trikupis'in esir edilişi. Türk Kültürü (Aylık Dergi). Sayı 82. 1969.

Gökbilgin, Tayyip : Millî Mücâdele Başlarken. C. I - II. Ankara 1959 - 1965.

Gönlübol, Mehmet - Cem Sar : Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919 - 1938). İstanbul 1963.

Göztepe, Tarık Mümtaz : Osmanlıların Son Pâdişahı Vahidüddin Mütâreke Gayyâsında. İstanbul 1969.

Güralp, Şerif : İstiklâl Savaşının İç Yüzü. İstanbul. 1958.

Güvendik, Hakkı : İstiklâl Harbi Notları. Türk Silâhlı Kuvvetleri Ma'lüller Dergisi. Sayı, 52. Ankara 1964.

Hacim Muhiddiin (Çarıklı) : Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklının Kuvây-i Milliye Hatıraları (1919 - 1920). Yayımlayan : Ş. Turan. Ankara 1967.

Harb Okulu Tarihçesi (1834 - 1945). Harb Okulu Matbaası.

Harb Tarihi Vesikaları Dergisi. Sayı, 1 - 67. Ankara 1952 - 1969.

Melzig, Herbert : Atatürk Dedi ki. Ankara 1942.

İnal, İbnül Emin Mahmud Kemal : Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar. İstanbul 1940 - 1953.

İnan, Afet : Atatürk Hakkında Hâtıralar ve Belgeler. Ankara 1959.

İnönü, İsmet : Millî Mücâdele. Ulus Gazetesi 1968.

Jaeschke, Gotthard :

I) Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi. Ankara 1970.

II) İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Yunanlıların İzmir Çıkartması. (Belleten, C, 32. Sayı 128. Ekim 1968'den Ayrı Basım).

III) Mustafa Kemalı Alıp Gitmek İstiyenler (Belleten, C, 32. Sayı 128. Ekim 1968'den Ayrı Basım).

IV) Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri. Ankara 1971.

Kalkavanoğlu, Sami : Millî Mücâdele Hatıralarım. İstanbul 1957.

Kansu, Mazhar Müfit : Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber. C, 1 - 2. Ankara 1966 - 1968.

Kandemir, Feridun :

I) Hâtıraları ve söyleyemedikleri ile Rauf Orbay. İstanbul 1965.

II) Millî Mücâdele Başlangıcında Mustafa Kemal arkadaşları ve Karşısındakiler. İstanbul 1964.

Karabekir, Kâzım : İstiklâl Harbimiz. İstanbul 1960.

Karacebe, Nizamettin : Türk Ulusal Savaşının İlk Parçası. Ankara 1940.

Karay, Refik Halid : Minelbab İlel Mihrab. İstanbul 1964.

Kırzıoğlu, Fahrettin :

I) Millî Mücâdele'de Kars. İstanbul 1960.

II) Cenubugarbî Kafkas Cumhuriyyeti. (Kars Şûrâ Hükûmeti). Türk Kültürü (Aylık Dergi), Sayı 72. 1968.

Kinross, Lord : Atatürk. Bir Milletin Yeniden Doğuşu, Çevirenler : Nihal Yeğinobalı, Ayhan Tezel. İstanbul 1966.

Kitsikis, Dimitri : Yunan Propagandası. İstanbul 1964.

Koçaş Sadi : Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk - Ermeni İlişkileri. Ankara 1967.

Kuran, Ahmed Bedevi : Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücâdele. İstanbul 1959.

Kutay, Cemal :

I) Millî Mücâdelede Öncekiler ve Sonrakiler. İstanbul 1963.

II) Necit Çöllerinde Mehmet Akif. İstanbul 1963.

III) Üç Paşalar. İstanbul 1964.

Külçe, Süleyman: Mareşal Fevzi Çakmak. İstanbul 1953.

Lewis, Bernard: The Emergence of Modern Turkey. London 1968.

Malkoç, Nazmi: 1920 Yılının Kurtuluş Savaşları. İstanbul 1937.

Mehmed Arif: Anadolu İnkılâbı (Mücâhedât-ı Milliye Hâtırâtı, 1335 - 1339 (1919 - 1923). Istanbul 1340.

Mısırlıoğlu, Kadir: Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücâhitler. İstanbul 1969.

Midillili, Ahmet (Atman): Millî Mücâdele. Ankara 1928.

Mustafa Kemal ve İstanbul Basını. Milliyet Gazetesi 22 mayıs 1968.

Müftüler, Lütfü: Millî Mücâdelede (Aydın Cephesinin Kurucusu) Denizli Hey'et-i Milliyesi. Balıkesir 1947.

Nureddin Paşa: Muzaffer Ordumuzun Kumandan-ı Muhteremi ferik Nureddin Paşa Hazretlerinin İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi Hazretlerine yazdıkları Mektub'un Sureti. Matbaa-i Osmaniyye.

Nutuk. C, 1 - 3. İstanbul 1934.

Önal, Sami: Millî Mücâdele'de Oltu. Ankara 1968.

Özalp, Kâzım: İstiklâl Savaşımızın İlk Cephesi Nasıl Kuruldu. Yayımlayan Naci Sadullah. Cumhuriyet Gazetesi, 1 mayıs - 18 Haziran 1968.

Özalp, Kâzım: Millî Mücâdele, 1919 - 1922. Ankara 1971.

Özkan, Ahmet (Melaşvili): Gürcistan. İstanbul 1968.

Özkul, Ali Rıza: İstiklâl Harbinde Yedinci Tümen. İstanbul 1952.

Papaoulas, Anastasyas: Yunan Asya-yi Suğra Ordusu Kumandanı General Papulas'ın Hâtırâtı. Çeviren: İbrahim Halil. İstanbul 1928.

Peker, Nurettin: İstiklâl Savaşı. İstanbul 1955.

Price, Clair: The Rebirth of Turkey. New York 1923.

Ram Kishore Sinha: Atatürk İnkılâpları ve Mahatma Gandhi, 1919 - 1928.

(Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Doktora Tezlerinden birisi olan bu tezin bazı kısımları 22 - 25 haziran 1971 tarihli Milliyet Gazetesinde Yayımlanmıştır).

Rawlinson, Alfred: Adventures in the Near East. London 1923.

Resulzâde, Mehmet Emin: Azerbaycan Cumhuriyyeti. İstanbul 1923.

Rey, Ahmet Reşit: Gördüklerim - Yaptıklarım. İstanbul 1945.

Sâbis, Ali İhsan: Harb Hatıralarım, Ç 5. İstiklâl Harbi. İstanbul 1951.

Sebilürreşat. C, 18. Sayı 464, 465, 466, 467.

Selek, Sabahattin: Millî Mücâdele, Anadolu İhtilâli, I - II. İstanbul 1963 - 1965.

Simavi, Lütfi: Sultan Mehmet Reşat Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim. İstanbul 1340

Sonyel, Selâhi: 1919 Yılı İngiliz Belgelerinin ışığında Mustafa Kemal ve Millî Mukavemet. Türk Kültürü (Ayhk Dergi), Sayı, 85, 89, Ankara 1969, 1970.

Stefan Velikov: Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan (1918 - 1922) İstanbul 1969.

Söylemezoğlu, Galip Kemalî : Başımıza Gelenler (1918 - 1922) İstanbul 1939.

Şalvuz, İsmail Ferahim : Kurtuluş Savaşında Kahraman Çukurovalılar. İstanbul 1938.

Şapolyo, Enver Behnan : Kemal Atatürk ve Millî Mücâdele Tarihi. İstanbul 1958.

Takvim-i Vakayi'

Tanrıöver, Hamdullah Suphi : Dağ Yolu. C. I - II. Ankara 1928 - 1931.

Tekçe, İsmail Hakkı : İsmail Hakkı Tekçe'nin Hâtıraları. Milliyet Gazetesi, 10 - 22 kasım 1968.

Tevetoğlu, Fethi : Millî Mücâdele'de Mustafa Kemal Paşa - General Harbord Görüşmesi. Türk Kültürü (Aylık Dergi), sayı 76, 77, 80, 81. Ankara 1969.

Tengirşenk, Yusuf Kemal : Vatan Hizmetinde. Cumhuriyet Gazetesi 1967.

Tengirşenk, Yusuf Kemal : Vatan Hizmetinde. İstanbul. 1967.

Townshend, Sir Charles : Irak Seferim. İstanbul 1337

Toynbee, Arnord J. : The Western Question in Greece and Turkey. London 1923.

Toynbee, Arnold J. : Türk İngiliz İlişkileri. Milliyet Gazetesi, 31 ekim 1967.

Trikoupis, Nikolas : General Trikupis'in Hâtıraları. Çeviren : Ahmet Angın 1965.

Tunaya, Tarık Zafer : Türkiye'de Siyasî Partiler, 1859 - 1952. İstanbul 1952.

Türkgeldi, Ali Fuad : Görüp İşittiklerim. Ankara 1949.

Türkgeldi, Âlî : Mouvdros ve Mudanya Mütârekelerinin Tarihi. Ankara 1946

Türk İstiklâl Harbi : (Harb Tarihi Dairesi tarafından yayımlanmaktadır).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerîdesi. Ankara 1940.

Tütenk, Ahmet Akif : Millî Mücâdele'de Denizli. İzmir 1949.

Ulubelen, Erol : Gizli İngiliz Belgelerini Açıklıyoruz. Yön Dergisi, sayı 107. Ankara 1967

Uluçay, Çağatay - Gökçen, İbrahim : Manisa Tarihi. İstanbul 1936.

Unat, Faik Reşit : Mustafa Kemal Paşa'ya 9. Ordu Kıtaâtı Müfettişi Sıfatiyle Verilen Vazîfe ve Selâhiyyetlere dair Bazı Vesikalar. Tarih Vesikaları. C 2. Sayı 12'den ayrı Basım. İstanbul 1942.

Unat, Faik Reşit : Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cem'iyyetinin Kuruluşuna Ait Vesikalar. Tarih Vesikaları, C. I. Sayı, 2.

Unat, Faik Reşit : Atatürk'ün Askerlikten İsti'fası ve Millî Savaşa Millet Ferdi Olarak Başlaması. Tarih Vesikaları, C. I. Sayı. 5.

Unat, Faik Reşit : Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin Kuruluşuna Ait Bazı Vesikalar. Tarih Vesikaları. C. I. Sayı. 6.

Unat, Faik Reşit : Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlığa Tayini ve Kendilerine Müşirlik Rütbesiyle Gazilik Unvanı Verilmesi Hakkında Bazı Vesikalar. Tarih Vesikaları. C. 2. Sayı. 8.

Uran, Hilmi : Hâtıralarım. Ankara 1959.

Uras, Es'at: Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi. Ankara 1950.
Uykucu, Ekrem: Muğla Tarihi. İstanbul 1968.
Ülmen, Cevat: Kurtuluş Savaşında Karadeniz. İstanbul 1943.
Üzel, Sahir: Gaziantep Savaşının İç Yüzü. Ankara 1952.
Winston Churchill İstiklâl Savaşında. (Yeniistanbul yayımlarından)
Yularkıran, Cevdet R.: Reşit Paşa'nın Hâtıraları. İstanbul 1939.
Zübeyroğlu, Mehmet Fuat: Yurdumuz Havza. İstanbul 1341.